

Philippe Delaveau

Elégia
(Elégie)

A zöld folyó, az idő, a vágyakozás távozzon tőlünk el.
Kik vagyunk mi, akik nem tudjuk megőrizni
Mindezek ízét, a túlzottan is gyorsan menekülő
Kékséget, valamint a fák esőt követő zokogását?
Még az emlék is szorong a ketrecében,
Az égen aprócska zárat nyit ugyan,
Sebezve a kezet, mi megállíthatná,
Mikor is az emlékezet, makacs madárként kijelenti, nem tudom, ki vagy.
Hóesés napja, meggörnyedt sziluett, magány.
— A fájdalomban miféle testvér azonosul velünk?
Háta görnyedjen meg, és nyerd el a Hold pusztaságát,
A súlyos, sötétlő erdőt, mikor is véget ér az év.
Üres a szájüreg.
A nyelv nem használja ki lehetőségeit.
Hova tűnnek a szavak, a mondatok, miközben alszol?
Hova tűnnek a nyelv által belakott szigetek, szóképek az ébredéskor?
Nem tudod, ki lakik benned, és ki az, aki megátol mindenben.
Ha az idő paripa lenne, talán képes lennél könnyörögni,
A kezed a nyakának simaságát érintené ott, a sörény alatt,
Így tekintete nem félne az ismeretlentől.
Ki beszélhet mennyei rétekről, miközben minden vándorol?
Az idő éget minket.
A víz nyugtalanul kering szívünkben.
A hamuvá lett madár a fészkére repül.
Milyen is a szerelem?
Belsősegeid táplálják a tolvajokat.
A félelmed zaja pedig megnevelteti az ellenséget.

Petőcz András fordítása

Philippe Delaveau (Párizs, 1950-), francia költő

MOHAY BORBÁLA

„Gyönyörüségemnek hele”

A cenki kert használatának módja gróf Széchényi Ferenc idejében

Széchényi Ferenc (1754–1820) feleségével, Festetics Juliannával és gyermekeivel 1783-ban költözött Cenkre nagybátyja, Széchényi Antal korábbi birtokára.¹ A főúri kastély az akkor még külön közigazgatási egységet képező Kiscenk nyugati határán épült. A kastélytól északra egy barokk kert és a nevezetes, Fertő felé futó hársfasor, délre pedig egy kisebb kertrész terült el. A *Kis Czenki ezen T. N. Sopron Vármegyében lévő Nagy méltoságu Sárvári Felső Vidéki Groff Szétsenyi Ferencz Úr (Tittl:) Eő Excellentiája Két Kertek között fönt álló Kastélla, és hoz[z]á tartozandó új Épületinek rövid Le írása* című, 1798-ban született vers² erről a területről szól. A kéziratban fennmaradt mű szerzője ismeretlen, önmagát „[e]gy hiv Tisztelő”-ként aposztrofálja.³ Mivel meglehetősen pontos helyismeretről árulkodnak sorai, feltehetően Széchényi Ferenc szűkebb köréhez tartozott. Esetleg Bárány Pétert, a főúr korabeli titkárát sejtethetjük a poézis mögött – róla egyébként tudjuk, hogy Széchényi Franciskának, Ferenc lányának esküvője alkalmából is készített egy tisztelgő verset négy évvel később, korábban pedig francia és német nyelvű drámákat fordított a főúr megbízásából.⁴ A szerző kilétéhez hasonlóan a vers születésének körülményei, az alkalom sem rekonstruálható tökéletesen: a poéta szerint József nádor 1797. október 13-án meglátogatta Széchényi

¹ KENESSEI Károly, *Nagycenk* (Száz Magyar Falu Könyvesháza), Bp., 2002, 44–53.

² Lásd: Függelék. A verset rövid magyarázattal közli még SISA József, *A nagycenki Széchényi-kastély és kertje verses leírása 1798-ból*, Művészettörténeti Értesítő 42(1993), 1–2. sz. 50–54. Eredetiben az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Quart. Hung. 556. jelzete alatt. A továbbiakban a versre rövidített jelzetével (Quart. Hung. 556.) és a versszakszámmal utalok.

³ Quart. Hung. 556, 43. versszak.

⁴ OLOFSSON Placid, *Gróf Széchényi Ferenc irodalompartolása*, Pannonhalma, 1940, (Pannonhalmi füzetek), 36, 103–106; FRAKNÓI Vilmos, *Széchényi Ferencz 1754–1820*, Bp., Osiris, 2002 (1902), 165–167; KOVÁCS Ákos András, *Egy 18. század végi életút eszmetörténeti értelmezésének lehetőségei: Debreczeni Bárány Péter*, Korall 12(2011), 44. sz. Bárány írásképe és a vers írásképe hasonló, de nem teljesen azonos. V. ö. FRAKNÓI, *i. m.*, 166. A szerző kilétének eldöntésében nehézség, hogy Széchényi Ferenc mint a kor egyik legnépszerűbb és legbőkezebb mecénása a vers keletkezésének hónapjaiban is több alkotóval kapcsolatban állt (Révai Miklóssal, Csokonai Vitéz Mihállyal, Kovachich Márton Györggyel), illetve ebben az évben más alkalmakra többen írtak alkalmi verset a főúr számára: Pálóczi Horváth Ádám főispáni beiktatására, Czinke Ferenc névnapjára. Vö. OLOFSSON, *i. m.*, OSZKK Quart. Hung. 513, OSZKK Quart. Hung. 522. Széchényi Ferencről mint mecénásról VADERNA Gábor, *A költészet születése: A magyarországi költészet társadalomtörténete a 19. század első évtizedeiben*, Bp., Universitas, 2017, 57–58, 224. A vers esztétikai szempontból nem elsősorú, ugyanakkor ebből nem következik, hogy csak egy versificator, egy ismeretlen mesterkedő költő írhatta V. ö. VADERNA, *i. m.*, 76–80.

Ferencet cenki birtokán, és ennek a látogatásnak az emlékére született a mű.⁵ A nádor későbbi látogatásai a magyar főúrnál jól dokumentáltak,⁶ erről az esetről azonban elsődleges forrással (még) nem rendelkezünk. Ugyanakkor minden bizonnyal útba ejthette Cenket a Palatinus, ugyanis 1797 szeptemberében Kőszegről, novemberében pedig Budáról írt levelét ismerjük,⁷ valamint az ekkoriban szerveződő insurrectio ügyében is célszerű lehetett a Széchényi Ferencsel való találkozás.⁸ A kastély és a kert meglátogatásán egyébként sem kell csodálkoznunk, hiszen az a főúri reprezentáció nélkülözhetetlen részének számított, ráadásul közismert, hogy a nádor – Széchényihez hasonlóan – rajongója volt az angolkerteknek.⁹ A vers a következő naptári évben, tehát a látogatás után néhány hónappal születhetett, valószínűleg Széchényi Ferenc megrendelésére.¹⁰ A kéziratnak csak egy példányát ismerjük, amelyen ráadásul látszanak még a sorvezető keretek, illetve egy-két javítás is – valószínű tehát, hogy nem kapott nagy nyilvánosságot a költemény.¹¹

Már ezek a vitatott tényezők, illetve a következőkben is érzékeltetett bizonytalanságok felhívják a figyelmet arra, hogy mind a kert, organikusan változó térségként, mind a vers – személyes benyomások, megrendelői szándékok és topikus elemek keverékeként – tárgyilagosan nehezen megragadható, dinamikus kulturális alkotás.

⁵ „Itt az Eremitás Dombja a' fertőre / nézett; hól nem régen Fölség G., ö szilire H., / le szállat hajozván a' fetskendezésre: / honnend vis[s]za menni méltóztatott Czenkre.” alul lábjegyzetek: „1797. die 13° 8^{br} G., Joseph Palatinus. H., a fertő szilin Groff Szetsenyi Ferencz által Deszkából el kiszitetett vár. // Itt sok Méltóságok azon örvendeztek / hálákat szivekből atták az Istennek; / hogy köszöntisire itt ezen Fölségnek / Firfi és Aszonyi Rendről itt lehettek” Quart. Hung. 556, 41–42. versszak.

⁶ „...a Palatinusné dütsökedet a jo Tartáson Czenken, midön az Uj Esztendönék Üdvözlésére nála voltam” MNL OL P 623 – A sor. – I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1801. január 4. Pest, Széchényi Paphoz. A következőkben a MNL OL P 623 – A sor. formula helyett az SzTCs rövidítést használom (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; Széchényi-család levéltára, Törzslevéltár, Család által rendezett iratok).

⁷ DOMANOVSKY Sándor, *József nádor iratai I. 1792–1804*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 186–187. A nádornak 1797-es útja fontos magyar rendi gondolkodás megértése, átérzése szempontjából. Vö. DOMANOVSKY Sándor, *József nádor élete I, első rész*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1944, 278–280.

⁸ Széchényi már 1797 áprilisában panaszkodik az insurrectio kapcsán Kovachichhoz írt levelében. FRAKNÓI, *i. m.*, 197. Ahogy három évvel később is Széchényi foglalkozik a somogyi felkelőkkel, és ír erről József nádornak. DOMANOVSKY, *József nádor iratai...*, *i. m.*, 351.

⁹ Ő kezdeményezte például a Margit-sziget és a Városliget angolkertté alakítását. GALAVICS Géza, *Magyarországi angolkertek*, Bp., Balassi, 1999, 88, 96–103. Bártfai Szabó László szerint a két arisztokrata politikai gondolkodásában is hasonló volt. BÁRTFAI SZABÓ László, *A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchényi család története, II.*, 1733–1820, Bp., Kir. Magyar Egyetemi Nyomda, 1913, 402. Kapcsolatuk egyéb – kulturális – szegmenseiről lásd OLOFSSON, *i. m.*, 97–98, 124.

¹⁰ Nincs közvetlen adatunk a vers megrendelésére, de számos nyom rendelkezésünkre áll ahhoz, hogy a főúr számára az irodalom „kedves” volt. V. ö. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1801. szeptember 3., Pest, SZÉCHÉNYI Paphoz; Hazai Tudósítások XXVI, 1807. szeptember 26, 207; OLOFSSON, *i. m.*, 50; FRAKNÓI, *i. m.*, 197.

¹¹ Ezt alátámasztandó az OSZK Aprónyomtatványtárában az adott évkör tüzetes átnézése jövőbeli feladataim közé tartozik.

A kerthasználat vizsgálata során ez a dinamizmus meghatározó tényezőként értelmezendő.

A vers tehát egyfelől az alkalmi rendi költészet¹² sajátos terméke, másfelől pedig egy hely(szín) és a hozzákapcsolódó szokások irodalmi reprezentációja. Ekként egyaránt beilleszthető a laudációs művek,¹³ a kastélyleíró versek,¹⁴ a kertleírások,¹⁵ illetve a topikus mulatókert-allegóriák sorába.¹⁶ Ezen hagyományokhoz való kapcsolódási pontok részletezésétől azonban jelen tanulmány eltekint. A költeményt nem elsősorban műalkotásként, hanem forrásszöveggént értelmezem, tehát értékeléséhez sem elsősorban irodalmi-esztétikai, hanem társadalom- és kultúrtörténeti szempontokat veszek figyelembe.¹⁷ Ráadásul nem a vers egészét használom fel, hanem a fő tárgyat, Széchenyi Ferenc cenki kertjét szem előtt tartva csak a kertre vonatkozó versszakokra koncentrálok, amely a versnek csaknem a felét, negyvenháromból huszonegy szakaszt jelent – domináns volta tehát kvantitatíve is megkérdőjelezhetetlen.

A költemény releváns kontextusainak feltárásához egykorú levelek, gazdasági utasítások, korabeli hírlaptudósítások, útleírások és térképi-képi források nyújtanak segítséget. Ezek közül kiemelten sok részletet tartalmaz a kertre vonatkozóan Széchenyi Ferenc és gazdasági főtitkárja, Pap Ferenc levélváltása, amelynek apropója leggyakrabban a főúr hazatérése és/vagy a kert egyes elemeinek a megrongálódása.¹⁸ A tárgy szempontjából szerencsésnek nevezhető forrásadottságok az időszakot tekintve kevésbé kiegyensúlyozottak. A jakobinus összeesküvés leleplezése utáni egy-két évben Széchenyi Ferencnek – ne felejtjük: Hajnóczy József egykori alkalmazójának! – levelezése észrevehetően megritkul, a Pap által precízen vezetett levelezőkönyvek pedig erősen hiányosak.¹⁹ Ez a tényező a vers születési körülményeinek, az 1797-es év eseményeinek a rekonstruálása szempontjából hátrányos; jelen tanulmányban azonban

¹² A rendi költészetről lásd VADERNA, *i. m.*, 59.

¹³ SÁNDOR István, *Író és társadalom, Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből, I. rész: Főúr és nemes*, Bp., Ráció, 2012, 167–170.

¹⁴ *Téténynek ékessége melyet versekbe foglalt Dugonics András s most az eredeti kézirat szerint nyomtatásban kibocsájt Baróti Dezső*, Szeged, Dugonics Társaság, 1940. Ebbe a hagyományba illeszkedik még Bessenyei György Eszterházi vigasságok (1772) című műve is. BESSENYEI György, *Költemények: Kisebb költemények; Az embernek próbája; Az ember, s. a. r.* GERGYE László, Bp., Akadémiai, 1991, (Bessenyei György összes művei), 30–34.

¹⁵ Magyarországi kertre vonatkozó tipikus példája PETRI, BERNHARD, *Der Naturgarten des Herrn Baron Ladislaus von Ortzy bei Pest... = Taschenbuch für Gartenfreunde*, szerk. BECKER, WILHELM GOTTLIEB. Lipcse, 1797. Voß. 156–173. Magyarul közli RAPAICS 1936, 181–186. A kertleírások is jellegzetesen a sétáló szemszögét alkalmazzák.

¹⁶ VÖRÖS Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991. 86–88. GERGYE, *i. m.*, 26–30.

¹⁷ Vö. VADERNA, *i. m.*, 49, 53; KESZEG Anna, *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*, Bp., Ráció, 2011, 131.

¹⁸ Konkrét példákat a későbbiekben említek.

¹⁹ SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) No. 4 — No. 8. Az 1795-ös könyv teljesen hiányzik, de 1796-ból sincs a főúrtól érkező levél bejegyzve. Martinovics-összeesküvés leleplezése miatt valószínűleg

tág kronológiai kereteket alkalmazok, Széchenyi Ferenc birtokosságát (1783–1814) egészében vizsgálom. A cenki kertre helyezett fókusz tematikailag tovább szűkül: csak azt tanulmányozom, hogy a kertet kik, hogyan, milyen céllal használták. Elkülönülnek azok a használati módok, amelyek a versben és a levéltári forrásokban is megjelennek azoktól, amelyek csak az egyikben tűnnek fel. (A tökéletlen forrásfeltárás miatt számolni kell némi bizonytalansági faktórral, de ez csak a versben meglévő és a levelekben nem fellelhető tevékenységek esetében releváns.) Az irodalmi és a történeti szövegek egymás mellé helyezése jó lehetőséget ad mind a kert, mind az alkalmi vers pozicionálására a korabeli kulturális-reprezentációs térben.

Mielőtt a kert használóira és igénybevételének módjaira térnék, röviden összefoglalom, hogyan kell elképzelni a cenki kert fizikai környezetét.²⁰ A kastélytól délre elterülő (kisebb) angolkertet Széchenyi Ferenc hozta létre az 1780-as évek végén.²¹ A kertben szabálytalanul kanyargó ösvények találhatók, sötétebb erdős részek, ligetek és kis rétek váltogatják egymást. Délről az Ikva határolja, amelynek mentén nyugaton a fürdőház a malommal, közepén, a kastély tengelyében a mulatóház és ezek környékén hidak találhatók.²² Az Ikván kívül valószínűleg a kertben is fellelhető volt egy vízfolyás és egy kis (teknősbéka-) tó, ezek pontos helyét azonban még nem sikerült azonosítani. A déli angolkert nyugati részét a kastélyszárnyon lévő üvegházhoz kapcsolódó veteményes és gyümölcsös, keleti felét pedig a gazdasági épületekhez tartozó tehenészet (svajcéria) és szárnyas majorság határolja. A kastélytól északra fekvő kert egy geometrikus felosztású barokk (francia) kert volt,²³ amelyet Széchenyi angolkertté alakított, valószínűleg az 1790-es években. A korábbi párhuzamos utak félkörívessé váltak, ily módon tágas rétet képezve a főhomlokzat előtt. Két oldalt ligetek helyezkednek el részben gyümölcsfákkal, távolabb pedig újabb gazdasági haszonkertek. Ezt a kertrészt északon a Kiscenkről Sopron felé vezető országút határolja, amely mentén – a kastély területének főbejáratánál – két portaépület található. Ettől északra indul a Fertő felé futó kettős hársfasor, környezetében főként takarmánytermesztésre

megsemmisíti leveleinek nagy részét. V. ö. OLOFSSON, *i. m.*, 54. Természetesen az is elképzelhető, hogy a főúr és ügyintézője hosszabb ideig együtt tartózkodtak Kiscenken.

²⁰ ÖRSI Károly, *A nagycenki kastélykert története*, Műemlékvédelem, XX(1976), 1. sz., 4–12; ÖRSI Károly, *Győr-Sopron megyei történeti kertek és az első, történeti kertekkel foglalkozó nemzetközi kollokvium*, Magyar Műemlékvédelem 1973–1974, Bp., 1977, 281–297; ÖRSI Károly, *Nagycenk – kastélypark*, Bp., 1981, (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 72); József SISA, *Count Ferenc Széchenyi's Visit to English Parks and Gardens in 1787*, Garden History, 22/1, 1994, 64–71. Legújabban a kert kinézetéről a szöveges és a térképi források részletes összevetésével lásd MOHAY Borbála, *Adalékok Széchenyi Ferenc cenki kertjének történetéhez*, 4D Tájépítészeti és Kertművészet Folyóirat, 2019 [megjelenés alatt].

²¹ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1789. április 20. Széchenyi Paphoz

²² A vers egy grottát is említ, ennek létét azonban csak egy térkép (MNL OL TK 635, 1805) támasztja alá.

²³ Térképeit közli és elemzi FATSAR Kristóf, *Magyarországi barokk kertművészet*, Bp., Helikon, 2008, 161–165.

használt földterületekkel. Az allé egy kis épületekkel, kápolnával berendezett ligetes térségben, az egykori remeteségben végződik.

A vers szerzője mindezeket a területeket leírta, a kert egyes részeiről szóló információit a térképi, képi és levéltári források legtöbbször alátámasztják, más esetekben azonosításukat segítik vagy kiegészítik. A kertleírás versbeli pontossága miatt valószínűsíthetjük, hogy a szerző nem kizárólag a versben említett kiténtetett alkalom idején járt a kertben. Feltűnik viszont néhány ellentmondás, problematikus pont egyes kertelemek tekintetében, amely a kert korabeli külleme, illetve a vers forrásértéke szempontjából újabb kérdéseket vet fel. Ilyen például, hogy a vers szerzője egzotikus madarak lakhelyéül szolgáló kalitkákat említ az Ikván túli, Nagycenk felé eső térségben, amelynek a térképi és a levéltári források körében semmi nyoma nincs.²⁴ A különleges madarak inkább az egzotikus növényeknek is otthont adó üvegházban vagy a szárnyas majorságban lehetnek, de elképzelhető, hogy a nádori látogatás alkalmára ideiglenes bemutatóhelyet hoztak létre számukra a megjelölt helyen. Hasonlóan problémás Jeremiás próféta idézetének ügye. Ez a felirat Rotenstein korábbi leírása alapján a remeteségben található épületen szerepel,²⁵ míg a vers a déli angolkertben lévő grottával hozza összefüggésbe,²⁶ bár lehetséges, hogy nem a nevezetes feliratra, hanem más emlékműre vagy a hely általános melankólikus hangulatára utal.

A vers a kert használóinak kilétét illetően olykor konkrétan Széchenyi Ferencre utal, de legtöbbször általános alanyt alkalmazva a kertben lévő lehetőségekre hivatkozik. A levelezések a kerthasználat tekintetében ettől árnyalatnyilag eltérő képet tárnak elénk. A főúr rendkívül sokat utazott, és csak időközönként tartózkodott Cenken.²⁷ Hazatérése előtt gyakran figyelmezteti Pap Ferencet levélben, hogy tegye rendbe, javíttassa ki, állíttassa helyre kertjének egyes tönkrement részeit, és legtöbbször személyes indíttatásának megmagyarázásával, kertszeretetének hangsúlyozásával ad nyomatékot az utasításának. Múltbeli tevékenységre, például a kertbeli programra

²⁴ Quart. Hung 556, 29–30. versszak. Tizennégy évvel később említ Széchenyi egy „Kanali madarat”, de nem utal rá, hogy hol található a kalitkája. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1812. május 17. Sopron Széchenyi Paphoz.

²⁵ G. E. v. R[OTENSTEIN], *Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Erster Abschnitt = Johann Bernoullis Sammlung kurzer Reisebeschreibungen*, Bd. 9. Berlin, 1783, 289. Az idézet más szempontból is problematikus. V. ö. MOHAY, *i. m.*; KELEMEN István, *Adatok a cenki kastélykápolna és remeteség történetéhez*, Soproni Szemle 65(2011), 2. sz., 149. Rotenstein H. Balázs Éva Pálffy Jánossal azonosítja közismert cikkében. H. BALÁZS Éva, *Ki volt Rotenstein? Egy forrás azonosítása*, *Ars Hungarica*, 1987, 2. sz., 133–138.

²⁶ Quart. Hung. 34. versszak. A hegedűre utalás eredete bizonytalan, de lehetséges, hogy Ben-hinnom, más néven Hegedű-völgy említése miatt került a versbe. PÁLFY Miklós, *Jeremiás könyvének magyarázata I.*, Bp., Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, 1965, 106.

²⁷ Tartózkodási helyeit leveleiből rekonstruálhatjuk, de még így sem kaphatunk napokra lebontható képet hollétéről, Széchenyi Ferenc itineráriuma tehát tökéletesen nem állítható össze. Vegyük például a vers születésének hónapjait. Széchenyi Ferenc Paphoz 1797. június 1-jén és 1798. május 2-án is Badenből írt levelet (SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. [36. cs]); 1797 őszén Kiscenken fogadta a nádort, az év más részében pedig Grazban élt (BÁRTEFAI SZABÓ, *i. m.*, 465.).

vonatkozó személyes utalásokat, visszaemlékezéseket azonban mind ez idáig nem találtunk. Szintén a levelekből derül ki, hogy a család többi tagja – a főúr felesége²⁸ és gyermekei²⁹ – a családfőnél többször tartózkodott a cenki kastélyban és ebből kifolyólag a kertben is. Az apa például kifejezetten fontosnak tartotta, hogy a gyerekek rendszeresen legyenek jó levegőn, bár a kastély nehéz befűtése miatt telente inkább a soproni házba húzódtak vissza. A vers azt érzékelteti, hogy a kert kellemeit mások is élvezhették, ez azonban leginkább csak egyes reprezentatív alkalmakkor a hivatalos főúri társaság tagjaira vonatkozott. Egyéb spontán vendégségek esetében Széchényi határozott előírásokat készített,³⁰ az idegenek bejövetelét pedig több utasításában erélyesen tiltotta, és az – egyébként kerítéssel körülvett – kert(ek) kapuit gondosan bezáratta és felügyeltette.³¹ Mindez ellentétben állt az angol tájképi kertnek a versben is felbukkanó alapvető eszmei követelményeivel, a nyílt terekkel, a vidékkel való összeolvadással és a népművelő célú kultúraterjesztéssel; ugyanakkor szépen mutatja, hogy egy – egyébként kert- és természetszemléletében rendkívül művelt és haladó gondolkodású – főúr a gyakorlatban hogyan kezelte, hogyan engedte használni a kertjét.

²⁸ A feleségnek külön gyümölcsöse volt Fertőboz felé eső térségben (Juli völgye), illetve a vendégek ellátásának gyakori feladatáról is neki kellett rendelkeznie. Vö. SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) No. 36. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz, 124 f.

²⁹ A gyermekek születésük évszámával: Lajos Mária (1781), Franciska Karolina (1783), Zsófia (1788), Pál (1789), István (1791). A gyerekek zavartalan kerti tartózkodásának biztosítását a következő részlet jól illusztrálja. „Mivel Czenki házomban senkinek kutyát tartani Gyermekeim miatt nem szabad, úgy ha idegeneké[t] [...] a' birtokos meg intése utána is másodsor is szabadon járnai engedné, minden Czeremónia nélkül agyon löveltessenek, azon veszedelemnek eltávoztatására, mely magunkon v[agy] Gyermekinken, midőn a' kertekben járnánk, könnyen meg történhetne.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) No. 36. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz, 123. f. Időnként a főúr gyermekei is beszámolnak a Cenk környéki kirándulásaikról. „Mink egynéhany nap előtt a' Követses Erdőbe epret Szedni mentünk 's igen sakat találtunk; de mivel dörögni Kezdet, a' többit ott hagytuk, és haza jöttünk. Az idő náluk igen ros z Szel nagyon fúj és aztán éppen mintha esni akarna” SzTCs I. köt. – 9. sz. – No. 28. (23. cs.) f. 624–625. Széchényi Zsófi apjához, Ferenchez, 1799. július 5.

³⁰ Széchényi rendelkezik arról, hogy a vendégeknek mondják meg, hogy akkor jöjjenek, amikor „az uraság” otthon van. SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) No. 36. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz, 125. f.

³¹ „Senkit hir nélkül a Kertben az Idegenyekbül ne botsásson” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1795. január 24. Prága Széchényi Paphoz. „Az Uraság kertjeire nézve [...] a' kastély körül későn ne bujkálljanak Erre nézve Király be-zárja a' kertész kaput és a' kútsokat Ertlinénél látható helyen tartsa.” SzTCs X. köt. – 11. cs. 6. sz. (449. cs.) 1800–1819. 156. „Keményen meg van Tiltva, hogy a kertben semmi Liberias Cseléd, Gyermek ne merjenek, ha Tehát Maior Úr azokat Látya, Tessék Őket ki parancsolni. [...] Azon fekete kapunak kulcsa, melly a' kertész háza mellett van, magánál maradhat, úgy az is, melly N.Czenk felé a' nagy kapu, és kis ajtóhoz szolgál, azon okbul, hogy a' munkások arra korán bé mehessenek, azon Kapu mindazonáltal, melly az Anglus Kertbül a' Majorban viszen, senkinek nyitva ne legyen, a' kulcs tehát Major Urnál nála és a' szárnyos Majorjának, a' ki Lugyait, és réztéit, minden nap a Tóba ki és haza hajtja, maradjon. ... Idegenek, koldusok, zsidók bejövetele tiltva [...] a' tisztaság és bátorság kedvéért, az udvaraimban való áltul járás [...] Mivel a' sok idegenek Vendég Cseléd magamét el ronthatná, azér a' Vendég lovainak külömb istállólok vagyon...” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) No. 36. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz, 121–124. f.

A kert nyilvános és magánjellegű igénybevételének összefonódása az egyes használati módok elemzése során is kiválóglík.

A kerthasználat lehetőségei közül a legtöbb a versben és a levelezésben egyaránt feltűnik. Gyakran emlegetett általános célja a kertnek, hogy alkalmas helyet kínáljon a megpihenésre, megnyugvásra. „[A]z Ikva folyo vize mellet / zöldellő Árnyik közt van egy szép épület, / melynél [az ember] mulatságra nyugodalmat vehet” – írja a vers.³² A megnyugvás, a lélek rekreálódása Széchényinek személyesen is fontos. „Horti reparatio semper fiat, dum enim Utilia curamus, ne obliviscamur illorum, quae dulcia sunt, & animum recreare possunt”.³³ Később azonban nem a hasznosság ellenében emlékezik a főúr az efféle időtöltésről – az oppozíciót a hivatali vagy gazdasági ügyek bonyodalmai, az utazás fáradalmai jelentik, amelyek után a főúr „nyugadni” szeretne.³⁴ Ezt a kertfunkciót szolgálták a kert(ek)ben elhelyezett „mindenféle padok”.³⁵ A kert így a valóságban is beilleszkedni látszik a világtól való visszavonulás irodalmi alkotásokban, kertleírásokban sokat hangoztatott horatiusi elképzelésébe.

A statikus megpihenéshez képest a sétálás már dinamizmust rejt magában. „Itt [a grottánál] szép ött Dombotska nyölt mestersigivel / mellyeknek környékit az Ikva vizével / öntözi: két gyalogh Hid ött lételivel / biztattya az Embert réa menetelével. // Itt az Ember szemit homál nem setétti, / Szép uttyán járassát senki nem restéti, / Uttyában ruháját semmi meg nem sérti, / unalom, ’s fáratságh, kedvét el nem veszti”.³⁶ A szerző tehát nem csupán a sétáló szemszögét alkalmazza, és konstataálja a séta tevékenységét, hanem ösztönzi a táj(képi kert) felfedezését, a változatos kertrészletek megismerését. A család efféle tevékenységének tipikusságát sejteti ezzel

³² Quart. Hung 556, 27. versszak.

³³ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1787. augusztus 4. Spa, Széchényi Paphoz. Magyarul: A kert helyreállítása mindig történjek meg, miközben ugyanis a hasznos dolgokról gondoskodunk, ne feledkezzünk meg azokról, melyek kellemesek és a lelket képesek rekreálni.

³⁴ „Mikent Schauer Czenkre jön, tsináltassa meg az Úr általa, a mint nékie mondtam, a Fördő Kereket, az ugró Kutat, a Canalist, melly az öveg házhoz vezet, és a Bärkát. – Piláti Kezire járjon, ugy hogy eljövetelemre örööm lehessen, és ne legyen okom, midön nyugadni akarnék, Kedvetlenkedni. – Az Úrra bizom tehát ezen Kivánságomnak bé tellyesítését” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1801. szeptember 3., Pest, Széchényi Paphoz. „Schauernek irattam ujjonon, hogy a Fördő házomnál szükséges reparatiot tenné meg el jövetelemit, hogy még is nyugodalmomnak üdejét Kedvem szerént tölthessem, mert majd ugy is Majus elein Somogyban megyek Restauratoria” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1800. március 15. Pest, Széchényi Paphoz. Lásd még SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) (d. n.).

³⁵ „[A] mit ront vagy Gyümölts fákbán, vagy egyéb zöldségekben, Bokrokban, Bokrétákban, ’s Idegeny Plántákban, azt ha meg próbáltatik meg füzeti, ugy az Eszközöket vagy a Kertnek Diszére Szolgáládo mindenféle Padjait ... is” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1795. január 24. Prága, Széchényi Paphoz. Vajon a „dísz” szóhasználattal arra utal a főúr, hogy nem használták a padokat, vagy éppen, hogy használata kitüntetett figyelemben részesült? Lásd még: „Auf der andern Seite dieses Gebäudes [Eremitagengebäude] stehen sie Worte: „Allhier hab ich meine Ruhe” ROTENSTEIN, *i. m.*, 289. A leírásból nem derül ki, hogy az idézett feliratokat a remetelakon vagy a remetekápolnán helyezték-e el.

³⁶ Quart. Hung. 556, 35–36. versszak.

összhangban egy, a méhek angolkeri elhelyezését tiltó levél,³⁷ valamint Széchényi Ferenc lánya, Fanni által a cenki északi kertben való sétát megörökítő akvarellrajz.³⁸ A főúr maga egyébként csak egy alkalommal említi a „sétálgatást”, ráadásul akkor is Pap Ferencre vonatkozóan és inkább gyakorlatias elintézendők kontextusában.³⁹ A zegzugos angolkert különböző hangulatú részeinek a séta során történő befogadása a korban meglehetősen általánosnak számít – ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy stiláris tekintetben az egy pontból szemlélhető látvány, a tájképiség adja a klasszikus, érett angol kertstílus legfőbb jellegzetességét.⁴⁰

A megpihenésnél és a sétánál jóval egyedibb tevékenységforma a hajózás. A vers említi, hogy a birtokon „hajozni is lehet, mind a’ Triest vizin”.⁴¹ A levelek között egyetlen konkrét utalást találtunk arra vonatkozóan, hogy a cenki Ikvára hajó készült, de ez is tizennégy évvel későbbi,⁴² ráadásul ekkoriban Széchényi főleg már Bécsben élt. A gyakorlatban nehéz elképzelni, hogy a meglehetősen keskeny és szeszélyes vízjárású Ikván hajóztak volna. Lehetséges, hogy a poéta csupán a trieszti utalás kedvéért foglalta a versbe a hajózást, ugyanis Széchényi néhány évvel korábban – részleges

³⁷ „...a Bárány és Szabo Méheit meg lehet venni, hanem Kotsinak mondja meg az Úr, hogy az anglus Kertbe nem tehetem, hanem a mind már mondtam, vagy az Cremitagban Ruef (Ruch?) gondviselése alatt, vagy Feleségem Bozi Kertjében, a hol a Sétálokak akadályokra nem lennének” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1805. augusztus 7. Széchényi Paphoz.

³⁸ Közli BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 427.

³⁹ „[M]időn sétálgat az Ur, observálja Kérem, hol légyenek a Klánterek festetlenek, hogy ezek is a Tischler által Ki N.Czenken van megfőstetelhessenek. [...] Feleségem mondotta, hogy Czenken lévén nem ment a Készakádnál a Machina, és hogy alig lett légyen víz az árkokban. de mivel az Ur nékem erről sem irt, talán nem volt Baja, külömben le küldöm Schauert, mert ennek is jo Státusban kellene lenni” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1802. augusztus 10. Bécs, Széchényi Paphoz. Ahogy a Debreceni Grammatikából kitűnik, a -gat/-get képzőnek a korban is hasonló gyakorító funkciója volt. BENEDEK Mihály, *Magyar grammatika melyet készített Debreczenbenn egy magyar társaság*, 1795, 166.

⁴⁰ Adrian von BUTTLAR, *Az angolkert: A klasszicizmus és a romantika kertművészete*, Bp., Balassi, 1999, 9–23, 41–48.

⁴¹ Quart. Hung. 556, 28. versszak.

⁴² „Amelly hajót ő Exja Czenki Ikvára Kis Martonban tsináltatni rendelni méltóztatott, meg csináltatván az Asztalos, festő és Lakatos Contói assignálás végett bé nyújtatnak olly vélekedéssel, hogy az Asztalos 150. fokkal meg elégedhetik, ámbár az oldal fákon és 50. szál széles deszkákon kívül minden fát a magáéból adott hozzá” SzTCs II. köt. – 1. sz. – E (1804-1826). (110. cs.) 763. Tibolth Assessor relatiója, 1812. Korábban, 1800 körül ír a főúr egy „bárka” szükségességéről, ezalatt azonban a korban szokásos haltárolót érti. SZILÁGYI Miklós, *A népies halászat, vadászat és gyűjtögetés lexikona*, Debrecen, Debreceni Egyetem Néprajzi Intézet, 2008; BÁRDOSI János, *A magyar Fertő halászata*, Sopron, Soproni Múzeum, 1994, 51–52. „Hogy mi nalunk bárka szükséges, az bizonyos, és ugyan azért kérem is anak el Készítetését, de mivel az is igaz, hogy a Kenderrel öszve Kevert víz a hálnak Káros, tehát Feő Biró Lajos a Czenki tisztel Keressen, avagy ásattasson a N.Czenkiek által [...] egy Közönséges Kender ástató helyet...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. szeptember 8. Széchényi Paphoz. Lehetséges, hogy a Drávára épített hajóhoz hasonló szempontokat itt is figyelembe vettek. „Meg mondtam már Schauernak millyen hajót szerezzen, mert arra is kell reflectálni, hogy nem mindenkor oly nagy a’ Dráva vize, hanem néha igen-is kitsin” SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 121. 1801. december 16. Széchényihez Pap.

sikerekkel – kezdeményezte a Trieszt és Nápoly közötti kereskedelmi célú hajózás megindítását.⁴³

A hajózásnál sokkal jobban elképzelhető, de hasonlóan kevés forrással alátámasztható a kertbeli étkezés. A vers szerint a főúr „mikor tetzik? ebédelhet” az Ikva partján levő épületben (mulatóházban).⁴⁴ Egyéb forrásokból nincs közvetlen nyomunk a cenki kertbeli étkezésre, mint e két meglehetősen gyakori reprezentációs forma összekapcsolására, amit magyarázhat az, hogy az ünnepnek számító főúri lakomák inkább a kastély megfelelő termében zajlottak,⁴⁵ illetve a puritán szellemiségű főúr egyébként sem tartotta fontosnak ezen alkalmak részletezését.⁴⁶ Festetics Julianna egy férjéhez írt levelében azonban megemlíti, hogy egyszer a távolabbi remeteségben vacsoráztak.⁴⁷

A fürdés a fürdőház kertbeli volta miatt köthető a kerthez. „Amót a' víz öntő kerék Machinánál / fürdeni is lehet, Márván kő kádjánál / két Réz Rétzek oda készitetett szárnyánál / Meleg 's hidegh vizet botsátto szájánál”⁴⁸ A versben említett Machina minden bizonnyal egy vízimalom-gépezet, amely gyakorlatias, vízszabályozási célokat is szolgál(hat)ot. Az étkezéshez hasonlóan csak lehetőségként említi a szerző az itteni fürdést, ebből azonban inkább az általánosságra és nem a ritkán megragadott alkalomra következtethetünk. A használat közvetett nyoma, hogy az újra és újra megrongálódott fürdőépület javításával rengeteget foglalkozott a főúr.⁴⁹ Egyik levelében azonban

⁴³ BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 368. Széchényi horvát báni pozíciója (1785), illetve olaszországi kiküldetése (1791–1792) pedig a főúr legjelentősebb megbízásai voltak. BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 364–366. A vers korábban, a 15–16. versszakban említi a nápolyi küldetést, és lábjegyzetben feltünteteti az 1791-es évszámot. A trieszti hajózás részletéhez nem tartozik lábjegyzet, tehát lehetséges, hogy nem egy konkrét utalás, hanem egy általános információ rejlik emögött – ez tehát az utóbbit támasztaná alá.

⁴⁴ Quart. Hung. 556, 27. versszak.

⁴⁵ BENDA Borbála, *Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban*, Szombathely, 2014, (Archivum Comitatus Castriferrei 6), 53–54; KRÁSZ Lilla, *Szórakozás otthon és házon kívül* = H. BALÁZS Éva, KRÁSZ Lilla, KURUCZ György (szerk.) *Hétköznapi élet a Habsburgok korában 1740–1815*, Bp., Corvina, 2007, 124.

⁴⁶ Például korábbi, rendkívül részletes utazónaplójában is csak ritkán említi az étkezéseket. Például SzTCs I. kötet – 12. sz. – No. 9./9, 430, 524, 558, 560. A vendégek ételmezéséről a feleségének kellett gondoskodnia. SzTCs II. kötet – 4. sz. (117. cs.) C) 124.

⁴⁷ „...et Cest en aller le Soir á 7 heure, l'avont dinnéens avons passé dom le jardin et l'Apvés dinnée á l'hermitage” SzTCs I. kötet – 9. sz. – No. 26. (23. cs.) f. 603–604, Festetics Julianna Széchényihez, Cenkről, 1783. július 5 (?).

⁴⁸ Quart. Hung. 556, 31. versszak.

⁴⁹ SzTCs I. kötet – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1798. május 2. Széchényi Paphoz. „Bezzeg féltem én a Czenki fürdő Házomat a Víz miatt, holot Írásban hagytam Pilatinak hogy azon részt tömetesse meg, és emeltesse fel töltését, [...] de fel fogadok, hogy oda egy szekérrel sem hortak el menetelemtül fogva” SzTCs I. kötet – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. december 21, Széchényi Paphoz. „[M]ég is a' ferdő házon föllől be jött a' víz a Kertben, de kárt nem tett, tsak több ne jöjjön. De a' hol lapos a' kert, a' sok hó el olvadot, onné a' víz elnem folyhat, ott alig ha fogyatkozásokat nem okoz” SzTCs VIII. kötet – 20. cs. – 43. (314. cs.) 27. 1800. január 22. Pap Széchényihez. Lásd még SzTCs II. kötet – 4. sz. (117. cs.) C) 16–17; No. 5. Széchényi rendelkezései a cenki árvízjárok után. 1813. (4. pont). SzTCs I. kötet – 10. sz. – No. 26. (36. cs.)

mintha nem értékelné kellőképpen. „Hála Isten, hogy csak a ’Ferdő-ház, mely úgy is csak többet mulatsáért, mint haszonért áll, égett-meg, ’s azért-is könnyebben megbo-csátottam a’ meg-szomorodott Schauernek, ki rossz kedvéből azon szerentsétlenséget bizony nem okozta”.⁵⁰ Ezt a kontextualizációt és a korabeli fürdőskultúra tendenciáit⁵¹ is figyelembe véve valószínű, hogy inkább szórakozási mint higiéniai céllal használták a cenki fürdőt. Széchenyi és felesége egyébként különösen kedvelhették a fürdőzést, hiszen jártak Spában és Badenben is.⁵²

A kert sajátos szerepét domborítja ki a pipázás. Ezt a tevékenységet a vers és a levelezés is csak egyszer említi, de egyedisége és konkrétsága miatt jelentős az egybeesés. „[H]a ott [a Kalitka körül] a’ fűszfa Cathedrara fellüll / jó Pipa Dohányra kívánsága keröl”.⁵³ A versrészlet ezáltal illeszkedik a dohányzás pozitív (egészségügyi?, morális?) hatását kidomborító korabeli diskurzusba.⁵⁴ Széchenyi nem egy speciális pipázó-helyet, hanem általában az „Anglus kertjét” jelöli meg e tevékenység helyszínül: „Köszönöm az Urnak, hogy Anglus Kertemre vigyáz, Kérem siettesse, és hagygya meg a Kertésznek, hogy az Hidak, mind külömbformára tsináltassanak – Ez lészet [léssen] a pipázó helyjünk, a hol Verböztynek ditsösségére le hordatom Az Ur által a Kellert, a Keeszet, és az Új vastag Commentariust”.⁵⁵ A pipázás tevékenységének összekapcsolása bizonyos művek olvasásával a versben nem említett elmélkedésre,⁵⁶

1801. április 6. Széchenyi Paphoz. SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 126-127 (No. 36) 126. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1800. március 15. Széchenyi Paphoz. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1800. február 9. Széchenyi Paphoz. SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 41. 1800. március 20. Pap Széchenyihez. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1801. szeptember 3. Széchenyi Paphoz; SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 119. 1801. december 8. Széchenyihez Pap. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1794. augusztus 14. Széchenyi Paphoz. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1802. augusztus 10. Széchenyi Paphoz. Lásd még SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1795. január 24. Széchenyi Paphoz. OSZKK Quart. Hung. 556. 26–28, 33. versszak.

⁵⁰ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1798. máj. 2. Baden, Széchenyi Paphoz. Különösen figyelemre méltó, hogy mindezt Badenből írja a főúr.

⁵¹ A főúri rezidenciákhoz már a 17. században is fürdők tartoztak, illetve a rendszeres fürdőbe járás is kedvelt szokássá vált – a szövegekben általában egészségügyi okokkal indokolják a fürdőzést, bár kitűnik, hogy a társasági élet is egyre nagyobb szerepet kapott. A 18. századi élénk fürdőélet a 18. század második felében tért vissza. VÁRKONYI GÁBOR, *Hévízek és fürdők a 17. századi Magyarországon* = R. VÁRKONYI ÁGNES – KÓSA LÁSZLÓ (szerk.), *Európa híres kertje: Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról*, Bp., Orpheusz, 1993, 112–119. VÁRKONYI GÁBOR, „Isten a hővízbe vezetvén...”: *tradíció vagy divathullám, fürdőskultúra a 17. századi Magyarországon* = Tiszta sorok: tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról, Juhász Katalin (szerk.), L’Harmattan, 2009, 66–73. Meg kell jegyeznünk, hogy a 18–19. század fordulójának magyarországi fürdőskultúrája jórészt feltáratlan.

⁵² BÁRTFAI SZABÓ, *i. m.*, 305, 377; SzTCs I. köt. – 12. sz. – No. 9./1.

⁵³ Quart. Hung. 556, 30. versszak.

⁵⁴ VADERNA GÁBOR, *Dohányozni szabad* = MENYHÉRT ANNA, VADERNA GÁBOR (szerk.), *Amihez mindenki ért... Kultúratudományi tanulmányok*, Bp., L’Harmattan, 2006, 93–101.

⁵⁵ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. április 20. Bécs, Széchenyi Paphoz

⁵⁶ „Im Walde sind Kanapees, darauf man ausruhen kann; es ist ein reizender Ort zum Nachdenken” ROTENSTEIN, *i. m.*, 289.

szellemi tevékenységre való igényt sejteti, míg konkrétan Werbőczy és a 17. századi jogi kommentárok⁵⁷ említése a rendi-nemzeti öntudatot, az „ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét”, ilyenformán pedig az angolkert politikai szerepét – a politikai értelemben is releváns szabadságszimbólum voltát, a hatalommal való elégedetlenség áttételes jelképét – szintén előrevetíti.⁵⁸

Az általános és/vagy kis társasággal művelhető tevékenységek mellett vannak egyedi, nagyobb társaságot vonzó alkalmak is, amelyeknek megfelelő színteret nyújt a kert. A vers is egy főúri látogatás alkalmával született, amely alkalmával a kertben különleges dolgokra is sor kerül(het)et, például a már említett hajózásra vagy a vers végén említett „fetskendezésre”,⁵⁹ amely egyfajta szökőkút vagy vízágyú-bemutató lehetett a tág értelemben vett kertben, a Fertőn. Egy másik különleges alkalomról, Széchényi Zsófia lakodalmáról kilenc évvel később a *Hazai Tudósítások* számol be: „A készületeknek és szolgálatnak fényességét, s készségét kellemetessé tette [...] a Fertő vizén ábrázalando tengeri ütközet; az Anglus kertben rendelt Vásár; a házi theartumban elő adatott képezetek; a falusi tánczok, és multságok; a Kastélynak és kertnek megvilágosíttatása s a t.”⁶⁰ A kertvilágítás nem csupán ideiglenes volt, ugyanis Széchényi egyik utasításában a következőket írja: „Az Hausknetnek vigyázása alá vannak a kertekben és udvaron fent álló lámpások[na]k tisztán való tartása.”⁶¹ Ebből a kerthasználat idejének széles variációi rajzolódnak ki: az általános napközbeni tevékenységek és az alkalmi ünnepek mellett esténként, sötétedés után is jártak a kertben.

Az eddig tárgyalt kerthasználati módok egyetlen szóban is összefoglalhatók: multság.⁶² A kert funkciója volt, hogy a multságnak, tehát a korabeli szóhasználat alapján az időöltésnek, az idő mulatásának megfelelő környezetet nyújtson. Ez a meglehetősen általános fogalom a versben tízszer – tehát átlagosan négy versszakonként – szerepel,⁶³

⁵⁷ Az olvasmányok minden bizonnyal a következők: KELLER, Jakob (1568–1631), *Mysteria politica, hoc est Epistolae arcanae virorum illustrum sibi multo confidentium, lectu & consideratione dignae*. Neopoli: [s.n.], anno 1624.; KEES, Franz Georg (1747–1799), *Commentarius in codicem iudicarium civilem Josephi II. in usum regnorum Hungariae ...* [P. 1.] / Franciscus Georgius Kees; Latine redd. ... Franciscus Salesius Begatis. Vindobonae: Trattner, 1789.

⁵⁸ TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007, 14–21; S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005. Később hathattak Széchényire Csokonai államközösségi és hagyományközösségi elvei is. S. VARGA Pál, *i. m.*, 331–339. A kert politikai szerepéről lásd GALAVICS, *i. m.*, 104–106.

⁵⁹ Quart. Hung. 556, 41. versszak.

⁶⁰ Sopronból, 17. Sep. Hazai Tudósítások XXVI. 1807. szeptember 26. 207.

⁶¹ SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) No. 36. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz, 124 f.

⁶² Természetesen mindez mesterséges kategorizáció. Egy ismeretlen szerző 19. század eleji verse például felhívja a figyelmes arra, hogy pipázás nem csak multság céljából történhet: „Reggeli Pipázás lehet orvosságul, / Mert attól szorult has gyakorta megtágul, / Pestises időben pedig bátorságul, / Pipázással élnek, és nem multságul.” Idézi VADERNA Gábor, *Dohányozni... i. m.*, 95.

⁶³ Például: „Itt egy föl vonyo Hid van az Ikva vizin, / mellynek allol s föllöl föstöt üllő székén, / jó multság lehet a Rétek mellékin” Quart. Hung. 556, 28. versszak. „Itt lehet mulatni az Aër igen jó, / Termés

így jelentése meglehetősen kiüresedetté válik.⁶⁴ E halmozott szóhasználattal szemben Széchenyi levelezésében a multság fogalma ritkán szerepel a kertre vonatkozóan, de a poézishoz hasonlóan általános kedvtelésre utal.⁶⁵ Érdekes, hogy más kontextusban a főúr az olvasással való időtöltést jelöli ezzel a szóval,⁶⁶ de közvetlen környezetében morálisan elítélendő tevékenységre is alkalmazzák.⁶⁷ A szó használata a kert egyes részeinek általános „kihasználtságára” is utal. A vers szerint mulatni az Ikva környékén, az északi kertben az őrszobáknál, illetve a remeteségben egyaránt lehet.⁶⁸ Széchenyi ezzel szemben csupán „kis kertjére”, tehát a déli angolkerthez céloz, amikor ezt a szót használja. Sőt, a remeteség esetében szinte kizárja a mulatás lehetőségét, hiszen rendelkezik arról, hogy ide lehet telepíteni a méheket, mert itt „a Sétáloknak akadályokra nem lennének”.⁶⁹

A kert egyik eredeti funkciója, a gazdasági hasznosság mindkét szövegtípusban feltűnik. A 18. században megjelenő angolkerthívőmánya volt, hogy a haszonkertek és a szórakozást biztosító részek nem különülnek el, ezzel összhangban a korabeli esztétika és erkölcsfilozófia számára is összeegyeztethetőnek számítottak a hasznos

kő székekre van jó provisio, / a' víz Gráditásain zúgh mint a kiss Sio, / itt lehet mondani: for zsoli par Dio F., alul lábjegyzet: F., Francia közmondás: Isten látta: hogy szép” Quart. Hung. 556, 33. versszak. Hasonló jelentés: „Zöld üllő székeket e Kalitka körül, / lattni: mellyen Ember szive itten öröl” Quart. Hung. 556, 30. versszak.

⁶⁴ A halmozott szóhasználatból is sejthetjük, hogy nem egy, az utókor által is elismert poétáról van szó. Érdekes irodalmi kontextust ad ehhez Mikes Kelemen *Az idő jól eltöltésének módja – azaz a „mulatás” módjait tárgyaló fordítása*. MIKES Kelemen, *Az idő jól eltöltésének módja és más keletzetlen fordítások*, s. a. r. HOFF Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 7–167. A mű inkább a „resttség” ellen ír. „Meg bortsáson kegyelmed. mert éppen nem tiltom atisztességes mulatást. sőt még azt akarom, hogy a munka közöt, mulassais kegyelmed magát. de azt nem akarom. hogy a mulatásból dolgot tsináyon kegyelmed. Azt értem ezen hogy annak orája lenne. midőn tisztességesen akarná kegyelmed magát mulatni. anak pediglen napja lenne. a melyben valaki látogatására akarna kegyelmed menni, vagy a sétálásra. vagy valamely tisztességes játékre, mivel az emberi gyengeség. azt akarja hogy gondos viseljük az egészségre, és az erőre, a mulatás erre jó orvoság” Uo. 160.

⁶⁵ „Jó lesz most a kertészszel és a Casnárral előre gondolni a Kárának eltávoztatásáról Czenken, ha a' hó olvadni kezdene mellyet annál inkább recommendálok, mivel az a Kis Kertem egyetlen egy, és leg kedvesebb mulatásom.” Valószínűleg kis kertje alatt a déli angolkerthet érti. SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1803. febr. 10., Pest, Széchenyi Paphoz.

⁶⁶ „A nyomtatottat mulatásra, és hogy Tiboldnak Collectiomban adassék Küldöm, Georgius Aloisius Szerdaheli munkáját” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1801. szeptember 3., Pest, Széchenyi Paphoz.

⁶⁷ SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 48. 1800. május 5. Kiscenk, Pap Ferenc egy Tisztartóhoz.

⁶⁸ „Itt ezen Kert végén a' Kert Kapujánál / fölöl a' strásának a' szobátskája áll: / allól az Uraságh nyári szobájánál, / jó mulatásgh essik az Ország uttyánál. // Innind féll orányi tartó sétálással, / két felöl állított Allé árnyiklással / az Eremitásban kedves utazással, / lehet által menni magánost, vagy mással?” Quart. Hung. 556, 39–40. versszak.

⁶⁹ „...a Bárány és Szabo Méheit meg lehet venni, hanem Kotsinak mondja meg az Úr, hogy az anglus Kertbe nem tehetem, hanem a mind már mondottam, vagy az Eremitagban [...], vagy Feleségem Bozi Kertjében, a hol a Sétáloknak akadályokra nem lennének” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1805. augusztus 7. Széchenyi Paphoz.

és a szép, az érzékeket (fizikai érzékszerveket) és az értelmet, szellemet (pallérozott ízlést) megérintő dimenziók.⁷⁰ A növények és állatok a versben a kert élő díszei, a kerti élmény dimanikus színesítői: „Itt Cser: Töll: Nyir: és Nyár fák száma láttatik, / Bozza, cseresnye, Bóroczk, Szilva fa virágzik, / Ihir Borostyán fa, Gelegénye zöldelik [...] // Fölső Kert bö termő szép gyümölsös fákkal / bővelkedik közli gyümölsét sokakkal”;⁷¹ illetve „[m]áss felől kétt Tágos Ló Istáló is áll, / mellyekben tetzetős Lovaknak száma száll, / és kiki, a' midőn azokban bé sétáll: / a' szép, 's, jó Lovakban hamar kedvet tanáll”.⁷² A főúr rendkívül sokszor ír a gazdasági kertrészekről a termelés, eladás, beszerzés munkafolyamatainak a precíz elvégzésére utasítva, és a lovakkal mint fontos arisztokrata státuszszimbólummal való lelkes foglalatосkodás is megjelenik leveleiben.⁷³ Olykor arról is megemlékezik a pallérozott főúr, hogy a hasznosban leli örömét. „A Kertek meg maradnak az Uraság részire, de mivel arra sok munka kívántatik, tehát szükséges gazdálkodni, a' végre a' Kertész egy Legénnyével, és három szolgálkkal, kiket én fizetek munkálódgyék a' mi gyönyörüségre való vagyon benne, hogy el ne romollyék”⁷⁴

⁷⁰ „Fine/elegant arts” és „practical/mechanical arts” elválásáról és összeegyeztethetőségéről lásd John BREWER, *The Pleasures of the Imagination. English Culture in the Eighteenth Century*, London, Fontana Press, 1997, 87; Thomas KEITH, *Man and the Natural World. Changing Attitudes in England, 1500–1800*, London, Penguin, 1983, 285–286. A *Spectator* című kora 18. századi angol napilap szerzője a 414. számban arra buzdítja a vidéki kastélyok tulajdonosait, hogy az egész földjüket egyfajta beültetett kertté alakítsák, ami egyszerre hozna profitot, és szerezn esztétikai élményt. *Spectator* 414. Vol. VI. 99. Egy korábbi szám határozottan megkülönbözteti a táj „örömet szerző” és „hasznos” jellegét, de kifejezetten az előbbit tartja fontosabbnak. *Spectator* 387. Vol. V. 396–397. Lásd még *Spectator* 627. Vol. VIII. 378–380. Befogadói, szemléltői oldalról az érzékenység magyar fogalmának kétirányú jelentésében szintén ez a kettősség tükröződik: vannak külső, érzékszervek által felfogható, illetve belső, a szív és az elme révén átélhető élmények [VERSEGHY Ferenc], *Lexicon Terminorum Technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv*, Buda, Királyi Magyar Universitas, 1826, 412; DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 101–106; HEGEDŰS Béla, *Érzékeny érzékenység*, ItK 119(2015), 2. sz., 192. Mindezt a hagyományt Kant radikálisan felszámolja.

⁷¹ Quart. Hung. 556, 37–38. versszak. Lásd még: „Délről az Övegh Ház nap nyugotra nézett, / melynek az ott álló Machina ád vizet, / ádnak sok Gyümölcsi, e' kertnek jó izett...” Quart. Hung. 556, 26. versszak.

⁷² „A' mellet egy felől a' Svaiczer Tehenek, / mint télen 's mint nyáron Istálon hevernek, jó illatu szároz loherrel éltettnek, / melytől nem ok nélkül bőven tejezhetnek” Quart. Hung. 556, 11–12. versszak.

⁷³ SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) (No. 36.) 128–129.

⁷⁴ Folytatás: „Amely robot és s. v. trágya kívántatik a' veteményekre azt az Arendator erga imputatio-nem illendő áron adgyon; ugy a' Kertésznek, és az Öveg Házban mindenestül kívántotó 24 öll fát is; a' mint a' Deputatumok Calculássáb* az Contractus alkalmatosságával vetettetett” SzTCs II. köt. – 1. sz. – E (1639–1792). (107. cs.) 700–701) Czenki Commissionak observándók, 1787. május 19. Sopron, Széchényi Ferenc. Lásd még: „In bezug auf Beyden Gärten und dem flügel Mayerhof. a) Hätte sich H. Rittmeister die Instruction das Gärtners abschriftlich geben zu lassen und nachdem mein größtes Vergnügen in der Reinlichkeit der Anlege der Obstbaume, und der Gras Einfassungen ist, so wünsche ich das er auf diese auch sein größters Aufsehen hätte” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 126–131 (No. 36.) 126. 1811. március 7. Széchényi utasítása Bodendorferhez. „Reménlem hogy Peresztegen szerentséssébb lesznek a Kosokkal mint Ivánban ahol ... ez az egy gyönyörüségem volt, hogy bikáimra

Széchenyi Ferenc kertjében a növények, állatok egzotikus fajtái is megtalálhatók voltak. A vers – mint a különleges, és ezért halmozottan érdekes látnivalókra – részletesen kitér a külföldön honos madarak leírására: „Nap kelet, a kertye Szárnyas Állatoknak, / láttatik Arany és ezüst Fácányoknak, / Tengeri Rétkéknek, és Török Ludaknak: / Gyönyörű szép Fehér, és Tarka Páváknek”.⁷⁵ Úgy tűnik, a főúr valóban kedvelte az egzotikumokat, ugyanis mikor már cenki kertjétől távol, Bécsben élt, a következő kéréssel fordult Pap Ferenchez: „...mondja meg az Ur a Kapitanak hogy első alkalmatossággal egy tiszta Kalitkában Kúldjön bé egy Kanali Madarat, az Óveges házomból pedig egy perpetuelle nevű Virágot tserepjével együtti”.⁷⁶ Korábban a főúr narancsfáinak és tojás alakú virágainak elromlása felett sajnálkozik.⁷⁷

Ezek tehát azok a kerthasználati módok, amelyek az irodalmi műben és a nem fikciós szövegekben egyaránt megjelennek. A „metszet” a legáltalánosabb, legtipikusabb és a nagyközönség számára is bemutatható, bemutatandó kerthasználati módokat tartalmazza. A kerthasználat felől közelítve tehát a fenti elemzés egy konkrét eset példáján támasztja alá és szemlélteti a gyakran csak általánosan emlegetett trendeket. A vers szempontjából pedig láthatjuk, hogy történeti forrásként való kezelése nemcsak az objektívan azonosítható, egyedi kertelemek, hanem a sémák által jobban terhelt kerthasználat tekintetében is indokolt.

Teljesen más funkciót töltenek be azok a kerthasználatra utaló részek, amelyek csak a versben találhatók. Ezek jellemzően a fent tárgyalt tevékenységformák verziói vagy kiegészítései. Az egyik ilyen a látvány, a szemlélés. „Innind által menni lehatt az új földre, / hegyess völgyes, tiszta máss mulato helyre; / külső Országokból vett Mod nizéssire [...] // Ott mulatni lehet ugyan e végh Házban, / az Ikván ki folyo viz Machinájában, / Onnénd Zöld állék közt, a csörgő Grottában / kőrölle uszkáló vadak látássában”.⁷⁸ A látvány, látás hangsúlyozásának apropója a rácsodálkozás, a különlegesség, kevésbé a látás eszményi kiemelése és ezáltal a táj (tájelemek, kertelemek) esztétizálásának megragadása a kor esztétikafilozófiájával összhangban. A látáson kívül

még is, jobb vigyázás lesz mint máshol” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1812. május 1. Sopron. Széchenyi gazdasága.

⁷⁵ Folytatása: „Vannak ezen kertben fehér tollú Polkák: / ollasz Tyukok, és Nagy bögyü Galambotskák; / vad és szeléd Rétkék: Gyöngy Tyukok, és Gólák. / mellyek itt föl s allá magokat mulattyák // Vagyon itt egy köből föll épített Házok: / mellyben rendeltetett különös szobájok; / ahöz ell rekesztett ki, és bé járássak; / az ő udvarain bátor ugrálássok” Quart. Hung. 556, 23–25. versszak Az állatok is boldogan mulatnak, és a szemlélőnek is mulatás ez egész jelenet.

⁷⁶ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1812. május 17. Sopron, Széchenyi Paphoz.

⁷⁷ „Ugy a Narancs faim is el romlottak ámbátor az előbbenyi Kertész alatt Szüretet is tartottunk benne. Sött a mi nevetséges még az az tojás forma Olasz Virágnak Gyümöltse sem látzatik már azultátul fogva a Kertemben miulta Hertzán Cardinalis reá tanított annak olajjal s’ eczettel teendő el készítettésére” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) [adat nélkül, 1800 körül] Széchenyi Paphoz.

⁷⁸ Quart. Hung. 556, 29, 32. versszak.

a hallást („és bé zárt Gerlitzék szép éneklésire”)⁷⁹ és a szaglást („Az utt itt hüsellő bodulú Utakkal / kerenget: illatos sok szép virágokkal”)⁸⁰ is bevonja a szerző – az olvasó érzék(szerv)einek ingerelése által a kertbeli élmény, illetve az élmény elképzelése még teljesebb lehet. A különféle „érzékenységekhez” hozzátartoznak az érzelmek, így szomorúság, melankólia is. „Itt [a grottánál] nyölt egy szomoru szép levelő fűsz fa, / melyre Hegedűjét Jeremiás Proféta, / jelenségöl néha búss föl akasztotta, / midön Jerusálem romlását siratta”.⁸¹ A külső és belső érzésekhez kapcsolódó hangulati elemeket Széchényi leveleiben nem találunk. Természetesen lehetséges, hogy a főúr kertbeli „multságaira” is jellemző volt érzelmesség, de ezt egyáltalán nem vagy más módon⁸² fejezte ki. Sőt az is elképzelhető, hogy a vers szerzője tudott minderről, de nem tárhatta a nagyközönség elé⁸³ a közismert arisztokrata privát világát, így az általános lehetőségek felvillantásával próbálta érzékeltetni a kert ezen funkcióját. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról a – közvetlenebb – értelmezési lehetőségről, miszerint az imént felsorolt elemek nem a kerthasználat valós verzióiból vették mintájukat, hanem toposzokat elevenítettek fel.

Van két olyan tevékenységforma, kerthasználati mód is, amely csak Széchényi Ferenc levelei, iratai alapján körvonalazódik, a vers viszont nem említi. Az egyik az ifjú grófok játéka. Ahogy fent említettem, Széchényi gyermekei sokat tartózkodnak Cenken, és ezt maga a főúr támogatja is. „Valjon Czenken mit tett Piláti a Csiga Kertel? melyben annit szedtek és dobtak Gyermekeim? talán aszt is tsak meg etették, és octoberben Korpa Közé tenni el felejtették. – Terrzel (?), Király és Piláti tudnának errül szollani, ugy a Tekenyöss Béka Torul is, és a Hidegségghi Halas Torul, szeretnék hirt hallani”⁸⁴ A csigák, teknősbékák a gyermekek részére voltak a kertben.⁸⁵ Ezen kívül „kugli jádzó helyet” is kialakítottak a déli kertben, valószínűleg az Ikvához közel.⁸⁶ Kastély

⁷⁹ Quart. Hung. 556, 29. versszak.

⁸⁰ Quart. Hung. 556, 38. versszak.

⁸¹ Quart. Hung. 556, 34. versszak.

⁸² Erről lásd később, a „gyönyörűség” szó használatánál.

⁸³ A külvilágnak való szólást, a kicsit népnivelő szándékot alátámasztják a magyarázó lábjegyzetek, például a grotta esetében is: „Mesterséggel rakot kő sziklából álló hüsellő hely” Quart. Hung. 556, 29. versszak.

⁸⁴ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1801. január 4. Pest Széchényi Paphoz.

⁸⁵ A létrehozás körülményeiről a következő részletet találtuk: „Szeretném, ha az Kertésznek és Finkoirnak gondolatját meg fontolhá az Úr, hogy lehet e a Czenki tekenyöss Béka To mellet, Tsiga helyet is rakatni? melly eránt nékem a Kertész irt” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1799. május 14. Graz, Széchényi Paphoz. A teknősbékákat lehetséges, hogy Festetics Julianna kedvelte, hiszen mikor már nem éltek Cenken, kéretett belőlük: „Eő Excell[entiájá]nak rendeléséből szerezzen Inspector Uram valami 20. vagy 25. Tekenyös Békát az most épült tavakban, s küldje fel, ha többet szerezhet, annál jobb” SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (315. cs.) 217., 1812. május 6. Kovacsichoz Pap. Ekkoriban kérte a kanárimadarat is Széchényi.

⁸⁶ „Hogy az Ur a vizöntést Kerteimből a Ganéjrakás által lehetőképpen távoztatni fogja, Köszönöm. Hanem, mivel leg veszedelmessebb hely a Kugli jádzó helynél vagyon, tehát ott kellene leg nagyobb

környéki felszabadult játékról árulkodik a következő részlet is: „Mi is mind nyájan frissen vagyunk, a' Két Kis Grófok ollyak mint a' Szarvasok, már most az üdö enyhült, hol Lovakon szánkáznak, hol magok, a' Kis Szekrek helett Szárnyok lévén azt huzigállják.”⁸⁷ A gyermekek szórakozása (ekkor még) nem tartozott a főúri reprezentáció tipikus elemei közé,⁸⁸ talán maga Széchényi – akinek a megrendelésére készülhetett a vers – sem akarta, hogy ez a bensőségesnek számító tevékenységforma szerepeljen a költeményben. A levelekből viszont jól látszik, hogy a gyermekek játéka elfogadott, sőt kívánatos volt, ugyanakkor a felnőttek játéka (kicsapongó szórakozása) morálisan elítélendőnek számított, főleg, ha az a precíz munka rovására ment.⁸⁹

gátot neki rekeszteni, és azon alkalmatossággal arra leg inkább a Kertész által vigyázatni, hogy a Fördő ház és szilva száraztó háznál lévő Zúgók Korán kinyittassanak...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1812. január 28. Bécs, Széchényi Paphoz.

⁸⁷ SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) f. 27; Pap Széchényihez, Kiscenk, 1800. január 16.

⁸⁸ A 18. században, a „nevelés évszázadában” egyre elterjedtebb volt, hogy a szülők számára a gyermek „gyönyörűséget” jelentett, és a gyermekkel való törődést egyre fontosabbnak tartották. PUKÁNSZKY Béla, *A gyermekkor története*, Bp., Műszaki, 2001, 113–114, 119–127, 136–139; LINDA Pollock, *A gyermekkel kapcsolatos attitűdök* = VAJDA Zsuzsanna – PUKÁNSZKY Béla (szerk.), *A gyermekkor története*, Szöveggyűjtemény, Bp, Eötvös, 1998, 181–183, 190–193. A játék és az esztétikum összekapcsolása az esztétikaelméletben különösen modernnek számít, Gadamer szerint a romantika egyik eleme a játék, a befogadó és az alkotás közötti folyamatos mozgás. Hans-Georg GADAMER, *A szép aktualitása. A művészet mint játék, szimbólum és ünnep*, ford. BONYHAI Gábor = UÓ, *A szép aktualitása*, Bp., T-Twins, 1994, 39–50.

⁸⁹ Ez az értékrend tükröződik jószágigazgatója levelében is: „Tudom én azt, hogy voltak dolgai Tisztartó Ur[na]k a' jószágban, de vajmi tudom ám Édes Tisztartó Uram azt is menyi üdöt el vesztegetett a' mulatságokra, s' játékokra, mellyeket jobb véggel fordított volna a' Számadásihoz kívántató Documentumoknak rendbe szedésére...” SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 48. 1800. május 5. Kiscenk, Pap Tisztartóhoz. Ugyanakkor tudjuk, hogy Széchényi maga nagyon szeretett biliárdozni, Cenken külön biliárdszoba is volt, amire nagy figyelmet fordítottak. Például: „E' Kastél közepén állol a' Billiar, / szép fegyverek között vendégeket bé vár, / ki eö multságát érti; abban bé jár, / játékját nem tiltya se a' Tél: se a' Nyár” Quart. Hung. 556, 20. versszak. „Által látván azt, hogy Czenki lételemmel a Botthányi, és Zichyek, és ezekkel talán Bétsiek is meg látogatnak, tehát tegye meg az Úr előre Pilati és a 2 Tischlér által azzon Rendelést, hogy az öveges Házat Ki deszkázzák, és osztán Pilati azt zárva tartsa, mert nagon alkalmatlan, ha számosabbban vagyunk a Billiárd Szobában több asztalok lenni” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1810. július 5. Csokonya. Lásd még SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1789. január 16. Bécs, Széchényi Paphoz. Morálisan elítélendőnek inkább a korban elterjedt szerencsejátékot (vö. KULCSÁR Krisztina, *Játékok = Hétköznapi élet ... i. m.*, 126), illetve a munka rovására menő haszontalan időtöltéseket gondolhatta Széchényi. „[A tiszt legyen] Isten felő józan, igazságos, szorgalmatos, és egyenes legyen, hogy ezen erkölssök miatt alatt valói szeressek, és filjék, az Uraság pedig bizodalját benne helhesztethesse [...] Azon elmélkedjen éjjel nappal a Tiszt, miként végeszhetne leg nagyobb mezzei munkát leg kisebb erővel-el, és leg rövidebb üdö alatt. Erre nézve az okos előre látásan Kívül igen szükséges hogy a Tiszt minden mezzei munkán a munkássaival legyen, azokat sürgesse, és igazgassa” SzTCs X. köt. – 11. cs. 5. sz. (449. cs.) 116–145. 1. rész: Sárvár-felsővidéki tisztek instrukciója, 1791–1799, 116–117. A főúr indulatos lett, mikor valaki elmulasztott valamit: „Nagyon meg indultam én ezen feleidekenségén Finkoironak, de még nagyobbban a Fa Comerciuma miat, mely valósággal tsunyaság, és Cássámra nézve meg rettent. – Mit tegyünk tehát vele? mit a Cássánknak Bátorására? még most nem tudom, söt, determinálni sem akarom, mert még igen Érzékeny vagyok, hanem a jövő Postán hidegebb vérrel irhatok talán az Urnak ez eránt. addig tessék az Urnak is gondolkodni. [...] Uram Isten, már tehát Kinek lehet e Világban hinni? – hát

A másik csak levelekből rekonstruálható kerthasználati mód egy sokkal kevésbé konkrét kifejezésben jelenik meg: a gyönyörködésben. Széchenyi Ferenc, ha önmaga kertjéhez való személyes viszonyát fogalmazza meg, leggyakrabban ezt a kifejezést használja: „Schauernek irtam hogy mene Czenkre és ha valami vagy a Fördő háznál, vagy a Zuggonál Kár esett volna azt az Urnak mind pénzbéli, mind fa béli assignatioja mellett el jövetelemig meg igazetátná, hogy míg is haza menet ennyihány ideit a magamében gyönyörködhetnék, mellyet restauratoria nézve tsak hamar megént ott hagyok[.] Kérem tehát az Urat, sürgettesse ha le megyen a munkát.”⁹⁰ A főúr főnévként is használja a fogalmat, ezzel még jobban kiemeli az érzés (tevékenység? viszonyulás?) mindenhatóságát: „a mi pedig a Kertben tett Romlásokat illeti, sajnálom, mert Ez az egy nyugodalmom és Gyönyörűségemnek Hele, azért kérem is az Urat igazítottassan vagy tsináltassan meg mindent Majus végéig, mert Junius első Napján már fönt akarnék lenni. – azért a földél föstést, és a 2 Kaput is készíttesse meg az Úr, a földönél lévő Klántért (?) pedig ugy kell tsináltatni, hogy télre mindig le szedhesse a Kertész”.⁹¹ A megrongálódott kertelem, kertrész kijavítása és a várható fáradalmak, elintéznivalók éles oppozíciót teremtenek a vágyott gyönyörködésnek. De mire gondolt konkrétan Széchenyi, mikor ezt írta? Pusztán esztétikai élvezetre? Ebben az esetben a látvány, a látás versbeli kiemelésével is párhuzamba lehetne vonni a tevékenységformát. A gyönyörűség (Vergnügen, voluptas) szónak azonban több jelentése van, egy korabeli szótár szerint a szépben való gyönyörködés mellett minden érzékenységet megmozgató élmény, morális tevékenység, visszaemlékezés,

ha az Ur és Tibolth nem lennének, valjon szolgálhatnék e tsak egy oráig is?” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1805. febr. 11. Pest, Széchenyi Paphoz. Annak azonban mindig volt tere, hogy a gyermekkori játékos emlékeket felelevenítsék. „Mindenne alkalmatlan üdö jár, talám az 1756-ik Esztendő jön visza, mellyben 1-a May tsak nem térdig való hóban jádczottam gyermek koromban itt Sopronban” SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (315. cs.) 507. 1817. április 18. Széchenyihez Pap.

⁹⁰ SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1800. febr. 9. Pest, Széchenyi Paphoz. Lásd még: „Decretum est. [...] 9-o [...] Si Ipse eadem administraverit in imputationem venient Currenti pretio, monitus tamen est Licthus Hortulanus, út cum Operariis Compendiose, agat; Quae in Horto voluptuosa sunt illa conservet quidem ne destruantur, verum Superflui ultra eorum Conservationem non necessarias Operas jisdem non impendat.” (Magyarul: Elhatározottat: 9. Ha ő maga fogja azokat ellátni, az kurrens áron felszámíttatik, de figyelmeztetve van a kertész, hogy a munkásokkal röviden tárgyaljon/röviden intézkedjen az ügyükben, amik pedig a gyönyörködésre való kertben vannak, azokat tartsa meg, ne rombolják le, de az ezen túlmenő fölös dolgok megőrzésére szükséges munkákra ne költsön.) SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 46. (38. cs.) 7. 1787. július 4. Protocollum Arcarimi, et Determiantionum in Commissione, 1787. „Hogy tehát ezeken már egyszer által eshessek, és nyugodalmassan gyönyörködhessek kertemben midön Czenken vagyok e következő rendelésemet jelentse meg az Úr nékie Személlésen tudni illik: Hogy Én a Zöldség és gyümöls kertek más Kertészt fogadok füzetésébül nála hagyván utóbbi proportionál füzetés mellett az Anglus Kertet, [...] mert miúlta eó Kertész azólta ezekben szükölköttünk” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) [adat nélkül] Széchenyi Paphoz.

⁹¹ Előzmények: „A Czenki vizeknek is nagy ártalmára van a Peresztyi Malom. bár Ezt alább szállíthatnánk, vagy Cássáltathatnánk. És talán elég legalis okokunk lenne Ennek a Vármegyén meg nyeresére” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) (d. n.)

és elmélkedés, szellemi tevékenység is gyönyörűséget okoz.⁹² A szó a korszakban meglehetősen tág értelemben használt mulatság⁹³ és érzékenység⁹⁴ fogalmával is összefüggésbe hozható. A gyönyörűség használata korabeli kert- és tájleíró lírában meglehetősen elterjedt,⁹⁵ ezért figyelemre méltó, hogy az ismeretlen szerző versében egyszer sem szerepel.⁹⁶ Bár egy rendkívül nehezen lehatárolható terminussal állunk szemben, a fentiek fényében feltételezhetjük, hogy használata pallérozott kulturális attitűdre – és kevésbé egy általános főúri társadalmi-reprezentatív szokásra – utal.

*

A játék és a gyönyörködés csak a levelekben tűnnek fel, így ezek nem a nyilvánosságunk szánt, hanem – ha élhetünk a kifejezéssel – a magánszférában megjelenő tevékenységformák, amelyek arról tanúskodnak, hogy egy jó ízléssel rendelkező és a művészeteket fontosnak tartó főúrral állunk szemben. Amik csak a versben szerepelnek, például a különféle érzékszervekre, érzelmekre ható ingerek, azok díszítő, színező elemek, az iskolás klasszicizmus topikus fordulatai (ettől vers a vers, ezek kellenek bele). Az idő mulatásának különféle módjai, valamint a hasznos és egzotikus növények, állatok megléte mint a kert funkcióinak a versben és az egyéb forrásokban is szereplő elemei a kerthasználatnak – és így a főúri reprezentációnak – nyilvános és általános, mondhatjuk, hogy tipikus formái. Ezek által körvonalazódik az alkalmi vers pozíciója történeti forrásként, irodalmi alkotásként, illetve kultúrtörténeti illusztrációként. Másrészt jól elkülönül a kert kialakításának nyitott és zárt jellege, illetve a kerthasználat nyilvános, tipikus, reprezentációs célú, valamint magán/rejtett, atipikus, belső igényből fakadó módjai.

Mindez a reprezentáció problematizálása szempontjából is érdekes. A vers számos szinten reprezentálja a főúri életet – a kert és a kertbeli tevékenységek bemutatásán

⁹² VERSEGHY, *i. m.*, 131, 18, 194, 375.

⁹³ A Hazai Tudósítások ismert részletéből egy másik hely: „...magának a' Nagy Méltóságú Gróf Szécsényi Ferencznek, úgy nem különben a' Nagy Méltóságú Grófnénak született Festetits Juliána Gróf Asszonnyának Ő Excellentiájának szíves kedvezése, kik az Uri Vendégeknek mulattatásokra, 's gyönyörködtetésekre mindent el követtek” *Hazai Tudósítások ... i. m.*, 207.

⁹⁴ HEGEDÜS, *i. m.*; DEBRECZENI, *i. m.*, 104–106, 136, 139–140.

⁹⁵ Pl. VÖRÖS, *i. m.*, 87–88, 91. Bessenyei György, A' Tiszának reggeli gyönyörűsége = GERGYE, *i. m.*, 121–123. Az érzékenység lassan belopózott a rendi költészetbe. VADERNA, *i. m.*, 492.

⁹⁶ Pontosabban egyszer megjelenik képzetlen alakja 23. versszakban: „Gyönyörű szép [...] Páváknak...”

kívül a származás, jó hírnév,⁹⁷ család egyes tagjainak értékei,⁹⁸ a rendezettség,⁹⁹ a klaszszicista kastély sajátosságai,¹⁰⁰ az egyéb főúri szórakozások,¹⁰¹ a példaképek,¹⁰² a tudományok,¹⁰³ a vallásosság¹⁰⁴ területén is. A vers maga – bármi is legyen a tárgya – irodalmi reprezentáció, a kert is – ha nem formálja meg szöveggént – művészi, épített (alkotott) reprezentáció. A versben leírt kert, illetve a kertet leíró vers reprezentációs értéke így nagyon erős, halmozott, ráadásul mindkettő önmagában is egy megalkotott kulturális termék.

Ezek a sajátosságok csúcsosodnak ki a költemény utolsó versszakában: a szerző a versben való kedvtelést ajánlja, hogy ezáltal valószerűen átélhesse az olvasó a kerti tevékenységeket is. A vers maga is élvezetté válik, a művészetek (kert) és művészet élvezetei (vers) a képzelet¹⁰⁵ által fonódhatnak össze. „Igy Egy hiv Tisztelő látván mind

⁹⁷ „Christippus fel készültt ékes Palotákban, / Euripides pedig a’ jó Házos-Társban. // [...] Több Bölts itt ez ellen, csak aztot tanéttya: / hogy a’ jó hir és név legfőbb jó azt tartya; / vagon: ki feiben mind csak azt forgyattya; / hogy boldóg, a’ kinek vagon jó magzattya” Quart. Hung. 556, 1–2. versszak. A 7. versszak a somogyi főispánná való kinevezést emlegeti.

⁹⁸ „Gróf Festetits Julis [...] / Azt lehet nevezni: Jóság Példájának. // Itten a’ Tudomány a’ kastél Urában, / Szép ékes Palota annak Kastéllában; / föl találhatóik Jó magzat az házban, / Szép Erkölcs; csinosság, a’ jó Házos Társban. // Drága Keő az Erkölcs, meszére el láczik, / mint szép Cárunculus, távul is csil-lámlik...” Quart. Hung. 556, 4–6. versszak. A 8. versszak a kis grófokat említi, és lábjegyzetben fel is sorolja neveiket.

⁹⁹ „Ezek, mind igazak, mert ha bé tekintünk, / a’ Czenki kastélban, errül nézegetünk; / mellet[t]e föl készültt kertyeiben megyünk, / azokban minden jót rend szerint fel lelünk” Quart. Hung. 556, 3. versszak. „E’nek több szobái föllöt tetző Szépség, / spalliros fallai képző ellevenség / valamere teként az Ember tisztesség, / naponként ujjolagh: tisztaság: fényesség” Quart. Hung. 556, 18. versszak. Ezt megerősítik a főúr levelei is. Pl. „Valjon nem lehetne e az Ringer által az Öveg Házra tett Überschlagia Szerént a Szükséges fát, és téglát rész Szerént el Készített, rész szerént hordatni? mert már Prágából el jött a Thirem (?), hogy Clam a Louist vagy már mind asszonyt, vagy Menyaszonyt Kiváná Czenkre hozni, amely üdöre már tsak Szeretném hogy Házam Körül Munkások ne lennének, és az Idegenyek mindent Rendben találnának” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs) 1800. november 6. Pest Széchenyi Paphoz.

¹⁰⁰ „E’ Kastél kétt kert közt áll olasz formában; / fölső szárnyán épült több helyes szobákban, / Alsó szárnyán vezet a’ Theátrumában, / Játékra készített Komedia Házban” Quart. Hung. 556, 9. versszak. „A’ Kastél Gráditis ki faragot Kövek: / Ótt Gyertyát tartanak két Angyali képek, [...] // E’ Kastély közepén föllyöl a’ Palota / áll: a’ mint a’ téli nap kelte, ’s le nyugta: / látzik; Ablakjai ugy láttatnak rajta, / hogy Nagy ékességhe az ő Magas volta.” Quart. Hung. 556, 13–14. versszak. Lásd még u. o. 19. versszak.

¹⁰¹ „E’bben néha mikor tetszik? szép Játékát, / az Uraság Önön Emberi, tréfákat; / tesznek énekléssel az Urasságokat / tartják, nyájasságal, ’s mulattják magokat.” Quart. Hung. 556, 10. versszak.

¹⁰² Quart. Hung. 556, 16–17. versszakok felsorolják, hogy a Bánffy, Széchenyi, Bárkóczi, Esterházy, Zichy, Festetics, Pálffy, Cziráki, Hadik, Déffort családok neves tagjainak képei fügnek a falon.

¹⁰³ „Ennek nevezetes Bibliotekája / vagon sok rendbéli Országok Máppája / Philosophiára Dialecticája, / különös botük közt könyvei Sum[m]ája” Quart. Hung. 556, 22. versszak.

¹⁰⁴ A kastély alsó végében álló kápolnában „[d]jtsértetik Isten, gyakran, mint Mennyekben” Quart. Hung. 556, 21. versszak.

¹⁰⁵ A képzelet fontosságáról és az esztétikai befogadásban betöltött szerepéről lásd Forest PYLE, *Képzelőerő és ideológia*, ford. BAGI Ádám, BAGI Zsolt Helikon, 2000, 1–2. sz., 31–58.

ezeket, / a' kastél kőről tett több Épületeket, / a' kiknek ne talán találna kedveket? /
adja multságú e' tsekél verseket".¹⁰⁶

¹⁰⁶ Quart. Hung. 556, 43. versszak. Mindez jól szemlélteti, hogy a költészet nem csupán a reprezentáció eszköze, hanem társalgás is. VADERNA, *i. m.*, 74. Lásd még feljebb, például a grotta megmagyarázásával a nem pallérozott rétegnek szól, akár mondhatjuk, hogy a népi felvilágosodás jegyében.

Függelék

A szövegközlés elvei

A kéziratban egyes kezdőbetűk (K, O, U) esetében nem derül ki, hogy kis- vagy nagybetűről van-e szó, illetve többször az sem dönthető el egyértelműen, hogy hosszú vagy rövid ékezetet használ-e a szerző. Ezekben az esetekben a jelenlegi helyesírás szabályait alkalmazom. Más jelölések sem egységesek a versben, például az elválasztójeleknél [-] és [=] is előfordul, a lábjegyzetekre utaló nagybetűk utáni írásjelek (pont, vessző, aposztróf) különböző variációkban szerepelnek, illetve a versszakszámok utáni latin végződések olykor elmaradnak. Ezekben az esetekben a versben legtöbbször használt jelölési módot választom. Az oldaltörések előrealó szavai az eredeti kéziratban kapcsos zárójellel alá vannak húzva; ezeket elhagyom. A mássalhangzó feletti vízszintes vonallal jelölt hangzóképzést szögletes zárójelben feloldom. A folioszámokon belül /a/-val jelölöm a páratlan, /b/-vel a páros oldalakat.

Külön érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy Sisa József közlésében több pontatlanság is található, amelyek némely esetben tartalmi eltérést jelentenek. Például „legfőbb” helyett Sisa átiratában „legtöbb” szerepel (2. versszak), „ékes” helyett „édes” (5. versszak), „hogya” helyett „úgy” (7. versszak), „kétt” helyett „hat” (12. versszak), „magas” helyett „csillagos” (14. versszak), „élló” [illó? hulló?] helyett „élló” (15. versszak), „kétt” helyett „s ott” (16. versszak), „fő” helyett „jó” (17. versszak), „valamere” helyett „valamire” (18. versszak), „gombok vagynak” helyett „gomóskogynak” (19. versszak), „gólák” helyett „polák” (24. versszak), „rétzek” [récék] helyett „részek” (31. versszak), „levelő” [levelű] helyett „levaló” (34. versszak).

1 /a
556.
Quart. Hung.

Kis-Czenki
kástély és hozzá tartozó új épületeinek
rövid leírása

1798.

XVIII. Század.

[GR.SZÉCHÉNYI ALAP
KÖNYV-
TÁRÁBÓL]

1 /b

556.
Quart. Hung.

2 /a

A'
Kis Czenki ezen T. N. Sopron
Vármegyében lévő Nagy méltoságu Sárvá-
ri Fölső Vidéki Groff Szétsenyi Fe-
rencz Úr (Tittl:) Eó Excellentiája Két
Kertek között fönt álló Kastélla, és hoz[z]á
tartozandó új Épületinek rövid Le írása.--

1mo

A Fő Jót Pindarus a' jó Tudományban,
tartotta Egésség, jó meg tartásában:
Chrisippus fel készültt ékes Palotákban,
Euripides pedig a' jó Házos-Társban.

2do

Több Bölts itt ez ellen, csak aztot tanéttya:
hogy a' jó hir és név legfőbb jó azt tartya;
vagon: ki feiben mind csak azt forgyattya;

hogy boldóg, a' kinek vagyon jó magzattya.

3to

Ezek, mind igazak, mert ha bé tekéntünk,
a' Czenki kastélban, errül nézegetűnk;

mellete

2 /b

mellet[t]e föl készültt kertyeiben megyűnk,
azokban minden jót rend szerint fel lelűnk.

4to

Gróff Szétsenyi Ferencz Ura e' kastélnak
Gróf Festetits Julis, Aszonya Házának,
kit Eö el válosztot Élete Párjának,
Azt lehet nevezni: Joságh Példájának.

5to

Itten a' Tudomány a' kastél Urában,
Szép ékes Palota annak Kastéllában;
föl találhatóthatik Jó magzat az házban,
Szép Erkölcs; csinosság, a' jó Házas Társban.

6to

Drága Keö az Erkölcs, meszéere el láczik,
mint szép Cárunculus, távul is csillámlík,
ez, kivált Szétsenyi Fámilián fémlík;
midőn Firúl Fira Sok jó szál: 's tündöklík.

7mo

Az Elsö Györgyöt is ez nagyra vezette;
hogy Leopold Császár Attyának nevezte:
és Szétsenyi Ferenczet is arra vitte;
hogy Somogyba, Eötet Feö Ispánya tette. A.,

A., 1798^{dik} Esztendőben.

8vo

3 /a

8vo

Vaygon e' Ferencznek három Gróff Úrfia, B.,
és egy testvirei kétt Gróff kiss Aszonya;
ezekhez is Isten hogy kegyelmét adgya;
azt minden igaz Hiv, Szolgája ohajtya.

C.,

9no

E' Kastél kétt kert közt áll olasz formában;
fölső szárnyán épült több helyes szobákban,
Alsó szárnyán vezetett a' Theátrumában,
Játékra készített Komedia Házban.

10mo

E'bben néha mikor tetszik? szép Játékat,
az Uraság Önön Emberi, tréfákat;
tesznek énekléssel az Urasságokat
tartyák, nyájasságal, 's mulattyák magokat.

11mo

A' mellet egy felöl a' Svaiczter Tehenek,
mint télen 's mint nyáron Istálon hevernek,
jó illatu szároz loherrel éltetnek,
melytől nem ok nélkül böven tejezhetnek,

B., Aloysius, Palko, és Pesta: C., Fran-
cisca: s, Soffia.

3 /b

12mo

Máss felől kétt Tágos Ló Istálo is áll,
mellyekben tettetős Lovaknak száma száll,
és kiki, a' midön azokban bé sétáll:
a' szép, 's, jó Lovakban hamar kedvet tanáll.

13^{tio}

A' Kastél Gráditsi ki faragot Kövek:
Ótt Gyertyát tartanak két Angyali képek,
két felöl, a' mint a' Palotában mennek;
szározon szekérrel elejiben mehettnek.

14to

E' Kastély közepén föllyöl a' Palota
áll: a' mint a' téli nap kelte, 's le nyugta:
látzik; Ablakjai ugy lattatnak rajta,
hogy Nagy ékességhe az ö Magas volta.

15to

Ebben e' kastélnak Urát, és Aszonyát
le irva láthatni miként a' Királyt;

Neapolis' Országának élő csillagját;
Tiszteltik Királyunk Fölséges Rokonyát D.,
16

D., 1791^{dik} Esztendőben

4 /a

16to

Itt eleven képe fönt áll Groff Bánffinak,
kétt Szétsenyi Érseknek; és Bárkoczinak;
Eszterházy: Zichy: Festetics, 's Pálffi-

-nak

Cziráky: Szétsenyi Sigmond 's Antalnak.

17mo

Itt le írva látni Feld Marchsal Hadikot,
ki ékesítette valaha Hazánkat,
Groff Déffort: Meszéllel; életek Párjokat
közben több Fő Méltósághu szép Dámákat

18vo

E'nnnek több szobái föllöl tetzö Szépséggh,
spalliros fallai képzö ellevenséggh
valamere teként az Ember tisztességgh;
naponként ujjolagh: tisztasággh: fényességgh.

19no

Föllöl mind a' Négy szegleti e' kastélnak
Rezekbül duplássan látzo gombok vagynak,
a' közepe egy kevéssé Magassabbnak
látzik

4 /b

látzik; fönt létele egy Ütő Orának.

20mo

E' Kastél közepén állol a' Billiar,
szép fegyverek között vendégeket bé vár,
ki eö mulatságát érti; abban bé jár,
játikját nem tiltya se a' Tél: se a' Nyár.

21mo

E' kastélnak vagyon az Alsó végiben
egy szép Kápolnátska, mely föl szentelisben

vette Pátronssul [!] Sz: Keresztet: melyben
Ditsértetik Isten, gyakran, mint Mennyek-
-ben.

22do

Ennek nevezetes Bibliotekája
vagyon sok rendbéli Országok Máppája
Philosophiára Dialecticája,
különös botük [!] közt könyvei Sum[m]ája.

23^{tio}

Nap kelet, a kertye Szárnyas Állatoknak,
láttatik Arany és ezüst Fácányok-
-nak,

5 /a

Tengeri Réztéknek, és Török Ludaknak:
Gyönyörű szép Fehér, és Tarka Páváknak,

24to

Vannak ezen kertben fehér tollú Polkák:
ollasz Tyukok; és Nagy bögyü Galambotskák;
vad és szeléd Réztek: Gyöngy Tyukok és
Góllák.
mellyek itt föl 's allá magokat mulattják.

25to

Vagyon itt egy köböl föll épített Házok:
mellyben rendeltetett különös szobájok;
ahoz ell rekesztett ki, és bé járássak;
az ő udvarain bátor ugrálássok.

26to

Délről az Övegh Ház nap nyugotra nézett,
melynek az ott álló Machina ad vizet,
ádnak sok Gyümölcs, e' kertnek jó izett,
a' kastélhoz végh Ház két nyárfa közt vezet.

27mo

5 /b

27mo

Elötte az Ikva folyo vize mellet

zöldellő Árnyik közt van egy szép épület,
melynél mulatságra nyugodalmat vehet
az Uraságh mikor tetzik? ebédelhett.

28vo

Itt egy föl vonyo Hid van az Ikva vizin,
mellynek allol 's föllöl föstöt üllő székén,
jó mulatságh lehet a' Rétek mellékin
hajozni is lehet, mind a' Triest vizin

29no

Innind által menni lehatt az új földre,
hegyess völgyes, tiszta máss mulato helyre;
külső Országokból vett Mod nizéssire
és bé zárt Gerlitzék szép éneklis[s]ire.

30mo

Zöld üllő székeket e Kalitka köröl,
lattni: mellyen Ember szive itten öröl
és ha ótt a' fűszfa Cathedrára fellüll
jó Pipa Dohányra kivánsága keröl.

31mo

6 /a

31mo

Amót a' víz öntő kerék Machinánál
fürdeni is lehatt, Márván kő kádjánál
két Réz Rétzek oda készitetett szárnyánál
Meleg 's hidegh vizet botsátto szájánál.

32do

Ott mulatni lehet ugyan e végh Házban,
az Ikván ki fólyo viz Machinájában,
Onnénd Zöld állék közt, a csörgő Grottában E.,
kőrölle uszkálo vadak látássában.

33^{tio}

Itt lehet mulattni az Aër igen jó,
Termés kö székekre van jó provisio,
a' viz Gráditsáin zúgh mint a kiss Sio,
itt lehet mondani: for zsoli par Dio. F.,

34to

Itt nyölt egy szomorú szép levelő fűsz fa,

melyre Hegedűjét Jeremiás Proféta,
jelenségöl néha búss föl akasztotta,
midön Jerusálem romlását siratta.

E., Mesterséget rakot kö sziklából állo hüsellő hely.
F. Franczia köz mondás: Isten láttya: hogy szép.

35.

6 /b

35to

Itt szép ött Dombotska nyölt mestersigivel
mellyeknek környékit az Ikva vizével
öntözi: két gyalogh Hid ött lételivel
biztattya az Embert réá menetelével.

36to

Itt az Ember szemit homál nem setétti,
Szép uttyán járassát senki nem restéti,
Uttyában ruháját semmi meg nem sérti,
unalom, 's fáratságh, kedvét el nem veszti:

37mo

Itt Cser,: Töll: Nyir: és Nyár fák száma láttatik,
Bozza, cseresnye, Bóroczk, Szilva fa virágzik,
Ihir [?] Borostyán fa, Gelegenyé zöldelik:
a' Madarak közben az Embert kisirik.

38vo

Az utt itt hüsellő boduló Utakkal
kerengel: illatoz sok szép virágokkal

Fölső

7 /a

Fölső Kert bö termő szép gyümölsös fákkal
bövelkedik közli gyümölsét sokakkal.

39no

Itt ezen Kert végin a' Kert kapujánál
fölöl a' strásának a' szobátskája áll:
allól az Uraságh nyári szobájánál,
jó mulatságh essik az Ország uttyánál.

40mo

Innind féll órányi tartó sétálással,
két felöl állított Allé árnyiklással
az Eremitásban kedves utazással,
lehet által menni magánost, vagy mással?

41mo

Itt az Eremitás Dombja a' fertőre
nézett; hól nem régen Fölség H., ö szilire H.,
le szállat hajozván a' fetskendezésre:
honnénd vis[s]za menni méltóztatott Czenkre.

1797. die 13° 8^{br}

G., Joseff Palatinus.

H., a fertő szilin Groff Szetsenyi Ferencz által Deszkából el kiszitetett vár.

7 /b

42do

Itt sok Méltosághok azon örvendeztek
hálákat szivekből atták az Istennek;
hogy köszöntisire itt ezen Fölségnek.
Firfi és Aszonyi Rendről itt lehettek.

43^{tio}

Igy Egy hiv Tisztelő látván mind ezeket,
e' kastél köröl tett több Épületeket,
a' kiknek ne talán találná kidveket?
adja mulatságúl e' tsekél verseket.

1798

BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN

Kisfaludy Károly a siker előtt

Egy költői pálya alakulása a 19. század első két évtizedében

Az 1809. május 25-én a csendes kis stájer település, Sankt Michael mellett lezajlott csatát nem sokan hoznák összefüggésbe a magyar irodalomtörténettel. Márpedig az ötödik koalíciós háború e kevéssé ismert ütközete tagadhatatlanul kapcsolódik a magyarországi romantika történetéhez, még ha érintőlegesen is. Az osztrák császári hadsereg csaknem ötezer fogságba esett katonája között volt ugyanis egy régi dunántúli családból származó, huszonegy éves alhadnagy: Kisfaludy Károly, aki nélkül a magyar romantika kezdeteinek tárgyalása elképzelhetetlen volna. Korábban nevezték őt a „magyar romantika atyjának” is, noha ez a kitüntetett pozíció Imre László szerint némileg túlzóan hat, még ha Kisfaludy mindmáig kikerülhetetlen alakja maradt is irodalomtörténetünknek, ugyanis „szinte felbecsülhetetlen a szerepe mindabban, ami a XIX. század középső harmadában (irodalmunk nagy virágkorában) történt”¹

Kisfaludy 1830 novemberében bekövetkező halála után Toldy Ferencnek köszönhetően szinte azonnal megindult a Kisfaludy-kanonizáció és -kultuszépítés (összes műveinek kiadása 1831-ben jelent meg, az első életrajzi könyv pedig 1832-ben), amely jó száz éven át meghatározta az irodalomtörténet-írás nézőpontját is. Kevés figyelem fordult azonban Kisfaludy pályájának korai szakaszára. Ez egyrészt annak köszönhető, hogy az 1819-es *Tatárok Magyarországon* bemutatóját követően kezdett csak el hatást gyakorolni az irodalomra, másrészt pedig igen kevéssé dokumentált időszakáról van szó.

Persze Kisfaludy egész pályájára vonatkozólag jóval kevesebb egykorú forrásunk van, mint későbbi visszaemlékezésünk és életrajzunk, amelyeket már az időbeli távolság is torzított. Tanulmányomban elsősorban egyidejű forrásokra, Kisfaludy halálát követő pár évtizedben keletkezett visszaemlékezésekre és Toldy Ferenc két Kisfaludy-biográfiájára² támaszkodva mutatom be Kisfaludy Károly irodalmi pályájának első szakaszát, irodalmi kapcsolatrendszere kiépülésének legelső mozzanatait.

¹ IMRE László, *A romantikus irodalomalapítás ambivalenciái = Értékek kontextusa és kontextusok értéke a 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László – GÖNCZY Mónika, Debrecen, 2000 (Studia Litteraria, Tomus XXXVIII.), 21.

² TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly élete*, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1832. (továbbiakban Toldy 1832) és TOLDY Ferenc, *Kisfaludy Károly = Uő, A Magyar nyelv és irodalom kézikönyve a mohácsi véstől a legújabb időkig II: A XIX. század költői*, Pest, Heckenast, 1857, 243–267 (a továbbiakban Toldy 1857).

A katonaköltő

Kisfaludy fogságba esésére és szökésére vonatkozóan igen kevés forrással rendelkezünk. Maga Toldy Ferenc az 1857-es Kisfaludy-életrajzában (első biográfiájában még nem említette ezt az esetet) Károly bátyjának, Sándornak egy 1833-ból származó írásbeli közlésére támaszkodott, amely a következőképp foglalta össze az eseményeket: „1809-ben ő ezredével Jellachich hadosztályánál *egyik ütközetben, már nem emlékezem, hol*, a franciák által elfogtatott; a fogságból azonban, alkalmat lelven, visszaszökött, és nyomban hadosztályához ment.”³

A későbbi irodalomtörténészek ezen eset kapcsán Toldyra hivatkoznak, tehát a következtetéseiket egy több mint húsz évvel későbbi visszaemlékezés adataiból vonták le. Kisfaludy Sándor levelezésében azonban megtalálható ennek az eseménynek egy közel egykorú említése is, ugyanis 1809. július 1-jén, Komáromból a következőket írta feleségének: „Károly öcsém, a ki már Főhadnagy, Stíriában könnyen megsebesítettven, elfogtatott; hanem rossz tartatása miatt, mindenétől megfosztatván, elszökött és a hegyeken keresztül-kasúl Pestre vergődött; most ott vagyon a Rezervánál.”⁴

Az egykorú forrás sokkal részletgazdagabb, nemcsak azt tudjuk meg belőle, hogy Károly a tartalékhoz került, hanem egyenesen Pestre. Kisfaludy Sándor itt ráadásul már olyan információkkal rendelkezett öccse kitüntetését illetően, amelyek igazolására csak az azt követő hónapban került sor, ugyanis az MTA Kézirattárában őrzött törzslap szerint Károlyt augusztus 23-án léptették elő főhadnaggyá.⁵

Kisfaludy Károly tehát Pestre került az ellenségtől való megszökését követően, nem tartózkodott azonban ott sokáig, július 28-án már a dunántúli Újfaluról írt levelet nővérének, Kisfaludy Teréznek, avagy Trézsinnek, ahogy ő szólította.⁶ Amikor 1809 decemberének a végén megírta, hogy állomáshelyüket a béke miatt áthelyezik Pestre, akkor már úgy írt, mint aki jól ismeri a pesti kulturális életet, sőt unja is azt.⁷ Itt nem gondolhatott (csupán) arra az időszakra, amelyet Pesten töltött a tartaléknál. Mint ismeretes 1804. október 1-től állt kadétnak, még hozzá az Esterházy Miklós tulajdonában lévő 32. sorgyalogezredbe. Ennek az ezrednek Pesten volt az állomáshelye, így Kisfaludy tizenhat éves korától itt nevelkedett, igaz, hosszabb-rövidebb megszakításokkal, hiszen 1805-ben Olaszországban, 1809-ben Ausztriában és Magyarországon hadakozott az ezred. Pesti évei során szép lassan jól kiismerhette a város kulturális

³ TOLDY 1857, 255–256. A kiemelés tőlem.

⁴ Kisfaludy Sándor Kisfaludy Sándorné Szegedy Rózának, Komárom, 1809. július 1. = KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, kiad. ANGYAL Dávid, Bp., Franklin-Társulat, 1893, VIII, 191.

⁵ *Kisfaludy Károly életére vonatkozó adatok: A II. Kisfaludy Károlyt illető katonasági bizonyítványok*, MTA KIK Kt, RUI 2r 8sz.

⁶ KISFALUDY Károly *Válogatott művei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Remekírók), 225–226.

⁷ „Ez a zajos élet nem boldogít többé, nem találok élvezetet a pesti termek és bálók fényűző csillogásában...”

életének a viszonyait, és az ő neve sem csenghetett ismeretlenként ezekben a körökben, egyrészt Kisfaludy Sándor hírnevének, másrészt Károly gyors előmenetelének köszönhetően, hiszen Olaszországból már zászlótartóként tért vissza, amely az őrmester, avagy akkori nevén strázsamester után a legfontosabb embere volt a századnak, sőt általában „igen tekintélyes, öreg katonák” kapták ezt a rangot.⁸

Hogy pontosan mikor került kapcsolatba a pesti irodalmi élettel, arról nem maradt fenn egyidejű forrás, de az bizonyos, hogy 1810-ben már komoly érdeklődést mutatott az irodalmi élet iránt. Toldy 1857-es művében megjegyzi, hogy Kisfaludy „1810-ben sűrűen társalkodott Pesten a Kazinczy Triászával, Szemerével, kivel 1805-ben Miskolcon kötött barátságot, Horvát Istvánnal és Vitkovicssal, és csak ekkor vallotta be az elsőbbségnek, hogy ő is dolgozott, s mutatta elő egy kötet versét.”⁹ A korábbi életrajzban ennek az adatnak még nincs nyoma, és Toldy itt nem jelölte meg a forrását, így kétséges például az, honnan tudta, hogy már 1805-ben találkozott Szemere és Kisfaludy. Kazinczy említése leginkább a Toldy által felvázolt irodalomtörténeti narratíva megerősítését szolgálja: Kisfaludy megteszi az első lépéseket a későbbi Kazinczyval való kapcsolata felé, amelynek csúcspontja Toldy irodalomtörténeti konstrukciójában az 1828-as pesti találkozó.¹⁰ Mindenesetre Kisfaludy Károlyt ekkoriban már bizonyosan foglalkoztatta az irodalom, teljesen valószínűnek tűnik, hogy a békeidőben igencsak megszaporodott szabadidejében gyakran megfordult a literátorok között.

Kisfaludy Károly legelső ismert műve, a *Hadi ének Olaszországban* a katonai pályafutásához köthető. A művet 1805-ben írta az itáliai hadjárat idején. Toldy szerint Kisfaludy több verset is írt ekkoriban: „Versei, mert könnyen dolgozott, még az olasz földön gyűltek füzetekre, mellyeket 1822 láték nála.”¹¹ Mint „régí ’ gyenge dolgozásait” nem szívesen mutatta meg Toldynak őket, csak hosszú kérés után hármat: „Hosszú ostrom után mutatá-meg egyszer *Hadi énekét*, *Themistoklést* ’s *Az elválást* [...], mellyek ha a’ többinél jobbak, mint szavaiból észrevehetém, azok’ elveszését nem fájlalhatni.”¹² Az évtizedekkel későbbi életrajzban már nyoma sincs ennek a mozzanatnak, sőt Toldy további kiegészítő adalékokkal látta el a történetet, amelyek szerint Kisfaludy Károly a *Hadi éneket*... dallammal is ellátta, és katonatársaival együtt énekelgette: „Bátyja Sándor Himfyje által korán nem csak megszeretvén, de úzvén is a költészetet, már itt és akkor gyűltek versei füzetekre, mik közől való többi közt Hadi Éneke is, melyet önköltött dallam szerint társaival a táborban énekelgetett.”¹³ Toldy nem hivatkozik

⁸ ÖRDÖG László, *Az altiszti rendfokozatok története*, Belvedere Meridionale, 18(2006), 1–2. sz., 47.

⁹ TOLDY 1857, 245–246.

¹⁰ Lásd bővebben: SZILÁGYI Márton, *Toldy Ferenc mint középpont (Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről) = Építész a köfjéjtöben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor – TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 272.

¹¹ TOLDY 1832, 4.

¹² Uo. 5.

¹³ TOLDY 1857, 245–246.

a forrására, ám mivel csak 1805-ben született, éppen abban az évben, amikor a vers keletkezését teszik, aligha rendelkezhetett ez ügyben saját tapasztalattal.

Hogy mi lett Kisfaludy Károly halála után műveivel, köztük ezekkel a korai darabokkal, annak kapcsán kisebb vita is kialakult az 1830-as évek végén. Munkácsy János színműíró és szerkesztő a *Rajzolatok*ban kiadta Kisfaludy Károly néhány levelét, amelyek közül az egyik 42 elkészült drámát említ, míg Toldy kiadásában csak 21 jelent meg, és ez felkeltette Munkácsy gyanúját, hogy visszaélés történehetett: „És ime, most már az egész Haza' színe előtt felhívom *dr. Schedel Ferencz* urat, ki Kisfaludy Károly' minden munkáit kiadá, adjon számot *sáfárságáról*: hová lett ez írónak, csalhatlan kézirati tanúbizonyása szerint, *kész 42 drámáiból húszonegy?*”¹⁴ Toldy szerint Károly elégette a többi művét, de Munkácsyt ezen állítás egyáltalán nem győzte meg.¹⁵ Ez alapján felmerülhet a kérdés: vajon Toldy visszatartott bizonyos műveket a kultusz-építés nevében? Ez azonban egyáltalán nem valószínű. Nagyobb az esélye annak, hogy ehelyett inkább belejavított volna a szövegekbe, és úgy közölte volna őket – ahogy azt a *Csák Máté* című darab kiadásánál is tette.¹⁶

Korai munkái kapcsán Kisfaludy azt vallotta Gaál Györgynek, hogy bátyja hatására kezdett el írni: „A szépre fogékonyan, elsőként testvérbátyám lelkesített; ha nem írta volna meg a Himfyt, magam is nehezen gondoltam volna az írásra.”¹⁷ A katonák, főképp a tisztek rendelkezettek saját könyvtárral. Kisfaludy Sándornak is tekintélyes könyvtára volt katonakorában, az MTA Kézirattárában megtalálható egy 65 tételes jegyzék könyveiről és kisebb nyomtatványairól, olyan szerzőkkel, mint Gessner, Wieland, Schiller, Herder, Gyöngyösi vagy épp Ovidius, de akad a könyvek közt *Magyar Museum* is.¹⁸ Károlynak egyáltalán nem lehetett ilyen tekintélyes könyvtára. Ha hinni lehet Feltinger István Kisfaludyról szóló kéziratoss visszaemlékezésének, akkor nem igazán tudott takarékoskodni, ráadásul a katonatársai segítettek neki a pénze elköltésében. Egy alkalommal még egyenruháját is ellopták, és amikor ő kiderítette, ki volt a tettes, inkább nem csinált belőle ügyet, úgy vélvén, a másoknak nagyobb szüksége van az uniformisra, mint neki – hiszen, ahogy olvashatjuk Feltingernél: „Károly gyermeki jószívűségét, szelídségét katona korában is megtartotta – azért a háztól vett segedelem mellett-is jó szívűségére fogyatkozást szenvedett – és ezen jelleme az egész Ezrednél tudva volt – mennyire tehetségében állott senkinek ártani nem kívánt hanem inkább annak el mellőzésére fogyatkozást szenvedni, és áldozatot hozni kész volt...”¹⁹

¹⁴ MUNKÁCSY János, *Literátorok levelei: III. Kisfaludy Károly' levelei*, Rajzolatok, 1837, 775.

¹⁵ MUNKÁCSY János, *Végszó*, Rajzolatok, 1838, 151.

¹⁶ FÜLÖP Dorottya, *Csák Máté újra megszólal (Fikció és valóság viszonya Kisfaludy Károly utolsó drámájában)*. Lásd e folyóiratszámomban.

¹⁷ KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 824.

¹⁸ KISFALUDY Sándor, *Verzeichniss meiner Bücher*, MTA KIK Kt, Ms 556/100.

¹⁹ *Kisfaludy Károly életére vonatkozó adatok: A. III. Kisfaludy Károly életrajza másoktól*, MTA KIK Kt, RUI 2r 8sz.

A későbbi évek információival egybevetve, amelyek szintén nem a takarékoság erényét tulajdonították Kisfaludynak, könnyen elképzelhető, hogy ekkoriban (is) felélt minden jövedelmét, márpedig így nem igen gyűjthetett saját könyvtárat. Toldy Ferenc szerint a *Himfy* volt egyetlen könyve,²⁰ amely jó eséllyel bátyjától kapott ajándék lehetett, közel sem biztos azonban, hogy nem fért hozzá más könyvekhez is (még ha azok nem az övéi voltak is). S habár ekkoriban már biztosan olvasott, elsősorban nem esztétikai művelődése, költői fejlődése céljából, legalábbis ez derül ki Gaál Györgynek írt 1820-as leveléből: „mióta a hadiszolgálatot elhagytam, és magam teljességgel a szép-mesterségeknék szentelem, kezdtem el szorgalmasan önképzésemet”²¹

A katonaság mint közeg ideális tér volt a korszakban az irodalmi ambíciók kibontakozására. Példának okáért Fazekas Mihály is katonaevei alatt kezdett el érdeklődni az irodalom iránt, köszönhetően az ezrede tábori papjának, aki maga is literátor volt: „Fazekas egyhelyütt szolgált a piarista Endrődy Jánossal, aki tábori papként működött a Barco-huszároknál – kettejük feltehető szellemi érintkezése pedig magyarázatul szolgálhat arra, hogy miért aktív katonáskodása idejére tehető Fazekas írói ambíciójának első megmutatkozása.”²² Elképzelhető, hogy Kisfaludy Károly is példaképre, társakra talált az ezredében. Toldy kiderítette, hogy az 1810-es Conduite-listájában²³ a következő feljegyzés található Kisfaludyról: „Kenntnisse in anderen Wissenschaften: Militärische Zeichnung und *ungarische Poesie*.”²⁴ Azaz kiemelték a magyar költészetben való jártasságot, tehát ez köztudomású volt róla az ezredben.

Annyi bizonyos, hogy önmagát költőként csak 1809-ben nevezte meg először, Teréz nővérének írt galamboki levelében: „Itt, a világ félreeső zugában, a Bakonyerdő közepében eltemetve, váltam költővé, sok mindent elgondoltam már. Erre a tájakra sem kíváncszom többé.”²⁵ Meglehet, szövegei megírásában az unalom is szerepet játszott, hiszen nem volt mivel eltöltse a szabadidejét. Ez nem szokatlan gesztus katonatiszti körökben.

Mintakövetés?

Az irodalmi pálya lehetősége tehát már katonaevei idején foglalkoztathatta Kisfaludy Károlyt, kérdéses azonban, miért hagyta végül ott a katonaságot. Különböző források eltérő módon láttatják az esetet. Károly halálát követően Kazinczynak küldött levelében Kisfaludy Sándor teljes mértékben az irodalmi pálya iránti elköteleződésnek tulajdonítja öccse kiugrását a katonaságból: „Ő, midőn mások még katonáskodni kezdenek,

²⁰ TOLDY 1832, 4.

²¹ KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 817–818.

²² SZILÁGYI Márton, *Kegyelem és erőszak: Fazekas Mihály Lúdas Matyija*, *Alföld*, 53(2002), 7. sz., <http://epa.oszk.hu/00000/00002/00075/szilagyi.html> (utolsó meglátogatás: 2019. április 07.)

²³ Minősítési táblázat.

²⁴ TOLDY 1857, 255–256.

²⁵ KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 804.

már Főhadnagy volt, 's Atyánknak akarattya, sőt tilalma ellen elhagyá a' katonaságot, csakhogy életét 's minden idejét Literaturánknak szentelhesse."²⁶

Toldy Ferenc rámutatott, hogy ez „testvéri szeretetből eredt szépitésnél egyébnek nem vehető”²⁷ Kisfaludy Sándor Toldy Ferencnek küldött három évvel későbbi levelében már egész másként festette le az esetet:

Miért hagyta ő el a katonaságot, miért nem? minekelőtte magát más életmód vagy hivatal eránt bizonyossá tette volna, mikor atyja még élt, kitől osztályt nem reményelhetett, és a ki mind a hét gyermekére az árendában lévő anyai jószágnak jövedelmét osztá fel évenként, mely hét részre osztva csak csekély volt, mai napig sem tudom, minthogy ő ezt titkolta; és én sohasem nyomoztam valóságos okát. Azonban, mind tulajdon odavetett szavaiból, mind mások beszédéből okom volt azt gyaníthatni, hogy bizonyos öszveütközés ezeredesével, ki egyéberánt pártfogója volt, vagy talán inkább ezeredesnéjével, adhatott arra alkalmat.²⁸

Toldy ki is derítette, hogy az ezredes nem írta alá a katonai bizonyítványát, tehát valóban lehetett valamiféle konfliktus közöttük, amely miatt Károly rászánhatta magát végül a seregből való kilépésre. Kisfaludy az életrajzi levelében a békeidő katonai unalmát és a házassági szándékot nevezte meg kilépése okaként: „A katonáskodással, ahol kivált békeidőben igazán soha nem éreztem magam otthon, felhagytam azért, hogy egy bájos kisleány szolgálatába, kibe szenvedélyesen szerelmes voltam, mi több, törvényes szolgálatába léphessek.”²⁹

Hunkár Antal, aki Kisfaludy Károly egyik legközelebbi barátja volt, és akivel egy időben lakótársak is voltak Pesten, Toldynak írt 1842-es levelében szintén más megközelítésben tárta elénk a katonaságtól való kilépés okát. Hunkár változata szerint az ok egy Kisfaludy Károly születéséig visszanyúló családi történettel áll összefüggésben, amely erőteljesen befolyásolta Károly és az atyja közti kapcsolatot:

Károlyt már anyja méhében üldöze a szerencsétlenség, mert attya akkor Sümeghen, Zala Vármegyében lakván hitését egy ottan tanyázó fő hadnagy báró Barkóczyval gyanuba vette, melly gondolat őt annyira el foglalá, hogy arról verseket irt, mellyekből Károly még ezen szavakat gyakran emlegeté:

Kedvesebb a' feje' pantallér,
Mint a' magyar gavallér.

És Ez lőn Károly üldöztetésének és további bal sorsának kut forrása, mert midőn az igen példás és ártatlan anya Károlyunkat Barkóczyhoz hasonló veres hajjal szülte, és ezen gyermek ágyában meg is halt volt, eme veszteségéért az örült atya a' kisedet még házánál sem szenvedé meg...³⁰

²⁶ Kisfaludy Sándor Kazinczy Ferencnek, Sümeg, 1830. december 16. = *KazLev* XXI, 5255 lev., 428.

²⁷ TOLDY 1857, 255–256.

²⁸ Uo.

²⁹ KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 850–851.

³⁰ HUNKÁR Antal *Visszaemlékezései és iratai*, kiad. HUDI József, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2004, 161.

Kisfaludy Mihály különös természetét mutatja, legalábbis Hunkár elbeszélése nyomán, hogy az addig hét gyermeküket megszüülő feleségét házasságtöréssel gyanúsította meg. A korszakban persze találni példát hasonló esetre: a családjában Soós Jánosné Balogh Mária és Amadé Ferenc alezredes házasságtörő viszonyából közös gyermek született, illetve Kazinczy Dienesnek is két gyermeke volt Klobusitzky Antalné Pruszkay Antóniától.³¹ Kisfaludyék esetében azonban hét gyermek kapcsán nem merült fel ilyen gyanú, csak tizenhat évvel az első utód megszületését követően a nyolcadiknál, ami elég különössé teszi a férj féltékenykedését addig hű felesége iránt, még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a kortársak leírása szerint Kisfaludy Mihályné „kartsu”, „vidám fekete szemű”, „fejér képű” és „eszes” asszony volt, azaz feltehetőleg szépnek számított.³² Kisfaludy Mihályról azt is feljegyezték, hogy későbbi években mindig elkomorodott, ha a felesége szóba került, „és ha valaki Nőjét elő hozta, melly mindeneknél inkább szomorította, s annak emleztését mindjárt más beszéddel felváltotta – azt majdnem 30 évi Özvegységében mindég gyászolta”³³

Hunkár ezzel magyarázta tehát Kisfaludy Mihály legkisebb fia iránti ellenszenvét, feltehetőleg magának Kisfaludy Károlynak az elbeszélése nyomán, mivel ez olyan intim, családi anekdota, amelyet aligha híreszteltek. Károly tehát eszerint a verzió szerint az atyai kegyetlenség miatt „minden hajlama ellen erővel cadetnak assentáltatott, azt mondván az atya: vesszen el a' gaz fattyú az ellenség előtt”³⁴ Toldy Ferenc egészen másként mutatta be az esetet 1832-es életrajzában, ott ugyanis Károly az apja „tudta nélkül álla-be Eszterházy herczeg' ezredébe (1804)”³⁵ Ez az állítás azonban bizonyosan téves, hiszen Hunkár mellett Feltinger István visszaemlékezése szerint is az apja tudtával került a hadseregbe, noha saját kérésére: „A Rhethorikabol melly hajdan hatodik oskola volt, katonává lenni kívánván, atya Károlyt Boldizsár Battyával Pestre küldötte, a' hol [...] Testvér Battyánál Boldizsárnál tartózkodott.”³⁶ Ezt a leírást Toldy is átvette a későbbi Kisfaludy-életrajzában, tehát ő maga is belátta korábbi tévedését.

Hunkár Antal információi feltehetőleg még az 1810-es évek végéről származtak, amikor együtt laktak Kisfaludyval. Toldy évekkel később ismerte csak meg Károlyt, akinek addigra sokat változhatott az önképe, nem is beszélve arról, hogy Toldyval

³¹ Az esetekről bővebben Völgyesi Orsolya nagyszerű tanulmánya értekezik. Lásd VÖLGYESI Orsolya, *Egy kapcsolat vége. Házasságtörés és emberölés az 1820-as évek Zemplén megyéjében – ahogyan Kazinczy Ferenc látta = A test a társadalomban*, szerk. GYIMESI Emese – LÉNÁRT András – TAKÁCS Erzsébet, Bp., Hajnal István Kör, 2015 (Rendi társadalom – polgári társadalom 27), 207–216.

³² A leírást Feltinger István is csak másodkézből kapta, tehát ő maga sosem találkozott Kisfaludy Károly édesanyjával, a fent felsoroltakon kívül több tulajdonságot is említ, többek között a komoly természetet és az ájtatosságot, amely szintén a házasságtörés ellen szól. Lásd *Kisfaludy Károly életére vonatkozó adatok: A. III. Kisfaludy Károly életrajza másoktól*, MTA KIK Kt, RUI 2r 8sz.

³³ Uo.

³⁴ HUNKÁR, *i. m.*, 161.

³⁵ TOLDY 1832, 4.

³⁶ *Kisfaludy Károly életére vonatkozó adatok: A. III. Kisfaludy Károly életrajza másoktól*, MTA KIK Kt, RUI 2r 8sz.

egész más kapcsolatot ápolt, így jó eséllyel más információkat osztott meg vele gyermekkoráról. Feltinger István pedig a Kisfaludy család más tagjaitól, rokonságától és ismerőseitől szerezhetette értesüléseit, ezért is tűnhet fel sokkal jobb színben nála Károly apja. Toldy később a Hunkár levelében foglaltakat ismerve sem tett említést sok Kisfaludyhoz kapcsolódó eseményről, anekdotáról 1857-es Kisfaludy-életrajzában, és ez arra enged következtetni, hogy vagy nem tartotta ezeket elég hitelesnek, vagy pedig – ami valószínűbb – kultuszépítési szempontok miatt elvetette őket.

Hunkár elbeszélése alapján tehát nemcsak Kisfaludy katonaságba való bevonulása, de onnan való kilépése miatt is az apa tűnik felelősnek:

De ő ez elejbe jöven, több tisztnek vallomása szerint egész becsülettel szolgált, és midő fő hadnagy korában az ezred ismét Pestre vissza jött volna békés lábra, kérte atyát, hogy parancsolattya szerint már eleget katonáskodván engedné meg már valahára, hogy szolgálatáról le mondhasson.

Erre nyertt válaszban atya általánosan úgy fejezé ki magát, hogy nem bánnya, tégyen a' mit akar [...] azon levélre tisztéről végképen le mondott, és atyához sietett. De midőn Téthre ment volna, atya őt azonnal magától el kergeté mondván: semmire kellő x. x. takarodj, házamnál soha magad ne mutasd!³⁷

Kisfaludy Károly önéletrajzi levelében szintén szerepel az atyai kitagadás, ő azonban a házassági tervének elutasításával kötötte össze ezt: „Számításon mégsem állta ki a próbát, ugyanis atyám, ki boldogságomat patikamérlegre helyezte s a súlyt szörnyen könnyűnek találta, roppant nemet mondott! [...] felmondottam atyámmal szemben az engedelmességet, s ő örökéből kitagadott.”³⁸

Hunkár Antal magyarázata olyan belső családi konfliktusokra és motivációkra világít rá, amelyeket tényleg csak kifejezetten közeli barátként tudhatott meg Kisfaludy Károlytól. A levele rengeteg olyan információt tartalmaz, amelyet nemhogy Kisfaludy Károly nem írt bele az önéletrajzi levelébe – amely meglehetősen romantikus beállításból szemléli addigi életét –, hanem Toldy Ferenc is kihagyott az 1857-es Kisfaludy-biográfiájából.

Végezetül érdemes Kisfaludy Károly saját szavait idézni egy 1811. május 5-i leveléből, amelyben kilépésének történetét írja meg nővérének:

Becsületes nyíltszívűségem és egy szerencsétlen, ezredesemmel vívott párbaj következtében elvesztettem minden örömem a szolgálatban – különben sem mutatkozik semmi kilátás az előléptetésre, s atyám könyörtelen makacssága nem engedi, hogy otthon éljek, és mindehhez még nyomorult életem, s mindenkitől elhagyatva, segítséget többé senkitől sem reményelve, mi maradt számomra más, mint egy kétségbeesett lépést tenni és kilépni a szolgálatból?³⁹

A levél az ezredessel való összetűzést és az atyai kegyetlenséget is megemlíti okként, amely a házassági terv megakadályozására is vonatkozhat. Mindezek mellett

³⁷ HUNKÁR, *i. m.*, 161.

³⁸ KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 851.

³⁹ KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 804.

az előmenetel hiányának fontosságát aligha lehet alulbecsülni egy ilyen döntésben. Kisfaludy Károly főhadnagyi kinevezésével olyan rangot ért el, amelynél – főképp békeidőben – jó kapcsolatok nélkül alig léphetett feljebb (különösen egy neheztelő ezredessel). Párhuzamként említhető például, hogy Fazekas Mihály is főhadnagyi előléptetése után, az első koalíciós háború utolsó éveiben hagyta ott a katonaságot, és úgy tért vissza szülővárosába.⁴⁰ Kisfaludy Károly már korábban sem volt elégedett a helyzetével a gyalogságnál, 1808-ban nővérének arról panaszkodott, hogy Sándor ígérete ellenére nem segített neki bejutni a nemesi felkelésbe, ahol lovassági kapitányként szolgálhatott volna.⁴¹

Kisfaludy nem vázolt fel nővérének igazi tervet a jövőre nézvést, bár megemlítette, hogy „Spanyolországba megyek, és aligha vagy sohasem térek vissza”.⁴² Ez azonban ez egy jó eséllyel hirtelen felindulásból írt részlet, amelyet nem valószínű, hogy komolyan vett.

Mint a korábbi példából kiderült, Károly Sándort egyfajta példaképnek tekintette, katonai karrierjében is segítséget várt tőle. Az 1811-es kilépéssel feltehetőleg Sándor karriermintáját követte volna. Sándor, aki maga is harcolt Itáliában, a katonaságtól leszerelve megházasodott és tisztos, irodalommal is foglalkozó vidéki gazdálkodó nemes lett, erre azonban nem a szétaprózódott Kisfaludy-birtokoknak köszönhetően volt lehetősége, hanem felesége hozománya révén.⁴³ Károly számára azonban egyáltalán nem járt volna ilyen előnyökkel a házasság, az apai vétó és a kitagadás pedig végképp ellehetetlenítette ilyen irányú terveit. Pedig a hajlam megvolt benne a vidéki élet iránt, erre Hunkár is utalt, amikor feljegyezte, hogy évekkel később, amikor Károly apja megbékélt, ő „már gazdaságról és mezei élet gyönyöreiről elmélkedett”.⁴⁴ Sőt, Hunkár egy olyan esetet is feljegyzett, hogy amikor meglátogatta sógora, Károly a vidéki gazdálkodásról érdeklődött tőle: „nagy passióm volna a mezei gazdaságban, kérem, mondjon némely elveket, melyek szerént azt igazgatni kelljen”.⁴⁵ A katonaság otthagadásában tehát egyszerre játszhatott szerepet a házassági terve, parancsnokával és apjával való konfliktusa, és talán már az irodalmi pálya iránt való érdeklődése is, hiszen ebben az időszakban már ott forgott a pesti literátorok között.

⁴⁰ TÓTH Rezső, *Fazekas Mihály*, ItK, 7(1897), 1. sz., 20.

⁴¹ „Es gehen täglich Off(icier)e mit Advancement zur Insurrection; auch ich könnte mit geringen Unkosten dahin kommen; aber Sándor hat auf sein Versprechen vergessen – für einen Rittmeister wäre ich eben recht.” Lásd Kisfaludy Károly Farkas Gábornénak, Zalaapáti, [1808.] október 2. = KISFALUDY Károly *Minden munkái*, kiad. BÁNÓCZI József, Bp., Franklin-Társulat, 1893, VI., 225.

⁴² KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 804.

⁴³ „A Kisfaludy család birtokai a 18–19. század fordulójára teljesen elaprózódtak, a család komoly problémákkal küzdött az utódok igen szép számának köszönhetően. Kisfaludy Sándor sokat köszönhetett felesége hozományának abban, hogy vagyonát gyarapítani tudta, de ezt ő sem tagadta” VÖLGYESI Orsolya, *A gazdálkodó költő (Kisfaludy Sándor gazdasági följegyzései) = Uő, Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 177–180.

⁴⁴ HUNKÁR, *i. m.*, 163.

⁴⁵ HUNKÁR, *i. m.*, 164.

Úgy tűnik, Kisfaludy Károly a rendi társadalom normáin belül szerette volna megszervezni életét,⁴⁶ ahogy bátyja is, ezt azonban sosem sikerült elérnie. Ehelyett teljesen új karriermintát teremtett az 1820-as években, az irodalomból megélni kívánó író és szerkesztő pályamodelljét, amely értelmezhetetlen volt a rendi társadalom keretrendszerén belül.

Kisfaludy a pesti literátorok között az 1810-es években

Kisfaludy Károly irodalmi kapcsolatrendszerének e korai időszaka igen nehezen feltárható, ugyanis alig maradtak fenn források ezekből az évekből. Levelezése nyújthatná a legjobb támpontot, annak jó része azonban már az 1820-as évekből maradt ránk, amikor az *Aurora* ügyei miatt kénytelen volt levelezni. Ha az 1818 előtti levelezését vesszük számba, akkor mindösszesen 24 nővéréhez, 1 Mihály bátyjához, 2 Kis Károlyhoz, 1 sógorához, Farkas Gáborhoz és 1 apjához írt levelet találunk. Kisfaludy Károly sajnos alig fordíthatott figyelmet a hozzá érkező levelek megtartására, így az ezen időszakból származó levelek vagy elvesztek, vagy még lappanganak. Ez mindösszesen 29 levél, amelyekben 38 személy említettik (beleszámítva a címzetteket is), de ezek közül mindösszesen csak 3 literátor, Stettner Máté (1 megjelenés), Kiss Károly (2 megjelenés) és Kisfaludy Sándor (6 megjelenés). Utóbbi ráadásul kifejezetten magánéleti vonatkozásokkal szerepel a levelekben, hiszen ő Károly legidősebb bátyja. Mindebből jól látszik, hogy a Kisfaludy-levelezésből nem következtethetünk kiterjedt kapcsolatrendszerre erre az időszakra nézvést.

További támpontul szolgálhatnak más literátorok levelezései is ebből az időszakból. Ilyen monumentális szövegtár a Kazinczy-levelezés, amely Kazinczy kiterjedt irodalmi kapcsolathálójának köszönhetően igen széles körű adatbázisként használható a korszak irodalmához. Noha Kisfaludy Károly csak jóval később kereste fel levélben Kazinczyt, már ezekben a korai években is találunk róla említést a levelezésben. Először 1811. május 12-én említi meg Kazinczy Kisfaludy Károly nevét, még hozzá kétszer is egy Rummy Károly Györgynek írott levelében, amelyben a magyar literátorok életrajzi adatait küldte el neki saját jegyzetfüzete nyomán: „Ich schreibe die verlangten biographischen Notizen aus m[einer] Preisschrift nach der Ordnung aus, welche ich dort gewählt habe.”⁴⁷

Károly itt egyrészt Kisfaludy Sándor mellett tűnik fel: „Kisfaludy (Alexander und Karl), Nagy-Vályi (Professor zu Sáros-Patak)”, másrészt pedig „Gvadányi, gemeine Natur, oft das burleske, ohne Aufwand von Kunst und Fleiss. Unter Dichtern was ein

⁴⁶ Tehát semmiképpen sem beszélhetünk arról, hogy Kisfaludy Károly a rendi társadalom ellen lázadt volna, vagy hogy a kezdetektől „tiltakozott” a birtokos nemesi életforma ellen, ahogy azt Fenyő István látatja: FENYŐ István, *Kisfaludy Károly pályakezdése – A halálának százötvenedik évfordulójára* –, ItK, 84(1980), 1. sz., 36–48.

⁴⁷ Kazinczy Ferenc Rummy Károly Györgynek, Széphalom, 1811. május 12 = KazLev VIII, 2003. lev., 506.

fertiger Zigeuner mit seiner Geige unter Tonkünstlern. – (Karl Kisfaludi. Szemere. Vitkovics. Fáy).⁴⁸

Előbbi eset érdekességét az adja, hogy semmilyen életrajzi adatot vagy véleményt nem közöl róluk Kazinczy, pedig a legtöbb íróról és költőről találunk ilyet.⁴⁹ A szűkszavú, mondhatni csak felsorolásban való megjelenés két lehetőséget is felvet. Kazinczy talán nem tartotta fontosnak az életrajzi adatokkal való kiegészítést, ugyanis a *Himfy* miatt Kisfaludy Sándor ekkoriban az ország legismertebb költőinek egyike volt (bár másoknál mégis bőven ad adatokat); vagy pedig Kazinczynak a dunántúli költő költeményeiről vallott véleménye, amely a *Tövisek és virágok* híres darabjában is megjelent,⁵⁰ tükröződött ebben a szűkszavúságban. A szövegnek ezen a pontján Károly semmilyen egyedi identitással nem rendelkezik, mindössze annyi bizonyos, hogy a bátyja mellett, avagy a bátyja által ő maga is a literátorok sorába tartozik.

A másik megjelenés Kisfaludy Károlyt Kazinczy pesti barátai között említi, méghozzá első helyen. A zárójelezett rész itt jó eséllyel arra vonatkozik, hogy ezek a személyek a „Tonkünstlern” kategóriájának élő példái, ez pedig igencsak komoly dicséret egy ekkor még jószerivel teljesen ismeretlen költő számára, aki így a már ismeretségnek örvendő Szemere Pál, Vitkovics Mihály és Fáy András mellé került. Kazinczynak ekkor már tudomása volt Kisfaludy Károly művészi törekvéseiről, még jóval azelőtt, hogy az ifjabb Kisfaludy otthagya volna a katonaságot 1811. augusztus 15-én. Ez pedig megerősíti azt a tényt, hogy Károly valóban irodalmi pályát is láthatott maga előtt. Természetesen a körülmények végül a festészet felé kényszerítették, hiszen az irodalomból ekkoriban még nem remélhetett biztos megélhetést. Sőt feltehetőleg még az 1820-as években is képek festésével egészítette ki a jövedelmét.⁵¹

Toldy Ferenc lejegyezte Kisfaludy Bécsbe utazása kapcsán, hogy „még egyszer Pesten megfordulván, hol Szemerénél »verses könyvét« letette, s tőle e szavakkal: »Elmegyek; vagy látsz, vagy soha« bucsút vevén, Bécsbe ment”.⁵² Toldy forrásmegjelölést sajnos nem ad 1857-es művében, és mivel ekkoriban csak 6 éves volt, egykorúlag

⁴⁸ Uo., 509 és 512.

⁴⁹ Vegyük például Verseghyt: „Franz Verseghy (geboren, zu Szolnok an der Theiss 3. April 1757, gestorben den 15. December 1822.) Expauliner, Regimentspriester, jetzt privatisirt zu Ofen. Magyar Aglája. Ofen 1806 und eine Menge von kleinern Schriften poetischen, musikalischen, 2 theologischen und grammatikalischen Inhalts. Auch Übersetzung der 2 erstem Bänden von Millots Unvers. Geschichte. Leichte Versification, eine reiche, ungefällige, geschraubte, holprige Sprache” Uo., 509.

⁵⁰ „DAYKA. Tűzbe felét! HIMFY. Vetem. D. Újra felét! H. Ím. D. Harmadikát még! / H. Lángol az is. D. Jer most; vár az Olympuszi kar” KAZINCZY Ferenc, *Tövisek és virágok*, Széphalom, 1811, 24.

⁵¹ „Az Aurora azonban sosem jövedelmezett annyit, hogy fenntartsa magát és biztosítsa Kisfaludy megélhetését, ami az almanach kiadása előtt is bonyolult volt, és a nyomda, könyvkötetés, rajzolók és metszők honoráriumának problémáival még szövevényesebb lett. [...] Az is valószínű, hogy adósságokat is csinált, és úgy véljük: minden feltűnést kerülve, festéssel egészítette ki bevételeit” VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly: A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973 (Művészettörténeti füzetek 5.), 27.

⁵² TOLDY 1857, 246.

bizonyosan nem volt jelen az esetnél, de még csak nem is hallhatta akkor, így jó eséllyel a leírt búcsú nem vagy nem így történhetett meg.

Szemere Kazinczyval fennmaradt levelezésében 1812. december 29-én említi először Kisfaludy Károlyt: „Himfynek testvér öccse, Felhadnagy Kisfaludy Károly is, nálam mutatta be verseit.”⁵³ Miért ekkor? Hiszen elvileg Kisfaludy Károly Bécsben tartózkodott már jó ideje. A Kisfaludy-levelezés azonban arról árulkodik, hogy nem tartózkodott állandóan Bécsben, rendre visszatért az országba: július 22-én Pozsonyból írt levelet, aztán 1813. május 27-én újra Bécsből. Szemere december 15-én, november 12-én, október 6-án is ír levelet Kazinczynak. Ez alapján azt feltételezhetjük, hogy Kisfaludy Károly korántsem tett le az irodalmi pályáról bécsi időszaka során, sőt december 15. és december 29. között járt Szemerénél (hiszen ha korábbi látogatásról lenne szó, Szemere jóval előbb is megírhatta volna, mindenesetre ez semmiképp sem lehet az az alkalom, amelyet Toldy megörökített), hogy vigyen neki verseket.

Mindezt erősíti, hogy a bécsi kulturális életben is folytatja irodalmi ténykedését, ekkoriban a Zách-téma foglalkoztatta különösen. Trézsinék 1812 júniusában több művét is átküldte: „Egy feltalálható alkalmatosság által egy néhány theatrum darabokat és ifjuságunkat érdeklő rajzolatokat küldök – vedd azt, mint végső hagyományomat, mindenikben igaz érzésimet feltalálod.”⁵⁴

A küldésre már csak az is bátoríthatta, hogy publikációs lehetőség is felvillant a számára. 1813. április 15. levelében Szemere megírta Kazinczynak, hogy a készülő *Aurorájába* Kisfaludytól *A Jövevény* című vers fog megjelenni: „Ezek a Darabok vannak Aurorámban, de nem illy renddel: [...] A' Jövevény, *Kisfaludy Károly*.”⁵⁵ Ez az eset két szempontból is igen érdekes, egyrészt Szemere is *Aurora* néven tervezett irodalmi almanachot kiadni, éppúgy, ahogy később Kisfaludy Károly tette, másrészt az 1825-ös Kisfaludy-féle *Aurorában* megjelent egy románc *A jövevény* címmel. Ez első pillantásra azzal a felismeréssel kecsegtetne, hogy Kisfaludy Károly több mint egy évtizeddel korábban próbálkozott balladairással (megelőzve Kölcseyt is), a kéziratok között azonban két külön ciklusban lejegyezve található egy *A Jövevény* és egy *A Jövevény* című költemény is.⁵⁶ Egyértelműen két külön műről van szó, az előbbi nem azonos az 1825-ben megjelent románccal, míg az utóbbi igen, ráadásul az előbbi egy korai műveket is tartalmazó tisztázaton szerepel (a *Themistokles* és *A Reménység* között). Tehát *A Jövevény* keletkezhetett korábban, és Szemere ezt akarta kiadni, ám végül csak posztumusz jelent meg Toldy Ferenc kiadásában, *A vándor* címmel. Azóta ezen a téves, Toldy által feltehetőleg a két mű könnyebb megkülönböztethetősége érdekében adott címen szerepel a Kisfaludy-kiadásokban.

⁵³ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Hely nélkül, 1812. december 29. = KazLev X, 2363. lev., 212.

⁵⁴ Kisfaludy Károly Farkas Gábornénak, Pozsony, 1812. június 10. = KISFALUDY, *i. m.*, 1893, 241.

⁵⁵ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, 1813. április 15. = KazLev X., 2415. lev., 308.

⁵⁶ *Kisfaludy Károly művei: Versei I–II.*, MTA KIK Kt, K 767.

Szemere 1816. január 30-án kelt levele alapján Kisfaludy Károly egy Kazinczy és bátyja, Sándor közötti vitába is bekerült egy anekdotának köszönhetően, amely az 1810-es évek elejére tehető: „Kisfaludy Károly, testvére Sándornak, nékem Pesten laktomban Vidánk körül ismerősem, dicsekedve beszéllé hogy Kisfaludinak falán Petraracának képe függ Kazinczytól, ilyen forma felül írással: *Himfynek, a' Magyar Petraracának, csudálója Kazinczy*. Hát ez nem sugallhatna e valamit?”⁵⁷

Szemere ezzel a történettel arról akarta meggyőzni Kazinczyt, hogy hagyja ki a *Tövisék és virágok* epigrammái közül a *Tűzbe felét...* kezdetűt az új kiadásból. A *Tövisék és virágok* első megjelenésekor Kisfaludy Sándor kifejezetten sértésként élte meg a mű szövegét, amelyben versei nagy részének elégetése után az akkor még alig ismert költő, Dayka Gábor maga mellé emeli őt az Olümpuszra.⁵⁸

A források szűkössége ellenére bizonyosnak tűnik, hogy Kisfaludy Károlynak az 1810-es évek elejére már kialakult Pesten egyfajta irodalmi kapcsolatrendszere, és ennek Szemere Pál volt az egyik kulcsfigurája. Láthatóan a pesti literátorok akkor sem felejtették el Kisfaludyt, amikor Bécsben, majd pedig Olaszországban élt. Pedig voltak olyan időszakok, amikor maga Kisfaludy Sándor sem tudta, öccse él-e még, vagy már meghalt.⁵⁹

Bécs és a visszatérés

Kisfaludy Károly bécsi időszakát szinte lehetetlen a levelekből – más egykorú források híján – rekonstruálni. A családjának – főképp nővéreinek – írt levelek elsősorban a megélhetéséről, pontosabban annak rendkívüli nehézségeiről szólnak,⁶⁰ kisebb részben a tanulmányairól, esetleg ismerősöknél tett látogatásokról. Irodalmi munkásságáról alig esik szó, mindössze a már idézett levélrészlet utal arra, hogy Bécsben sem hagyott fel az irodalom gyakorlásával.

Leveleinek apró részleteiből lehet felderíteni a bécsi kulturális életbe való beágyazottságát. Egy 1812-ben Teréz nővéreinek írt bécsi levele arra utal, hogy meglehetősen gyakran járhatott színházba, ha a következő pletyka terjengett róla: „Ne hidd, akár mit mondanak felőlem – én sem theatrum pictor nem vagyok, nem is voltam, sem komédiásné nem szeretek; tudod hogy olyik embernek legszebb tudománya mások tetteit rágalmazni.”⁶¹

⁵⁷ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Lasztóc, 1816. január 30. = KazLev XIII, 3116. lev., 454.

⁵⁸ CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura), 26.

⁵⁹ Kisfaludy Sándor Kisfaludy Mihálynak, Sümeg, 1816. szeptember 11. = KISFALUDY Sándor *Minden munkái*, kiad. ANGYAL Dávid, VIII, Bp., Franklin-Társulat, 1893, 311.

⁶⁰ Életrajzi levelében bevallotta, hogy hamar elköltötte anyai örökségét, így nem csodálható, hogy folyamatosan kérnie kellett még pénzt a megélhetéséhez: „Ott [ti. Bécsben] több ismerőst találtam, kik híven segítettek erszényemet kiüríteni. Csupán 6 aranyat voltam képes kimenteni a viharból, mely egyik vendéglőből a másikba, egyik mulatságból a másikba vetett” KISFALUDY, *i. m.*, 1983, 852.

⁶¹ KISFALUDY, *i. m.*, 1893, 235.

A színpadi festő a díszletek megfestéséért felelt, és a korban nem tartották igazi művésznek, így kifejezetten sértő megjelölés lehetett Kisfaludy Károly számára. A levélrészlet mindemellett egybevág Toldynak az 1832-es Kisfaludy-életrajzában írtakkal, amely szerint Károly rendszeres látogatója volt a Burgtheaternek, sőt Toldy Kisfaludy saját szóbeli közlésére⁶² támaszkodva azt is megemlíti, hogy Theodor Körnerrel is barátságot kötött, akit Kisfaludy fellelkesített a magyar történelmi témák iránt, és emiatt írhatta a *Zríny* című darabját.⁶³ Solt Andor hívta fel rá a figyelmet, hogy a *Tatárok Magyarországon* igen nagy hasonlóságot mutat Körner darabjával, Kisfaludy e dráma ismeretében dolgozhatta át az ön maga által korábbra datált színművét.⁶⁴ Ez ugyan nem bizonyíték a személyes kapcsolat meglétére, Solt nem is utal rá, a két darab párhuzamait azonban akár a kettejük közt kialakuló barátság is magyarázhatja. Az azonban bizonyos, hogy Kisfaludy maga jelentőséget tulajdonított a Körnerrel való irodalmi kapcsolatának. Toldy szerint Károly a bécsi időszakban szedte fel műveltsége jelentős részét, annak is köszönhetően, hogy míg „író korában, a képirás volt multsága, úgy viszont mint képiró szabad óráit olvasással tölté”.⁶⁵ Egészen bizonyos, hogy a bécsi kulturális élet, az ottani sajtókultúra szerepet játszott irodalmi fejlődésében, magyarországi irodalomszervező tevékenységében, az *Aurora* megalapításában és szerkesztési elveinek a kialakításában.⁶⁶

Kisfaludy Károly többévi távollét után, 1817-ben tért vissza Magyarországra. Első ráánk maradt levele ebből az időszakból 1817. március 10-én kelt, Pesten. Ebből kiderül, hogy nemcsak szállást talált, de munkát is vállalt volna ismerősei biztatására, a nádor azonban nem hagyta jóvá a Magyar Múzeumba „kusztoz”-ként, azaz őrként való kinevezését állhatatlan természetére hivatkozva.⁶⁷ A korábban kiépített pesti kapcsolatrendszere hamar visszafogadta, ám mint látható a jó kapcsolatok ellenére sem volt könnyű dolga. A bécsiekhez hasonlóan, a nővérének írt levelei a nélkülözéséről szólnak, csak két évvel később, 1819. május 28-i levelében írt először sikerről. „Én nékem új élet látszik derülni – ha egészségem lesz, még talán egészen szerencsés lehetek.”⁶⁸ Itt jó eséllyel a kibontakozó irodalmi karrierjéről beszél, ugyanis ezen év május 3. napján került színre a *Tatárok Magyarországon* című drámája a pesti német színházban, és zajos sikert aratott.

⁶² TOLDY 1857, 257–258.

⁶³ TOLDY 1832, 11.

⁶⁴ SOLT (SPENEDER) Andor, *Kisfaludy Károly*, Bp., Királyi Magyar Egyetem, 1930, 57–60.

⁶⁵ Uo., 11.

⁶⁶ „Az *Aurora*. *Hazai Almanach* köteteiben semmiféle kalendárium- (akár dámakalendárium-) jelleg nem mutatható ki, vagyis nincsen közvetlen magyar előzménye. Sokkal közelebb áll a német *Musen*almanachok vonulataihoz, melyek évkönyv jelleggel a korabeli költészeti, irodalmi felhozatal bemutatására, az adott év szépirodalmi »termésének« »leszüretelésére« törekednek.” BODROGI Ferenc Máté, *Az Aurora Hazai Almanach mint zsebkönyvtárgy – a tematikától függetlenül kontextusokról* –, http://real.mtak.hu/28717/1/aurora_tanulmany_bodrogi.pdf (utolsó megtekintés: 2019. április 5.)

⁶⁷ KISFALUDY, *i. m.*, 1893, 253–255.

⁶⁸ Uo., 203.

Sajnos a levelezés egyáltalán nem ad választ arra, hogy miként alakult ebben a két évben Kisfaludy irodalmi kapcsolatrendszere, és hogyan jutott el drámájának a bemutatásáig. Toldy 1832-es biográfiája a következőképp adja elő a történeteket:

[e]lseje e' dolgozásoknak [ti. A tatárok...], mellyet már rég közlött volt néhány barátival, s elveszettnek hive, az alatt Fejérvárt adatott szerencsével. Gróf Brunsvik Ferencz, akkori haszonbérelője a' pesti városi játékszínnek, az ujonnan szövetkezett fejérvári társaság' ügyességéről hírt vévén, a' honi nyelv' szeretetéből azt 1819-ben meghívá Pestre hogy hetenként kétszer örvendeztetné a' magyarság' barátit. Először a' Tatárokkal kívánt fellépni a' társaság; Kisfaludy egy, az akkori időhöz illő prologot írt váratlanul elékerült darabjához melly Majus' 3d. zajgó jelei közt adatott a' közönség' lelkesedésének.⁶⁹

A későbbi életrajzban Toldy már úgy írta, hogy a fehérvári társaság Kisfaludy kéziratához „történetesen jutott”.⁷⁰ Tehát véletlenek következtében kapták meg a kéziratot. Bánóczi József Kisfaludy-biográfiájában kételkedését fejezte ki Toldy változatával szemben, szerinte ugyanis Kisfaludy tudatosan küldte el a művét „írói ismerőseinek unszolására vagy anélkül”; és Jósza János, a társulat sűgője által készített *Magyar theatromi Zsebkönyvetske* adatai alapján Bánóczi még azt is kiderítette, hogy Theodor Körner Szemere Pál által fordított *Zrínyijének* 1819. április 12-i bemutatóját követően, április 17-én vitték színre először a *Tatárok Magyarországbant* Székesfehérvárott.⁷¹ Habár Bánóczinak sincs bizonyítéka arra, hogy szándékkal küldte volna Kisfaludy a kéziratát a székesfehérvári társulatnak, nem lehet azonban véletlen, hogy pont Szemere fordításával szinte egy időben játszották. Valamilyen módon tehát Szemerének is volt szerepe a Kisfaludy-mű első színrevitelében. A sikerhez tehát a már kiépített irodalmi kapcsolatrendszer segítette hozzá, még ha talán Kisfaludy Károly tudta nélkül is. Hisz az sem kizárható, noha nem is a legvalószínűbb feltételezés, hogy Szemere Kisfaludy Károly háta mögött küldte el a drámát, Körner művének egyfajta párdarabjaként.

A *Tatárok Magyarországbant* pesti bemutatójának sikerére még a titkosrendőrség is felfigyelt. A jelentés szerint igen nagy tömeget mozgató meg a magyar nyelvű előadás: „Az összes magyar szabók, cipészek, szűrszabók, sapka- és csizmakészítők, ott hagyták műhelyeiket és segédekkel, tanoncaikkal együtt az említett német színházba tódultak.”⁷² A jelentés íróját meglehetősen aggodalommal töltötte el az esemény: „A mi német színházunk a jövőben gyűlőhelye lesz a régi magyar felbujtóknak, mint hajdanta a megyei gyűlések, s az országgyűlések a Rákos mezején.”⁷³ Sedlnitzky gróf, Metternich jobbkeze, Mailáth József gróftól kért felvilágosítást a pesti rebelliót illetően, aki igyekezett tisztázni a körülményeket. Abból, hogy a gróf válaszában Kisfaludy Sándort jelölte meg a nagy sikerű darab szerzőjeként, jól érzékelhető, mennyivel ismertebben

⁶⁹ TOLDY 1832, 13.

⁷⁰ TOLDY 1857, 247–248.

⁷¹ BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, Bp., Franklin-Társulat, 1883, I, 226–227.

⁷² LÁBÁN Antal, A „Tatárok Magyarországon” [sic!] és a bécsi Polizei-Hofstelle, *Irodalomtörténet*, 6(1917), 3–4. sz., 170.

⁷³ Uo., 170.

csengett ekkor még az ő neve, mint Károlyé.⁷⁴ A darab során történt németellenes, magyar érzelmű megszólalásokat Mailáth gróf igyekezett elsimítani, azt állítván, hogy mindössze „néhány könnyelmű fiatalembernek a műve volt, meg egy pár Eszterházy-gyalogezredből való tiszté”.⁷⁵ Feltehetőleg Kisfaludy Károly korábbi katonatársai, akik még mindig a 32. gyalogezredben szolgáltak, szintén ott lehettek a darab előadásán, és a levél alapján *hangulatteremtésben* is tevékeny részt vállaltak.

A sikerre való tekintettel a társulat Kisfaludy Károly egy másik művével akart búcsúzni a pesti közönségtől, ezért szinte a semmiből kellett új drámát írnia, ugyanis a már kész *Záh* című darabját a cenzor nem engedte előadatni: „Illy körülmények’ következtésében lón Ilka négy felvonásban ’s jambusokban négy nap alatt.”⁷⁶ Toldy az *Ilka* rekordgyorsasággal való elkészülését a későbbi biográfiában már nem említette, pedig ez fontos adat Kisfaludy Károly hihetetlen munkabírására. Erről maga Hunkár Antal is megemlékezett, még ha talán egy kis túlzással is rájátszva a romantikus zseni toposzára: „Irt ő villám sebességgel si vena aderat,⁷⁷ ilyenkor gyakran leg zordanabb időben is fel kelt éjfél után is tőlem vagy a’ magyar utczából ki rohant a’ váczy töltésig, onnand fél kettőre vagy hajnal előtt 2 órakor hozzá fogott a’ munkához, és nem egyszer egy Ilka, vagy a’ Kérők egy nap alatt életet láttak.”⁷⁸

Kisfaludy sikere folytatódott, ahogy a magyar színjátszás térnyerése is Pesten, újabb és újabb drámáit állították színpadra,⁷⁹ és a közönség lelkesedéssel fogadta műveit. 1820-ban így írt nővérének sikereiről: „Tőlem egynéhány darabokat játszottak a Magyar theatromban és a publikum igen nagy meglelégedéssel vette – az ifjúság oly tűzbe jött, hogy engem a vállokon haza akart vinni.”⁸⁰

Egy költői pálya kezdete

Épp egy évtizeddel azt követően, hogy a csendes kis stájer település mellett fogságba esett, Kisfaludy Károly hirtelen az irodalmi élet egyik legünnepeltebb szerzőjévé vált. Bár a sikerét megelőző időszak nehezen rekonstruálható a források töredékessége miatt, mégis kitűnik, hogy Kisfaludyt már igen korán foglalkoztatta az irodalmi pálya lehetősége, hamar elkezdte építeni irodalmi kapcsolatrendszerét. Feltehetőleg bátyja,

⁷⁴ A *Tatárok Magyarországon* előadásáról szóló Hazai Tudósításokban megjelenő cikkben is bátyjával együtt hivatkoztak rá: „Ezen Vitézi Játéknak Szerzője Kisfaludy Károly Ur, a’ ditsősséggessen ismeretes T.T. Kisfaludy Sándor Urnak leg iffiabb Testvére, a’ ki valamint a’ Kép írásban, úgy a’ Költő Mesterségben is jeles tulajonságokkal díszeskedik, és tsak ezen Játékkal is megmutatta, hogy tőle Hazánk szép munkákat várhat” Hazai ’s külföldi Tudósítások, 1819. pünkösöd hava (május) 5., 281–282.

⁷⁵ LÁBÁN, *i. m.*, 172.

⁷⁶ TOLDY 1832, 15.

⁷⁷ ’ha ihlet szállta meg’ (latin).

⁷⁸ HUNKÁR, *i. m.*, 163.

⁷⁹ Csak 1819-ben Kisfaludy 5 darabját mutatták be, melyeket összesen 13 alkalommal játszottak színházban. A színpadra vitt darabokról Bánóczi József részletes táblázatot készített. Lásd Bánóczi, 398–401.

⁸⁰ Kisfaludy Károly Farkas Gábornénak, [Pest, 1820.] = KISFALUDY, *i. m.*, 1893, 265.

Kisfaludy Sándor karriermintáját tekintette példának, ezt azonban a körülmények folytán sosem tölthette be. Ám épp kezdeti kudarcaihoz köszönhetően alkotott meg végül egy az addigi Magyarországon teljesen ismeretlennek számító karriermintát, és lett az 1820-as évek polgárosodó Pestjének első, irodalomból megélni kívánó írója és szerkesztője.

Kisfaludy halálát követően Toldy Ferenc szinte azonnal elkezdte építeni a Kisfaludy-kultuszt, több évtizedes munkássága során azonban némileg formálódott a korábban kialakított képe, egyrészt újabb adatokat gyűjtött, másrészt pedig irodalomtörténeti narratívájához igazította Kisfaludy Károly irodalmi pályájának az elbeszélését. Az egykorú források minél szélesebb körének bevonása és a későbbi biográfiák kritikus egybevetése rávilágít a narratíva hiányosságaira és tévedéseire, emellett segít egy pontosabb rekonstrukció elkészítésében is. Ezzel talán közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy megértsük Kisfaludy Károly irodalmi pályájának a kezdeti időszakát.

FÜLÖP DOROTTYA

Csák Máté újra megszólal

Fikció és valóság viszonya Kisfaludy Károly utolsó drámájában*

Halála előtt Kisfaludy Károly egy szomorújáték megírásához kezdett hozzá. A *Csák Máté* a szerző utolsó drámai műve, amelynek befejezését meggátolta 1830-ban bekövetkezett, korai halála. A mű cselekvényidejének Kisfaludy Károlyt, az interregnum korát választotta, amikor az ország lakossága két viszálykodó pártra oszlott: egyik fél az olasz Károly Róbertet, a másik pedig III. András leányát, Erzsébetet akarta trónra juttatni. A Kisfaludy-dráma már csak történelmi háttere miatt is alkalmas lett volna tehát, hogy megszólaltassa a nemzeti öntudat és szabadságvágy szövegét, és elítélje az idegen elnyomás előtti hódolást. A nemzeti hős képében a történelmi források alapján önkényes kiskirály, Csák Máté jelenik meg, míg az elnyomó idegeneket az olasz Károly Róbert jelképezi.

Keletkezési körülmények

Kisfaludy Károly különös érdeklődést mutatott a III. András uralkodását követő időszak iránt. Már egy 1828. június 10-én keltezett, Gaál Györgynek írt levélben megemlíti, hogy három olyan dráma megírását tervezi, amelyek ezt a korszakot elevenítik fel: „Többnyire drámákkal foglalkozom. Jelenleg történelmünk negyven nevezetes esztendejét, III. Andrástól Károly Róbertig, dolgozom fel három drámában: Harmadik András, Trencsinyi Máté, Zách nemzetség. Remélem, ezek más formájúnak tűnnek, mint a korábbi darabok.”¹ A *Csák Máté* megírása tehát már két évvel a szerző halála előtt tervben volt.

Kisfaludy eme korszak iránti érdeklődését tükrözi, hogy már 1812-ben írt egy drámát *Zách Klára* címmel, majd újra visszatért a témához, de nem fejezte be *A Záchok* című alkotását. A *Zách nemzetség* (a levélben említett drámahármas egyik darabja) is töredékben maradt. Vándory Rezső a század végén összesen tíz drámai művet számol össze, amelyek a Zách család tragédiáját elevenítik fel. Ezek között két Kisfaludy-mű szerepel, amelyeknek különös jelentőséget tulajdonít, ugyanis szerinte „Kisfaludy Károly e tárgygyal hagyja el drámaköltészetének hazafiaskodó irányát és komolyabb

* Köszönettel tartozom Boldog-Bernád Istvánnak, aki tanácsaival mindvégig odaadóan segítette munkámat, illetve Szilágyi Mártonnak, aki a tanulmány kibővítéséhez nyújtott segítséget.

¹ Kisfaludy Károly Gaál Györgynek, Pest, 1828. június 10. = KISFALUDY Károly *Válogatott művei*, kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Magyar Remekírók), 836.

célt tűz maga elé”² Szintén Károly Róbert korában játszódik *A vérpohár* című elbeszélése, amelyet 1822-ben írt, illetve az 1826-os *Aurorában* publikált egy elégiát *Erzsébet* címmel, amelyben III. András lányának sorsára fókuszált. Ez utóbbi művet megelőzően egy rajz is látható az almanachban, amelyet maga Kisfaludy készített. Ebben az évfolyamban első ízben készített illusztrációt a saját verséhez.³

Kisfaludy levelei, illetve a Toldy–Bajza-levelezés alapján meghatározható az az időintervallum, amelyben a legutolsó drámáján dolgozott. 1829-ben ténylegesen hozzá akar látni a *Csák Máté* megírásához. Egy Toldy Ferenchez írt szeptember 11-i levél már a közeljövőbe helyezi a drámairás tervét: „Jövő hónapban neki ülök a Trencsényi Máténak – neki ülök, de lesz-e belőle valami, az egek tudják. Józsi derék unszoló, reményilem rá hajt a munkára.”⁴ Ebből következik, hogy az írás folyamata legkorábban 1829 őszén kezdődhetett.

Bajza József Toldy Ferenchez írt 1830. március 21-én keltezett levelében már két kész felvonással rendelkező műről beszél:

Kisfaludy már jobban van de még nem egészen jól. Trencsényi Máténak már két felvonása kész; én reményilem hogy ez a darab legjobb lesz azok között a mik magyarban effélék eddig írva voltak, mert Vörösmarty Salamona és Kontja (ez utolsót ugyan csak néhány scéájából, mellyeket Miska felolvasott, ismerem), előttem mint drámák kevés becsben állnak, minden azon szépségeik mellett is, mellyeket tőlök megtagadni nem lehet. A mit Trencsényiből láttam, igen tetszik, s óhajtanám, hogy úgy tetszenék akkor is, mikor majd magam fogom magamnak olvasni, mert még csak Károly declamatiójából ismerem.⁵

A Csák Máté tehát nagyon várt mű volt, hiszen egyre inkább erőteljessé vált egy nemzeti dráma megalkotása iránti igény. Vörösmarty is nemzeti témájú műveken dolgozott, de nem tekintettek megelégedettséggel sem a *Salamonra*, sem a készülő *Kontra* (ennek utóbb *A bujdosók* lett a címe). Annyiban talán téves Bajza állítása, hogy két felvonás már elkészült, hiszen a kézirat alapján a szerző halála miatt a szöveg a második felvonásban szakad meg. Mindenesetre azzal, hogy Kisfaludy maga olvasta fel Bajzának a meglévő szöveget, bizonyossá válik, hogy az első felvonás és a második egy része 1829. szeptember 11. és 1830. március 21. között keletkezett. Hogy azután írt-e hozzá a szerző, nem bizonyos a második felvonás befejezetlensége miatt. Kisfaludy idejét nem csupán az *Aurora* ügyei vették igénybe, hanem ekkor már jó ideje betegeskedett is. Orvosa már előző évben eltiltotta a munkától: „S bár 1829 vége felé el kezdett betegeskedni, mégis hozzá látott komolyan e munkához, s legelébb is a középső darabot (*Csák Máté*) kezdvén meg, azt annyi tüzzel, elmélkedéssel, éjjelezéssel

² VÁNDORY Rezső, *Zách esete a magyar drámairodalomban II.*, Figyelő, 1884/17, 274.

³ VAYERNÉ ZIBOLEN Ágnes, *Kisfaludy Károly: A művészeti romantika kezdetei Magyarországon*, Bp., Akadémiai, 1973 (Művészettörténeti füzetek 5.), 42.

⁴ Kisfaludy Károly Toldy Ferencnek, Pest, 1829. szeptember 11. = KISFALUDY Károly *Minden munkái*, kiad. BÁNÓCZI József, Bp., Franklin-Társulat, 1893, VI, 435.

⁵ Bajza József Toldy Ferenchez, Pest, 1830. március 21. = *Bajza József és Toldy Ferenc levelezése*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Budapest, Akadémiai, 1969 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 9.), 491.

folytatta, hogy orvosa szükségesnek látá őt a munkától eltiltani.⁶ A nemzeti dráma papírra vetése azonban továbbra is foglalkoztatja. „Mire visszatér, egy új szomorújáték várja ítéletét”⁷ – írja Toldy Ferencnek egy 1830. április 7-én keltezett levélben. Feltehetően ez a *Csák Máté* legutolsó levelekben történő említése. A szomorújáték Kisfaludy halála miatt végül nem készülhetett el, és ekként nem válthatta be a hozzá fűzött nagy reményeket. De talán érdemes, hogy megkapja az „ítéletet”, és töredékes voltában is foglalkozzanak vele.

Kézirat és szövegkiadások

A két legteljesebb Kisfaludy-kiadás Toldy Ferenc és Bánóczi József nevéhez fűződik. Megemlíthető még Horváth Cyrill is, aki Bánóczi József kiadását veszi át népszerű kiadásához. Toldy Ferenc az író barátjaként 1831-ben adta ki *Kisfaludy Károly minden munkáit*, Bánóczi József *Kisfaludy Károly és munkái* című szövegkiadása pedig 1893-ban jelent meg. A két kiadás szövege számos eltérést mutat, ezért összevettem őket a kézirattal. Az összevetés eredményeként kijelenthető, hogy Toldy Ferenc önkényesen jelentős mennyiségű módosítást végzett a szövegen; Bánóczi József pedig a kéziratokból dolgozott, de felhasználta a Toldy-féle kiadást is. Bánóczi az eredeti szövegváltozatot csak bizonyos helyeken állította vissza, és többször is Toldy módosított változatát hagyta a szövegben. Kiadása hűbb az eredetihez, mint a Toldyé, de ez is jelentősen eltér a szerzői kézirattól.

A szövegkiadás Toldy munkásságának meghatározó része: „A feladat, mely előtte állt, világosan körvonalazódott: addig, amíg irodalmunk hagyatéka megbízható kiadásokban át nem tekinthető, amíg az elszórtan megjelent, netalán kéziratban lap-pangó alkotások a vizsgálódások számára hozzá nem férhetőek – addig irodalmunk történeti feldolgozásának nincsenek esélyei: következésképpen irodalmi örökségünk számbavétele elsőrendű szükségesség.”⁸ Toldy Ferenc tehát nagymértékben hozzájárult az irodalomtörténet fejlődéséhez és a szövegek terjesztéséhez. Kiadását az teszi problematikussá, hogy a szöveget saját kultuszképző igényei alapján módosította. Ez a gyakorlat nem állt távol irodalomtörténeti munkáitól sem, elég csak az 1828-as Toldy által kiemelt fontosságú Kazinczy–Kisfaludy-találkozóra gondolnunk: „Kazinczy 1828-as pesti látogatásának fönmaradt dokumentumai ugyanis nem arról árulkodnak, hogy ezt a kétségtelenül megtörtént találkozást a magyar irodalom története szempontjából a résztvevők közül bárki is ennyire jelentőségtelinek tekintette volna.”⁹

⁶ TOLDY Ferenc, *Magyar költők élete*, Bp., Ráth Mór, 1871, II, 173.

⁷ Kisfaludy Károly Toldy Ferencnek, Pest, 1830. április 7. = KISFALUDY, *Válogatott...*, i. m., 849.

⁸ WÉBER Antal, *Toldy Ferenc*, Bp., Akadémiai, 1986, 100–101.

⁹ SZILÁGYI Márton, *Toldy Ferenc mint középpont, / Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy találkozását bemutató festményéről / = Építész a köfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvaadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor – TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.iti, 2010, 272.

Toldy mottóval látta el a drámát – Vörösmarty *Csák* című epigrammájára esett a választása –, illetve összeállította a szereplők lajstromát. Emellett olyan átalakításokat végzett a szövegen, amelyek erőteljes hatást gyakorolnak az interpretációs lehetőségekre. A módosítások típusokba sorolhatók: szócserekék, kiegészítések, kihagyások, szórendmódosítás, mondat tagolásának a módosítása, helyesírási változtatások. A kéziratban szereplő szavakat általa megfelelőbbnek ítéltre cseréli, ekként torzítja az eredeti szöveg jelentését. Például Margit anyai megnyilatkozásában – „Én fázom és csak fiaim szemétől hevülök”¹⁰ – a *fiaim* szót *gyermekimre* cseréli. E két szó között árnyalatnyi különbség van a szövegértelem szempontjából: a konkrétból az általánosabb felé mozdítja el a jelentést. Valószínű, hogy a szöveg ritmusát próbálta minél szabályosabbra alakítani, hiszen a változtatással choriambusból spondeus és jambus jött létre. Viszont a szerzői utasításokban is végez ilyen jellegű cseréket, ezek pedig indokolatlannak tűnnek, hiszen már nem hivatkozhatunk a helyes ritmus megőrzésére (például a *trombita harsog*¹¹ *instrukciót kürtszóra*, a *szóvétnekhordókat*¹² pedig a *szolgák szóvétnekkel szintagmára* cseréli).

Vannak viszont olyan módosítások, amelyek az eredeti szövegértelemtől teljesen eltérő jelentést hoznak létre. „Hallom csak egyszerű cseri barát volt és most veres kalapot visel és királyokat csinál”¹³ – ekként mutatják be a római követet a Kisfaludy-kéziratban. Toldynál azonban a barát már nem az *egyszerű*, hanem az *együgyű*¹⁴ jelzővel ellátva jelenik meg. Ez a változtatás egyértelműen pejoratív tulajdonsággal ruházza fel a barátot, holott az eredeti szöveg szerint pusztán arról van szó, hogy a római követ hajdanán egyszerű körülmények közt élő ember volt, és idővel tekintélyre tett szert, hiszen már „veres kalapot visel”. A lázongó Domost Tamás a következőképpen korholja: „Hogyan? te kardot mersz emelni / e tisztes körben?”¹⁵ Csakhogy a Toldy-féle kiadásban másképp jelenik meg ez a szövegrész: „Hogyan? te kardot mersz említeni e tisztes körben?”¹⁶ Nagy különbség, hogy valaki pusztán kardot emleget, vagyis fenyegetőzik, vagy kardot emel a társaságban, és eljut a tettelegességig. Az Omodé Csák iránti ellenszenvét kifejező sorokban Toldy az *ördög* szót éppen az ellentétére, *angyalra* cseréli: „Csák! ezt neked rovom – jó ördögöd / sugá ezen bosszút.”¹⁷ Az eredeti szövegváltozat oximoronja mindenképp izgalmasabb kép, hiszen az ördöghöz ritkán társítjuk a jó jelzőt (valószínű arra vonatkozik, hogy Csák az ördöggel cimborál, az pedig számára

¹⁰ KISFALUDY Károly, *Csák Máté*, MTA KIK, K. 765, 29v. [A továbbiakban: CsK]

¹¹ Uo. 33r.

¹² Uo. 39r.

¹³ Uo. 33r.

¹⁴ „Igen kevés ésszel és belátással bíró” (lásd CZUCZOR Gergely – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Pest, Emich Gusztáv, 1864, II, 64.)

¹⁵ CsK, 35v.

¹⁶ KISFALUDY Károly *Minden munkái*, kiad. TOLDY Ferenc, Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1831, 239.

¹⁷ CsK, 31r.

jó segítőként hatalomhoz juttatja őt), de megromlik a szöveg utalásrendszere is, ha angyalra cserélődik, mivel Margit a következőképpen reagál Omodé megszólalására: „Elment Károly? Te ily sötéten állsz? / O halld talán jó angyalod sugall.”¹⁸ A Csák és Omodé közti ellentét képi szinten is nagyon érzékletessé válik: az egyiknek jó ördöge, a másiknak jó angyala van. Ez a kontraszt elvész, ha nem a *jó ördög* szintagma szerepel a szövegben, mi több, a két szereplő közti szimbolikus távolság mértéke is csökken, hiszen mindkettőnek angyal adja a sugallatot. Hasonlóan elüt a két szöveg-változat jelentése a következő, Erzsébetre vonatkozó sorokban is: a „Nemes vitézek vívniak érted”¹⁹ utolsó szavát Toldy *székedért*-re változtatja. E módosítással egy fogalmi távolságot ékel a vitézek és Erzsébet közé, hiszen nem érte, hanem a trónért küzdenek, holott a drámában sejtelmesen kirajzolódik, hogy Csák Máté és Erzsébet nem pusztán politikai kapcsolatban áll egymással. Szintén ide tartozik a következő csere is: amikor Margit Károly Róberttel kapcsolatos aggályait fejezi ki, a *köd* szót használja az életüket kilátástalanságba burkoló veszély érzékeltetésére („Ah Omodé sötét e nap / és ködbe dönti fényes házadat”²⁰), Toldy Ferenc ezt *éjre* módosítja, holott az éjszaka és a köd között van egy nagyon lényeges különbség: ha fény gyúl az éjben, a láthatatlan láthatóvá válik, viszont a ködön a fénysugarak nehezebben hatolnak keresztül, és nem világítják meg teljesen a teret.

Toldy több esetben a meglévő szöveget egészíti ki egy újabb szóval. Például: Gentilis szólamát – „Úr isten tégedet dicsérünk”²¹ – kiegészíti egy *ámennel* vagy a „világot üdvezítő / Anyánk szelíden nyújt segéd kezét”²² sorokban az *Anyánk* szót a *szent* jelzővel látja el. E kiegészítések pontosítások vagy jelentésárnyaló adalékok, viszont Zács reménykeltő szavaiban („Miért megyünk mi Istvánig, midőn / Erzsébet él, András leánya”²³) az András név elé helyezett *elhúnyt* jelző már zavart keltő lehet grammatikailag, ha elvonatkoztatunk a történelmi kontextustól: András leánya hunyt el, vagy a néhai András leányáról van szó?

Szintén Toldy-féle adalék a kiadásban megjelenő szerzői utasítások jó része. Összesen tizennégy szerzői instrukcióval egészíti ki a szöveget (pl.: „magát észrevéve, ünnepélyesen”, Domoshoz járulván”²⁴ „Pénzt ad nekik”²⁵). Ezen instrukciók szintén befolyásolják az interpretációt, például a segítséget nyújtó szolgáltnak való pénzadás anyagias színben tünteti fel a szereplőket, akiket valójában a nemzet iránti buzgalom vezérel.

A változtatások egy újabb típusát a kihagyások képezik. Van rá példa, hogy Toldy csak egy-egy szót hagy ki az eredeti változathból (pl. Domos vigasztaló soraiból kihagyja

¹⁸ Uo. 31r.

¹⁹ Uo. 41v.

²⁰ Uo. 28r–28v.

²¹ Uo. 36r.

²² Uo. 33v.

²³ Uo. 34r.

²⁴ Uo. 36r.

²⁵ Uo. 38r.

a *reggelre* szót: „Ne félj gyöngö öreg, vér nélkül is elvégezzük, reggelre / nyomunk se lesz”²⁶), míg néhol akár egy- vagy többsornyi szövegrészt is kihagy. Hosszabb terjedelmű szövegrész (legalább egy sor) kihagyására összesen négyszer találhatunk példát: Erzsébet Idához intézett szavaiból a „Te kérdőleg tekintesz reám! / Mosolyogsz? Látod csak, mint épül birodalmam”²⁷, Máté felszólalásából a „Ha ily csapás végezné a vitát”²⁸, Omodénál a „Fejem büszkén emelhetem”²⁹ és „Mely férfiú, ha még e névre méltó”³⁰ sorok hiányoznak a Toldy-féle kiadásból. A ritmika megőrzése végett több ízben módosít a szórenden: a „még kezdet csak”³¹ szerkezetből „csak kezdet még” lesz, vagy az „Anyámat még látnom kell”³² helyett „Anyámat még kell látnom”.

Mindezekon kívül jelentős módosításokat végez a szöveg ortográfiáján. Kisfaludy szövege magán hordozza a dunántúli nyelvjárás jegyeit, Toldy viszont a sztenderd nyelvváltozat felé közelítve az ö-ket e-re (*fölvonás–felvonás*), a ragokban az u-kat ó-ra (*kardtul–kardtól*), az ü-ket ö-re (*viztül – víztől*) cseréli, illetve a többször is előforduló *lánca* szó cs-jét dzs-re módosítja. A Kisfaludy által rövid magánhangzóval írt szavakban megnyújtja az időmértéket (*jöjj–jőj, törpül–törpül, egyediül–egyediül stb.*)

Visszaállítja a szóelemző írásmóddal írt *-dj-* kapcsolatot a Kisfaludynál még kiemelés szerint leírt *gy-*ről (*mindjárt–mingyárt*). Két szereplő nevét is másképp írja: Petőncs *Peteunchk*ént, Zács pedig *Záhk*ént jelenik meg a kiadásában. Továbbá szinte minden egyes szereplői szólamban megváltoztatja a mondattagolást, az írásjeleket kicseréli, számos kijelentő mondatat indulatosabbá vagy pátoszasabbá tesz azzal, hogy a mondatvégi írásjelet felkiáltójelre módosítja, vagy nagyköötőjellel szüneteket iktat a szereplők szövegébe.

Bánóczy József Toldy Ferenc kiadását veszi alapul, de megpróbál az eredeti szöveggel nagyobb mértékben megegyező változatot létrehozni. Toldy módosításainak jelentős részénél visszaállítja a szerzői szándéknak megfelelő változatot, de még így is nagyon sok Toldy-féle szövegegységet meghagy. Például a tizennégy szerzői utasításból csak hatot távolít el a drámaszövegből, vagyis több mint felét meghagyja. Valószínűleg közéleti szándékoztatásból választani a kéziratához hű és az érthető irodalmi szöveg között. Fontos viszont, hogy az interpretációt erőteljesen befolyásoló változtatásoknál visszatér az eredetihez. Ekként tehát az angyal nála ismét ördöggé válik, nem kardot emleget Domos, hanem ténylegesen kardot is emel, és a cseri barát sem válik együgyűvé – de ellenpéldát is találni, hiszen az éj nála is éj marad köd helyett. Erénye viszont a kiadásának, hogy a szereplők nevei pontosan egyeznek a kéziratban megadottakkal. Helyesírás szempontjából a kiadás a sztenderd felé tendál. Meghagyja az ortográfiai

²⁶ Uo. 36v–37r.

²⁷ Uo. 42r.

²⁸ Uo. 26v.

²⁹ Uo. 30v.

³⁰ Uo. 34r.

³¹ Uo. 30r.

³² Uo. 38r.

jellegű Toldy-féle módosítások jó részét, de ahol szükséges, pontosít. Horváth Cyrill szövegkiadása Bánóczi változatát használja alapul, ez sem kritikai igényű kiadás.

A szövegvariánsok összevetésével tehát arra jutottam, hogy a *Csák Máté*nak nem létezik helyes, a szerzői szándéknak megfelelő kiadása. Mivel Kisfaludy a mű befejezése előtt meghalt, a szöveg feltehetően nem eshetett át nyomda előtt a szerző megfelelő módosításain, így talán indokoltá válhatott egy szerkesztői közbenjárás. Ám az ilyen mértékű szövegátírás abban az esetben sem lenne helyénvaló, ha a szerző utólag nem nyúlt volna a szövegéhez. Kisfaludy azonban egyszer már átjavította az elkészült változatot, csupán a legutolsó fólió nem tartalmaz utólagos javításokat.

A módosítások oka a már említett kultuszképző tendenciák mellett feltehetően az, hogy Toldy nem pusztán szerkesztőként vett részt a sajtó alá rendezés műveletében, hanem óhatatlanul is „felszínre tört” benne az író, aki arra törekszik, hogy a szöveget valamilyen szinten a maga stílusára csiszolja. Dávidházi Péter hasonló törekvést figyel meg fordítói tevékenységében is: „Fordítóként tehát végülis *író*nak tekinti magát, aki bizonyos fokig számot tarthat a szuverén nyelvhasználat jogára.”³³

A módosításokat figyelembe véve érdemes tehát visszatérni az eredeti változathoz, hogy a tényleges szöveget vizsgáljuk, és ne csak egy torztükörön át tekintsünk a műre. Ennek érdekében mindenképpen szükségessé válik majdan egy kritikai kiadás elkészítése.

Szerzői javítások és áthúzások

A kézirat összesen 18 fólióból áll. A meglévő szövegrészt átdolgozta a szerző. Az utolsó jelentős módosítás, amelynek során újrafogalmazott egy nagyobb szövegegységet, a dráma utolsó előtti fólióján található.

Kisfaludy módosításai és áthúzásai alapján a munkamódszerével kapcsolatban vonhatunk le néhány következtetést. Írás közben, amennyiben nem találja a megfelelő formát, többször is megpróbálja megfogalmazni ugyanazt a gondolatot. A 26b fólión például az országgyűlés meghirdetését kísérli meg több ízben is szövegbe szőni. Először „[a] rendeket országgyűlésre hívja”, majd az „...országgyűlést hirdet, Gentilis ott lesz”, aztán a „Róma [...] országgyűlést hirdet” sorral próbálkozik, mindegyiket áthúzza, amíg végül meg nem alkotja azt a változatot, amellyel elégedett: „Budáról érkezett levél, / nagyon sürgetve hí országgyűlésre. / Ott lesz Gentilis, Róma követe.”

Szintén hasonlóan próbálja megszerkeszteni a töredék legutolsó jelenetét. Demeter és Berenda szövegeit áthúzza (ez nem konkrét párbeszéd, ugyanis a szöveg nem koherens, és Demeter minden áthúzott megszólalásában ugyanazt mondja, csak másképp megfogalmazva). „Nem mondtam még, hogy kár veszteglenünk? de csak mérsék! Ördög! ha valaki házamra ül mingyárt lerázom de csak mérsék [...] ez jelszavam”³⁴

³³ DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és kritika), 105.

³⁴ CsK, 43r.

– ekként íródott az első változat, és a második is nagyon hasonló ehhez: „... ha valaki nyakamra ül, lerázom, mint lehet, de csak mérsék [...] ez jelszavam.”³⁵ A végleges változat a következő maradt: „Ördög! ha valaki nyakamra ül mingyárt lerázom én.”³⁶ Amint látjuk, az elnyomás elleni lázadás kifejezése benne maradt a szövegben, míg a *mérsék* szó már nem jelenik meg Demeter megnyilatkozásában. Márpedig az, hogy éppen Demeter nevezné jelszavának a mérséket, kifejezetten érdekes, hiszen az első felvonás első jelenetében más jelszót jelöl ki önmagának: „Tennünk kell és tegyünk ez jelszavam.”³⁷ Sajnálatos módon a kézirat éppen abban a jelenetben szakad meg, amelyben Demeter és Berenda beszélget, így nem tudhatjuk meg, hogy a mérsék mint jelszó belekerült-e volna a szövegbe. Ha benne maradt volna, különös módon árnyalná Demeter alakját, aki helyzethez illően választ jelszót magának, de az is lehet, hogy Kisfaludy megfeledkezett arról, hogy a szereplőjének már van egy jelszava, utólag azonban eszébe juttott, és emiatt húzta ki a szövegből, de természetesen az sem zárható ki, hogy teljesen megfeledkezett róla.

Dávid kiszabadításának tervezésekor Kisfaludy Jerus szövegéhez is több változatot készít, amelyek közül az első: „Minden jót Uram! A kelő nap már engem is úton lel. Ha megszorultok, jertek Kassára. Dézmát nem adunk, de szívek oltalmát.”³⁸ E sorokat kiveszi a szövegből, de átalakítva és lerövidítve később beilleszti a Domossal való beszélgetésbe: „Helyesen, uraim, szerencsés utat, a kelő nap engem is úton lel.”³⁹ Domos szólamának első változatát is teljesen áthúzza: „Indulj tüstént. A jelszó Kelemen, ezzel áteresztenek az örök. Nyargalj a Duna mellett amíg a város [...]”⁴⁰ határán túl néhány legénybe botlasz s ott várj be engem, s így aztán együtt Trencsényihez.”⁴¹ Ezután egy új változatot ír, amelyben már nem szerepel a Duna, de konkrétan jelölt a találkozás helyszíne: „a Sashegy tövében, hol a remeteség áll”⁴². Néhány sorral lennebb a jelszót azért beleszövi Domos szövegébe: „Még egyet. Kelemen pápa a jelszó ezzel az örök áteresztenek.”⁴³

Utolsó nagy javítását Omodé monológjában végzi, amikor újrafogalmazza annak utolsó tizenegy sorát. A két szövegrész tartalmi szüzséjét tekintve nagyjából megegyezik, egyetlen lényegi különbség, hogy az első változatban a következő sorokkal végződik a monológ: „S részvétben ők Trencsényihez szaladnak, találok én fényemnek örököst ha ők hálátlan tőlem elszakadnak.”⁴⁴ Omodé a hat fia miatt kesereg, akik

³⁵ Uo. 43r.

³⁶ Uo. 43r.

³⁷ Uo. 26r.

³⁸ Uo. 38r.

³⁹ Uo. 38v.

⁴⁰ A kézirat az áthúzások miatt e szónál olvashatatlan.

⁴¹ Uo. 38v.

⁴² Uo. 38v.

⁴³ Uo. 38v.

⁴⁴ Uo. 41v.

nem hajlandók Károlyt pártolni. Szavai az első változatban pozitívabb kicsengésűek, hiszen magabiztosan kijelenti, hogy talál utódot magának. Kisfaludy azonban újraírja a szövegrészt, és egy negatívabb hangvétellel zárja Omodé szavait, aki megfogadja, hogy ha fiai lázonganak, inkább utód nélkül marad: „S így tettben én vagyok király, azért inkább magzatlan mint alázva élek.”⁴⁵

Ezeket figyelembe véve megállapítható, hogy a szereplői szólásoknak van egy-egy kulcsszava vagy szó szerkezete, amely révén megragadható az illető szövegrész. Kisfaludy egy adott ötletet, ha elsőre nem tud megfelelő módon megfogalmazni, később általában újra megkísérli beleépíteni a szövegébe. Ez a módszer jellemzi tág értelemben is az írásművészetét, hiszen láttuk, hogy nem először próbálja drámába foglalni ezt a korszakot, amelynek felelevenítésére saját, régebbi műveit is felhasználja. Például Margit ekként szól férjéhez, amikor megpróbálja lebeszélni arról, hogy Károly Róbertet támogassa: „Két férfi áll a kor / fokán, te és Trencsényi Csák, / vessétek össze vállatok.”⁴⁶ Hasonlóan fogalmaz Zách is a töredékben maradt *Zách nemzetségben*: „Azért mi vessük össze vállainkat, / És egyet értőleg segítjük a királyt.”⁴⁷ Szintén hasonlóság figyelhető meg Kisfaludy *Erzsébet* című elégiája és a második felvonásbeli Erzsébet-szólam között. Ez utóbbi kicsit talán olyan, mintha Erzsébet szavalna: elmeséli az életét, kifejti aggályait, mindezt szimbólumokkal és költői képekkel átszőtten. Az elégiabeli és drámabeli Erzsébethez hasonló motívumok kapcsolódnak (pl. harmat, vihar).

Van arra is példa, hogy Kisfaludy csupán egy szót cserél ki utólag a megírt szövegből. A „mi Kassán úgy élünk, mint a medve Pál fordulásakor”⁴⁸ mondatban eleinte a *gyertyaszentelőkor* szó szerepelt. Gyertyaszentelő február 2-án van, Pál fordulása január 25-én –nem csupán arról van azonban szó, hogy a dátum egy télvegi napról egy tél közepén levőre toródik. A két alkalom egyazon időjósági néphagyomány révén kapcsolódik össze. Ha gyertyaszentelőkor a medve meglátja az árnyékát, akkor visszatér a barlangjába, és negyvennapos hideg következik. Régebben Pál fordulásakor figyelték az emberek, hogy kijön-e a medve a barlangjából, de mára inkább gyertyaszentelő napjához kapcsolódik ez az időjósági forma.⁴⁹ A kassaiak tehát úgy élnek, ahogy a medve, aki az árnyékok alapján tudja, hogy milyen időszakra számíthat az elkövetkezendőkben: figyelmesen alkalmazkodnak ahhoz, hogy éppen milyen politikai változások történnek, kit kell királynak kiáltaniuk, hogy átvészelhessék a folyamatos változást.

Kisfaludy ezen módosítása egy archaizáló tendenciával hozható összefüggésbe, és alkotói igényességről árulkodik, ugyanis a régebbi szokás felelevenítésével korhűbbé próbálja tenni a szöveget. Az utólagos módosítás egyaránt lehet saját kutatómunkájának

⁴⁵ Uo. 41v.

⁴⁶ Uo. 28v.

⁴⁷ KISFALUDY Károly *Minden munkái*, kiad. BÁNÓCZI József, Bp., Franklin-Társulat, 1893, IV, 250.

⁴⁸ CsK, 32v.

⁴⁹ *Magyar néprajz: Népszokás, néphit, népi vallásosság*, főszerk. DÖMÖTÖR Tekla, szerk. HOPPÁL Mihály, VII, Bp., Akadémiai, 1990, 119–120.

eredménye, de az sem kizárt, hogy másvalaki hívta fel a problémára a figyelmét, hiszen egy levél tanúsága szerint legalább egy személynek felolvasta a készülő művet.⁵⁰

A javítások kapcsán még egy érdekes esetre ki kell térnünk. Az első felvonás Rákos mezején játszódó jelenetében a következő szereplők vannak színen: nép, strázsák, Jerus, Tiborcz. A kéziratban Tiborcz neve helyén először *egy budai polgár* állt,⁵¹ Kisfaludy utólag változtatta meg a nevét. Ez az utólagosság még jobban behatárolható: a javítást még a második felvonás megírása előtt végezte (valószínűleg az illető jelenet írásakor, mivel Tiborcz csak egyszer szólal meg benne), ugyanis a második felvonás első jelenetében a polgár már Tiborcz névvel szerepel.

Történelmi háttér és forrásanyag

A dráma cselekvényének ideje 1308-ban veszi kezdetét, az interregnum időszakában. A szereplők két nagy csoportra oszlanak: egyik csoport az olasz Károly Róbertet, V. István leányának, Máriának unokáját akarja trónra juttatni, míg a másik tábor az utolsó Árpád-házi király, III. András leányát, Erzsébetet. Az ország zűrzavaros helyzetét Jerus, a kassai polgár foglalja össze a legkiválóbban a strázsával való beszélgetése során: „...most annyi a nádor, annyi a király, hogy az ember utóbb is eltéved. Itt jön egy úr, azt sugja ezt kiáltsd, a másik karddal fenyít 's úgy kér amazt éltesd.”⁵²

Kisfaludy valós történelmi események megidézésével eleveníti fel a korszakot. Ilyen esemény például az első felvonásban a Rákos mezején tartott országgyűlés, amelyen Gentilis, Róma követe is részt vesz, és ahol Csák Máté Zács által képviselteti magát. Az 1312-ben zajló rozgonyi csata már nem szerepel munkájában. Kisfaludy forrása Fessler német nyelvű *Magyarok története* című munkájának III. kötete. Viszota Gyula összevetette Fessler munkáját a *Csák Máté* drámatöredékével, és megegyező szövegrészeket talált a két műben.⁵³ Vizsgálódása alapján összeáll azon szereplők listája, akik mindkét szövegben megjelennek: Omodé és annak fiai (János, László, Amade, Mike, Dávid, Domos), Csák Máté, Ujlaki Ugrin mester, Gentilis cardinál, Tamás esztergomi érsek, János nyitrai püspök, Drugeth Fülöp, Kopasz Borsa, Peteunch Péter, Keszi Berenda, Záh Felicián és Károly Róbert.

Kiemelendő, hogy Ugrin történelmi valóság szempontjából a Csák nemzetség tagja, a műben mégis Omodé legfőbb társa, aki a Károly-pártiak táborát erősíti. Amadénak hat fia és egy leánya volt (ez utóbbiról nem tesz említést a Kisfaludy-szöveg): János, Miklós, Dávid, László, Amadé, Domokos (Kisfaludynál Domos) és Katalin. Omodé leányát még 1307 előtt feleségül vette Móric, aki szintén Csák nemzetségbeli, de a házasságuk után mindketten szerzetesrendbe vonultak.⁵⁴ A többi szereplő fiktív

⁵⁰ Lásd az 5. lábjegyzetet (Bajza József Toldy Ferenchez írt, 1830. március 21-i levele)

⁵¹ Lásd bővebben lentebb a *Hatások* című részt.

⁵² Uo. 32v.

⁵³ VISZOTA Gyula, *Fessler hatása Kisfaludy Károlyra*, ItK, 10(1900), 2. sz., 169–172.

⁵⁴ KRISTÓ Gyula, *A rozgonyi csata*, Bp., Akadémiai, 1978 (Sorsdöntő történelmi napok), 36.

karakter, kiknek jelenléte drámaiabbá teszi a cselekvényt (pl. Hedvig, Jerus, Tiborc). Fikció nélkül a dráma veszítene hatásából, hiszen például Omodé és Margit konfliktusa, valamint Domos és Hedvig elválása kifejezetten tragikus momentumok. Az említett szereplők nem a történelmi tények igazolásához, hanem a múltkép és a korszellem felidézéséhez járulnak hozzá. A fikció tehát beleépül a valósba, ahogy Bényei Péter írja: „A konstruált múltkép tehát nem fiktív és valós keveredéseként írható le, a két-
tő elválaszthatatlanul összefonódik és a befogadáson keresztül lép sajátos viszonyba a teremtett világán kívüli elemekkel.”⁵⁵

A Csák Máté *mint nemzeti dráma*

A nemzeti dráma fogalmát használok, ugyanis a kortársak egy, a magyar nemzet történelmét reprezentatív módon feldolgozó művet vártak Kisfaludytól. E törekvést legtalálóbban Toldy Ferenc foglalja össze: „Történelmi drámát akart alkotni, mely az ő értelme szerint ikertestvére az epepeának, egy egész nemzetet szerepeltetve, ennek összes köz életét egy nagyszerű országos történet phásisain által vezeti a néző elébe.”⁵⁶

A már fentebb kiemelt, Bajzától írt 1830. március 21-i levélből is kitűnik, mennyire reménytelen elvárásokkal viszonyultak Kisfaludy éppen készülő drámájához. Egyre erőteljesebbé vált az igény egy példázatként felmutatható nemzeti dráma megszületése iránt. Ekkor kezd elkülönülni az a nemzetfelfogás, amely a nemzetet a hagyományközösség fogalmával kapcsolja össze: „A hagyományközösségi értelmezés [...] egy eredeti és öntörvényű kulturális mintázat hagyományozódásának folytonosságához köti a nemzet fogalmát.”⁵⁷

A történelmi tematikájú mű a jelen szemszögéből aktualizálja a múlt eseményeit, mintegy tükörként funkcionál: vagy a dicsőséges régmúlt időt állítja példaként elének, vagy óva int a már bekövetkezett hibák megismétlésétől. Lajtai L. László hívja fel a figyelmet a haladás lehetősége és a nemzeti múltkép közti összefüggésre: „A korban egyébként korántsem szokatlan, sőt, ekkorra már kifejezetten tipikusnak érzékelhető eljárással ugyanis szoros összefüggést tételeznek a saját *kollektív múltkép* reprezentálása, a *haladás* és a látszólag önelvű, mégis másokhoz mért *nemzeti kiteljesedés* között.”⁵⁸

A nemzettel kapcsolatos problémák érzékeltetésére az eposz és a drámai műnem válik a legkifejezőbb eszközzé. Dávidházi Péter szerint „A XIX. század derekán a magyar íróvilág szinte egyhangúlag az eposztól remélte a nemzeti reprezentáció díszes

⁵⁵ BÉNYEI Péter, *A történelmi regény elméleti dilemmái* = Uő, *A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében* (disszertáció), Debrecen, 2003, 14.

⁵⁶ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban*, Bp., Athenaeum, 1873, 33.

⁵⁷ S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 13.

⁵⁸ LAJTAI L. László, *Nemzeti tárgyú történetírás és történelmi regény kapcsolata Magyarországon a 19. század középső harmadában*, ItK, 121(2017), 2. sz., 201.

alapszövegét”,⁵⁹ míg Szilágyi Márton a drámai művekben rejlő lehetőségekre hívja fel a figyelmet: „Mindez különösen akkor feltűnő, ha a drámai művek hiányát a *Nemzeti hagyományok* végkövetkeztetéséhez mérjük: eszerint ugyanis a »nemzet szívéhez« utat találni minden kétségen kívül a »játékszíni költés« révén lehetne.”⁶⁰

A Károly Róbert korát felelevenítő *Csák Máté* című dráma a nemzeti öntudat fontosságát helyezi középpontba, ugyanakkor az idegen elnyomás és a belső viszálykodás terhetől sújtott nép számára felvillantja a nemzethalál vízióját is, hiszen Csák legelső megszólalásában ekképp fogalmaz: „Törve / egységünk, és urért rokon gyűlölve / pusztítja rokonát 's az elvakult / nép külsőn csüggve annak bérlé el / magát ki többet ád. Az ősi törvény, / a nemzet védő pajzsa tipratik, / 's erő nincsen fékezni a zavart. / Közél halálunk.”⁶¹

A nemzeti hős szerepébe Csák Máté lép, akivel kapcsolatban az öntörvényű kiskirály képe ivódott bele a köztudatba. A drámában a nemzet érdekeit képviselő, a többi szereplőnél erkölcsileg magasabb rendű alakként jelenik meg, akinek elsődleges célja a belső viszály megszüntetése: „egybe forr a ketté vált haza.”⁶²

Kisfaludy tehát elrugasztkodik a valóság síkjától, idealizálja szereplőjét, hogy az képes legyen betölteni a nemzeti hős példaértékű szerepét. Kerényi Ferenc szerint e drámában egy Katonához hasonló törekvés kerül előtérbe: „a magyar történelem romantikus példázatként való feldolgozása.”⁶³

Csák Máté, az idealizált hős

Trencsényi Csák Máté a történelmi adatok alapján önkényes főúr volt. Saját pénzt veretett, önálló sereggel rendelkezett, és udvartartását a magyar királyéhoz hasonlóan építette ki, továbbá a rablástól sem riadt vissza: „Máté és szerviensei a falvak feldúlásával, állatok és gyermekek megadóztatásával 15 ezer márkát kárt okoztak az egyháznak.”⁶⁴

Ujvárossy Szabó Gyula szerint „[a]ki tehát Csák Máté alakját akarja megörökíteni a költészetben, annak föltétlenül rendelkeznie kell olyan fokú történelmi érzéssel, mely képessé teszi őt arra, hogy a köztudattal ellenkezőt ne alkosson.”⁶⁵ Helyénvaló a következtetése, mi szerint a költészet egy teljesen más Csák Mátéről beszél: egy erényei révén kimagasló hősről. Péter Károly egy 1845-ös, a *Honderűben* megjelent, *Omodevár* című költői beszélye Csák Máté alakját géymánthoz hasonlítja: „Ilyen volt Csák Máté,

⁵⁹ DÁVIDHÁZI, *i. m.* 360.

⁶⁰ SZILÁGYI Márton, *Kölcsey, a drámaíró* = *Uő, Határpontok*, Bp., Ráció Kiadó, 2007, 183.

⁶¹ CsK, 26r.

⁶² *Uo.* 26v.

⁶³ KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és utak), 165.

⁶⁴ KRISTÓ, *i. m.*, 66.

⁶⁵ UJVÁROSSY SZABÓ Gyula, *Trencsényi Csák Máté a magyar drámai irodalomban és epikus költészetben*, Debreceni ref. gimnázium értesítője, 1914, 56.

egészben a vértezett alkat egy nemes gyémánt, melly hajolni nem, csak törni tudott, de keble, szinte mint a nemes kő, nem mástól, hanem csak önmagától s önmagában törhetett szét.”⁶⁶ Madách Imre *Csák végnapjai* címmel drámát, Szász Károly *Trencsényi Csák* és Vörösmarty *Csák* címmel elbeszélő költeményt, P. Szathmáry Károly pedig tragédiát írt a trencsényi főúrról. Vörösmarty 1826-ban írt *Csák* című versében a főhős Zolna nevű kedvesét siratja, továbbá egy évvel később a költő ír még egy azonos című költeményt német nyelven. (Ez merőben eltér a Csák Mátéről szóló szövegek megszokott hangvételétől, ugyanis a mű végén megtöri az elbeszélés menetét, saját magára fókuszál, majd roppant nyersséggel jeleníti meg a testiséget.)⁶⁷

Figyelemre méltó a tény, hogy Csák Máté alakja a század végén még mindig a nemzeti hős szerepkörébe bújva jelenik meg. Hübele Balázs *A délibábok hőse* című verses regényben szintén Csák Mátéről akar drámát írni: „S egy tervbe most, *Csák Máté*ba belékezd: / Hősnek rajzolja őt, ki zsarnokot / Nem tűrve, bátran forradalmat éleszt / S mint honfi védi híven a jogot.”⁶⁸ Szintén a Csák-téma népszerűségét érzékelteti, hogy Jókai Mór *A három Csák* című kisprójájában egy olyan drámapályázat zsűrizését meséli el, amelyen a tizenkét beérkezett pályamű közül háromnak is Csák Máté volt a főhőse.⁶⁹

Kisfaludynál szintén egy már-már angyali Csák Mátéval találkozhatunk, aki hon szeretettől vezérelve lázad fel az olasz Károly Róbert ellen. A lázadó Csák uralkodóhoz való viszonya azonban nem szűkíthető le az elnyomó és az elnyomott kettősére. Már az 1810-es évek drámáiban felfedezhetők az átalakuló nemesi tudat tükröződései, amely szerint a nemzet a király fölé emelhető abszolút érték, és amely megengedi, hogy a lojalitás ne az uralkodóhoz, hanem a szintén átalakulóban lévő hazafogalomhoz kötődjön.⁷⁰ A lojalitás problematikája – ahogy Nagy Imre is kiemeli – Kisfaludy *Zách Klára* című drámájában is központi szerepet kap, és természetesen összefügg a hazafiság kérdéskörével.⁷¹ Egy tipikus nemzeti hősnek nyilvánvalóan csupa pozitív tulajdonsággal kell rendelkeznie, azzal, hogy kellőképpen példaértékű lehessen, de Kisfaludy talán amiatt is igyekezett jó színben feltüntetni a trencsényi főurat, mivel ő maga is a Csák nemzetség leszármazottja volt. (A *Szigeti veszedelemben* Zrínyi szintén idealizált képet fest dedapjáról.)

A szerző már az első felvonás első színében felmenti Csákot az önkényes kiskirály vádjá alól, ellenállását egy nemzetet szolgáló szent törekvésnek nyilvánítja:

⁶⁶ PÉTER Károly, *Omodévár*, Honderű, 1845, 1. sz., 375.

⁶⁷ SZAJBÉLY Mihály, Vörösmarty Mihály elhamvadtt versei = Uő, *Álmok álmodói: Irodalomtörténeti tanulmányok*, Bp., Magvető, 1997, 21–24.

⁶⁸ ARANY László, *A délibábok hőse* = Uő, *Válogatott művei*, kiad. NÉMETH G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1960, 137.

⁶⁹ JÓKAI Mór, *A három Csák* = Uő, *Életemből*, Bp., Révai Testvérek, 1907, II, 314–317.

⁷⁰ NAGY Imre, *Nemzet és egyéniség (Drámairodalom az 1810-es években: a hazafiság drámái)*, Bp., Argumentum, 1993, 88.

⁷¹ Uo., 89.

„...így ezen frigy / melly minket egybe füz, nem zendülés / hanem kinos szükség ’s ön-
védelem.”⁷² Könnyedséggel lemond a hatalomról, csupán annyi a kikötése, hogy ne
idegen uralkodó üljön a trónon: „Kormány után nem vágyok én, de / nem is hagyok
nyakamra tolni / urat, midőn egy él, kinek nevéhez / édes hálával századok csatol-
nak.”⁷³ A Kisfaludy-szöveg Csákja kifejezetten vigyáz arra, hogy ne tűnjön fel rossz
színből, ne keltsen felesleges zavart, és vér se hulljon hiábavalóan: „De míg lehet
kímélem a rokon vért.”⁷⁴

Csák az első jelenetben fehér zászlót tartva jelenik meg mint a szabadság hőse.
A fehér zászló a béke jelképe, és ő ezt tüzi ki a hegy fokára mint a szabadság jelképét:
„Tűzd e fejr zászlót a hegy fölé, / hadd lássa messzirül minden magyar / szeplőtelen
szabadságunk jelét.”⁷⁵ A fehér szín erkölcsi tisztaságot sugall, tehát már a színszimbolika
is azt sejteti, hogy ebben a műben Csák Máté képviseli a pozitív pólust.

Csákkal viszonylag kevészer találkozunk a drámában: az első felvonás első jele-
neteiben, illetve a második felvonásban, Erzsébettel való beszélgetése során. Tizenkét
megszólalása van az első, illetve hat megszólalása a második felvonásban. Kevés sze-
replése miatt a szakirodalom passzív szereplőnek tekinti, és megkérdőjelezi főszereplő
státuszát. Ujvárossy Szabó Gyula szerint „Csák sem az első, sem a második felvonásban
nem tesz semmit.”⁷⁶ Ez nyilvánvaló túlzás, hiszen az első felvonásban kitűzeti a fe-
hér zászlót a hegyfokra mint a szabadság jelképét, elküldi Zácsot az országgyűlésre,
Erzsébetért való küzdelemre buzdítja a többieket, fogadja Emőd nevű apródját. A má-
sodik felvonásban értesíti Erzsébetet a fejleményekről, és megkéri, hogy engedje, hogy
serege hódolatát fejezhesse ki előtte. Az nem tudható, hogy szerepelt volna-e még
a második felvonásban, de az első alapján, tekinthetünk rá továbbra is főszereplőként.
Bánk bán sem fejt ki ennél nagyobb aktivitást Katona József drámájában az első fel-
vonás során – Petur bán elhívja a titkos összeesküvés helyszínére, majd egy Ottó és
Melinda közt lejátszódó jelenet tanúja lesz, amelyet csak passzív szemlélőként követ,
mivel nem mer kilépni az ajtó rejteke mögül –, továbbá az említett felvonásban neki
is csak tizenhat megszólalása van.

Arany János szintén kifogásolja, hogy nem emelhető ki egyértelműen egy főhős
a szereplők rendszeréből: „a költő nehezen bír egy főhőst emelni a kolosszi alakok
fölé.”⁷⁷ A dráma töredékben maradt, ezért nem dönthető el egyértelműen, hogy ki-
emelkedett volna-e egyetlen hős a mű alakjai közül, de megkérdőjelezhető az a kritika,
amely Csáktól másfél felvonás alapján megvonná a főszereplői státuszt. Gondoljuk csak
Moliere *Tartuffe* című darabjára, amelyben Tartuffe a központi alak, de csak a harma-
dik felvonás második jelenetében lép először színpadra. Színrelépését hosszas drámai

⁷² CsK, 26r.

⁷³ Uo. 26v.

⁷⁴ Uo. 27r.

⁷⁵ Uo. 26v.

⁷⁶ UJVÁROSSY SZABÓ, *i. m.*, 58.

⁷⁷ ARANY JÁNOS, *Trencsényi Csák*, Szépirodalmi Figyelő, 1(1861), 15. sz., 228.

felvezetés előzi meg, a szereplők mindvégig beszélnek róla, ekként bár vizuálisan nincs jelen, de a cselekvényt „láthatatlanul” is képes működtetni. Ez Csákra is érvényes, hiszen róla is folyamatosan beszélnek a szereplők: Margit és Omodé szóváltásában a feleség a Csákkal való szövetségre próbálja buzdítani a férjét, aki ősellenségének tekinti a trencsényi főurat („Tudom Csákot rég óta gyűlölöd / érdemversengve őt az ifjabbat / felyül nem érhetvén; innen bosszúd”⁷⁸), Domos számára mintegy biztosíték Csák neve a Jerustól kapott kard átvételénél („Ha Trencsényi elvette, akkor én megköszönöm”⁷⁹) stb. A cselekményt ő is képes irányítani anélkül, hogy jelen lenne a színen, hiszen Zács az ő nevében szólal fel az országgyűlésen, Omodé iránta való lázadásként is Károly Róbertet támogatja, fiai hozzá akarnak csatlakozni, miután börtönéből kiszöktetik Dávidot, Erzsébet Csák iránti bizalmától vezérelve tér haza stb.

Omodé, a tragikus hős

Aba Omodé jelleme jóval árnyaltabbnak ígérkezik Csák Máté jelleménél. Omodé Károly Róbertet pártoló főnemes, aki meggyőződése szerint maga irányítja az uralkodót. Egoizmus olyan erős, hogy Károlyt csupán bábnak tekinti hatalmi játszmájában: „Ha már irígy időm miatt / a koronát nem fűzhetém saját / fejemre, birja más, de mint aranyozott / bábót csak én birom hatalmát.”⁸⁰ Úgy véli, hogy szava nagy befolyással bír ősei miatt: „Azon fényes tetőn, a mellyre te / ahítasz, ült hajdan már egyik ősom / ’s Aba szavára hallgat még e hon.”⁸¹ A második felvonásban pedig már olyannyira biztos hatalmában, hogy királynak nevezi magát: „Fölöttem most csak egy ’s azt kenyem vezérli, / ’s így tettben én vagyok király.”⁸²

Feleségével, Margittal konfliktusba kerül politikai állásfoglalása miatt. Neje képtelen befolyásolni nézeteit, de ő az egyetlen, aki a szemébe meri mondani jellemhibáit: „O büszke vakság melly csak birtokot / hajház. Jól ismer a csalárd olasz, / ’s ott ostromol, hol leggyöngébb szived.”⁸³ Saját állítása szerint azonban nem a vagyonprobléma hajtja Károly hívei közé, hanem azon meggyőződése, mi szerint az ország trónját nem foglalhatja el női személy: „Kormányra férfi kell, erő, tehetség.”⁸⁴

Mivel Károlyt pártolja, hat fia ellene fordul, és mindegyikük Csák oldalára áll. Ez már tragédia – egy személyiség két aspektusa kerül ellentétbe egymással: a közéleti és a családapai státusz. Vértesy szerint „[i]lyen hatalmas expositiót Kisfaludy még nem alkotott meg.”⁸⁵ És valóban, mekkora tragédia az, ha minden ivadéka egy apa

⁷⁸ CsK, 28v.

⁷⁹ Uo. 37v.

⁸⁰ CsK, 27v.

⁸¹ Uo. 30v.

⁸² Uo. 41v.

⁸³ Uo. 31v.

⁸⁴ Uo. 28v.

⁸⁵ VÉRTESY JENŐ, *Kisfaludy Károly drámaköltészete*, ItK, 25(1915), 4. sz., 395.

ellen fordul, aki eljut addig a pontig, hogy megátkozza a saját fiát: „Mély átok csüggött a perczen, mellyben ő fogantatott, de bosszumnak szentelem.”⁸⁶

Omodé utolsó drámabeli megszólalása egy monológ, amelyben két identitása között őrlődik. Miután parancsot ad, hogy szökésben lévő fiait akár holtan is, de hozzák vissza, megszólal a lelkiismerete: „és miért vágytam nagyság után? érettök, úgy van / érettök. 'S ők nem érzik azt, miért / nem érzik? [...] De fáj. / Fáj veszteségem. Sivatag homok / így életem, fölcsillog nyomtalan!”⁸⁷ Mégis le tudja győzni atyai érzéseit, és a monológ végére már helyénvalónak tartja azt, hogy inkább marad utódok nélkül, mintsem, hogy azok Máté pártjára álljanak. Omodé tehát a politikai identitását helyezi családapái kötelezettségei elé.

Domos és Hedvig

Bánóczi József véleménye szerint „[e]ddigi műveiben Kisfaludy a költők legkedveltebb tárgyával tud épen a legkevesébbé bánni: a szerelemmel. Nem érti fejlődését, nem tudja megszólaltatni szenvedélyét, sem boldogságát vagy bánatát. [...] Tudjuk, még a magyar lyra is egyedül a népdalban szólaltatja meg tisztán a szerelmet – egyebütt még nem tudja a művészi kifejezés magaslatára emelni. De már *Csák Máté*-ban, 1830-ban, igenis képes erre s a szerelmi jelenet Domos és Hedvig közt a magyar költészet fejlődésének egy új mozzanatát jelöli.”⁸⁸

Kisfaludy ekként a dráma fikciós szálával bravúrosat alkot: egyfelől a szerelmesek búcsújelenetét roppant érzékenységgel készíti el, másfelől a jövő generációt jelképező fiatalok sorsát összefonja a nemzet sorsával, hiszen a politikai viszálykodás ellehetleníti a házasságukat. Domos addig nem képes egyéni boldogságára koncentrálni, amíg nem oldódik meg az egész országot érintő konfliktushelyzet: „De életem / 's szerelmem egy, az érdemkoszorut / csak ettül nyerhetem 's így jó anyám, / a mátká vár 's fogadjon mint vitézt.”⁸⁹

Hedvig szerelmes monológjához Kisfaludy Shakespeare-jelenetet teremt. Az intertextuális utalás drámaiabbá teszi a szerelmespár történetét. Az éj sötétjében kedvesét váró lány helyzete nagymértékben hasonlít Júlia erkélyjelenetéhez, hiszen Hedvig is erkélyen állva mereng a szerelem egyszerre édes és fájdalmas érzésén, illetve bánkódik az atyai tiltáson: „O mért olly rejtező a szerelem, / midön könnyét titkolni nem lehet. / Mi szépet álmodtam míg hű szerelmünk / mint rózsa még saját kelyhébe zárva / ki nem szorítja világ terére; / Most tőle tilt atyám kemény parancsa, / 's bút lel szemem bár merre fordulok.”⁹⁰ Domos szólama, amikor megpillantja kedvesét („Te vagy /

⁸⁶ CsK, 40r.

⁸⁷ Uo. 41r–41v.

⁸⁸ BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, Bp., Franklin-Társulat, 1882, II, 373–374.

⁸⁹ CsK, 32r.

⁹⁰ Uo. 38r.

kedves? Miként az ég' sugára tűnsz föl / éjempre⁹¹⁾ a fény szimbolikájára épül, akár a Júliát az erkélyen megpillantó Rómeó szövege is: „Ez itt Kelet és Júlia a Napja! / Kelj fel szép nap, és az irigy holdat öld meg.”⁹²

Bár Domos szerelmes Hedvigbe, búcsújelenetükben ismét kifejti azon nézetét, hogy az egyéni boldogság alárendelődik a haza érdekeinek. E tekintetben kicsit hasonlít apjára, hiszen ő is a közéleti identitását tekinti fontosabbnak, de jelentős különbség, hogy Domosnak továbbra is fontos az egyéni boldogság, és nem mond le Hedvigről úgy, ahogy Omodé a fiáról: „Bilincs alatt én nem szerethetek, / azért megyek 's a nyert szabadság / szépítse majdan érzetünket.”⁹³

Uralkodói képek: Károly Róbert és Erzsébet

A középkori uralkodói eszményt a hatalom teljes gyakorlása és az erkölcsi felsőbbrendűség jellemezte: „A magyar király [...] »az ország természetes ura« (*dominus naturalis*) egyszemélyben volt a legfőbb törvényhozó és legfőbb bíró, az ország hadura, számos különleges előjog birtokosa – törvényalkotás és ítélkezés, hadüzenet és békekötés, ki nevezés és adományozás egyformán az ő döntésétől függött. [...] A gyakorlat azonban az 1300-as évek első évtizedeiben mást mutatott.”⁹⁴ Ez a drámában sincs másként. Két szereplő esélyes az uralkodói szék elfoglalására – Károly Róbert és Erzsébet –, egyikük sem képes azonban megtestesíteni az ideális uralkodót. Hatalmi pozíciójuk korlátolt, és más szereplők támogatásától függ. Erzsébet képtelen lenne fellépni Károly Róberttel szemben, ha nem tudná maga mögött Csák Mátét és seregét; Károly Róbert helyzetét pedig Omodé és Gentilis teszi stabilabbá.

Jellemük is eltér az uralkodói eszményképtől. Károly Róbert számító, Kassa adománylevelével megvesztegeti Omodét, hogy az fiait a szolgálatába állítsa: „Ez hat nézd csak mint gyújtja szellemét, / 's feléd így forr: te adj és én teszek.”⁹⁵ Erzsébet gyengének érzi magát az uralkodásra, és bizonytalan saját jövőjével kapcsolatban: „'s itt állok most mint eltévedt hajós / ki honja partján még honát siratja.”⁹⁶

Bár alapvetően a konfliktus a két szereplő trónviszályából ered, igen kevés szerpelnek a drámában (jellemük emiatt kevésbé árnyalt más szereplőkhöz viszonyítva). Helyettük két legbefolyásosabb támogatójuk, Csák és Omodé csap össze egymással. Tulajdonképpen nem is az a lényeg, hogy kit támogatnak, hanem az, hogy egymás

⁹¹ Uo. 38r.

⁹² Shakespeare, William, *Rómeó és Júlia*, ford. KOSZTOLÁNYI Dezső = Uő, *Öt dráma*, Bp., Európa, 2003, 32.

⁹³ CsK, 38v.

⁹⁴ CSUKOVITS Enikő, *Az Anjouk Magyarországon I.: I. Károly és uralkodása (1301–1342)*, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2012, 62.

⁹⁵ CsK, 30r.

⁹⁶ Uo. 41v.

ellenfelei legyenek: „Tudom Csákot rég óta gyüölöd [...] Követné ő Károlyt, te mingyárt / Erzsébeté lennél.”⁹⁷

Omodé viselkedése és beszéde oly magabiztosságról tesz tanúbizonyságot, amely még Károlynak is feltűnik: „Milly büszkeség! ki itten a király? / Ez itten a jobbágyi szó?”⁹⁸ Csák Máté vele ellentétben nem mutat fejedelmi ambíciókat, csak szolgálni akarja nemzetét, amelyet az Árpád-házi uralkodó vezet. Hatalmukat tekintve a dráma-világban befolyásosabbak, mint az uralkodói státusz várományosai, Csák Máté pedig heroikus jellemével közelít a lovagkirály eszményéhez.

Jerus, a furfangos kovácmester

Tiborcz mellett a köznép képviselője Jerus, a kassai kovácmester. Szólamukat Kisfaludy vizuálisan is elkülöníti a többi szereplőtől, hiszen prózában beszélnek, míg a nemesség a líra nyelvén szólal meg, akár Shakespeare műveiben.

Jerus alakja a népmesék furfangos legényeivel rokonítható. Már a bemutatkozása is mesei hagyományt idéz: „Jerus nevem, picziny ember a világban, de tudom hová kell ütni a nagyot.”⁹⁹ Dávid megszőktetésében ő válik kulcsfigurává, noha Domos a kezdeményező: „Én kísérlek, a zárt magamra vállalom, ’s ha szükség egy pár szolgát is.”¹⁰⁰ Fizikai erőnléte is a mesebeli szereplőket juttatja eszünkbe, akik oly erősek, hogy bármilyen ellenféllel megküzdenek: „egynek olly vas marka volt szinte laposra nyomott.”¹⁰¹ Jerus azonban nem csupán rendkívül erős, hanem roppant eszes is, mondhatni orránál fogva vezeti az őt vallató Omodét és Ugrint. Hazudik afelől, hogy merre menekült Dávid és Domos, Omodé embereit teljesen más irányba kalauzolja.

Jerust a népmesék hőseivel rokoníthatjuk az eszközzimbolika kapcsán is. A kard, amelyet Domosnak ad, jóval erősebb, mint az, amelyet annak atyja széttört: „én hoztam mást, azt fogadom a nádor el nem töri.”¹⁰² A kardátadás már önmagában is szimbolikus gesztus, mindemellert roppant mesei is. Propp *A mese morfológiája* című munkájában külön részt szentel a varázseszköz és hős kapcsolatba kerülési módjának, amelynek egyik altípusa, amikor a varázseszközt közvetlenül adják át a hősnék.¹⁰³ A kardot Jerus ajándékozza Domosnak, akinek kezében kvázi varázseszközként funkcionál, hiszen azért kapja, hogy bizonyossággal győzedelmeskedjen ellenfelein. Ez a cselekedet összefüggésbe hozható tehát a következő megállapítással: „Előfordul, hogy a keresett dolog megszerzése ugyanolyan formában történik, mint a varázseszköz megszerzése, azaz

⁹⁷ Uo. 28v.

⁹⁸ Uo. 31r.

⁹⁹ Uo. 37r.

¹⁰⁰ Uo. 37v.

¹⁰¹ Uo. 40r.

¹⁰² Uo. 32v.

¹⁰³ PROPP, V. J., *A mese morfológiája*, ford. SOPRONI András, Bp., Osiris, 2005, 48.

ajándékozzák.”¹⁰⁴ A szituáció mesei jellegét erősíti a tény, hogy Domos a legkisebbik fiú Omodé gyermekei közül. Szintén a mesékre vezethető vissza az Omodé által börtönbe zárt gyermek, Dávid esete is, ugyanis Propp ezt a mese és elbeszélés közti átmenethez kapcsolja: „Magát a bezárást a mese soha nem motiválja. Az a motiváció, hogy például a haragos apa zárja be gyermekét [...] átmenetet jelent az elbeszélő műfaj fele.”¹⁰⁵

Jerus alakjának mesei vonásai még inkább kifejezik az egyszerű emberekkel való összetartozását. A személyéhez kapcsolódó népies jelleget az aforizma- és szólásszerű mondatai is árnyalják: „ha szemünk nem volna, úgy se néznénk”¹⁰⁶, „Eszemben tartom, mint fiatal leány a tükröt”,¹⁰⁷ „másnak parancsolsz ’s magad legnagyobb szolgálja”¹⁰⁸

Hatások

Pintér Jenő *Kisfaludy Károly szomorújátékai* című tanulmányában megállapítja, hogy a külföldi drámaírók közül Shakespeare, Goldoni, Goethe és Schiller gyakorolt nagy hatást a szerzőre.¹⁰⁹ Vértesy Jenő szerint a *Csák Máté* egyértelműen Shakespeare hatása alatt készült, indoklása a következő: „A személyek jegyzékét nézzük végig: benne van az egész ország a királytól a parasztokig. Itt már mindenkinek egyéni élete van, s a királyválasztó-gyűlésre sereglők külön-külön és mind jellemzően beszélnek. Ez a széles keret, e nagy személyzet, a történelmi jelenetek élénk dialogizálása Shakespeare királydrámáira emlékeztet.”¹¹⁰ De nem csak a cselekvény díszlete, hanem az Omodé monológjaiból kirajzolódó filozofikus meglátások miatt is Shakespeare-rel hozza összefüggésbe a művet: „a drámai hős filozofiai elmélyedése ismét shakespeareies”.¹¹¹ Kisfaludy ismerhette Shakespeare munkásságát a hazai kulturális közeg révén is, ugyanis kora értelmisége Szerdahelyi Györgytől Bajza József-ig az olvasott drámák alapján magasztalja a shakespeare-i műveket. Drámáit jóval hamarabb ismeri a hazai irodalmi élet, mint hogy azokat színpadon játszanák: „Nálunk előbb van Shakespeare-kultusz, mint magyar színpad.”¹¹² Még valószínűbb azonban, hogy Kisfaludy Bécsben való tartózkodása idején látott már színpadon Shakespeare-drámát,

¹⁰⁴ Uo. 57–58.

¹⁰⁵ PROPP, V. J., *A varázsmese történelmi gyökerei*, ford. ISTVÁNOVITS Márton, Bp., L'Harmattan, 2005, 42.

¹⁰⁶ CsK, 32v.

¹⁰⁷ Uo. 40r.

¹⁰⁸ Uo. 33r.

¹⁰⁹ PINTÉR Jenő, *Kisfaludy Károly szomorújátékai* = Uő, *A magyar irodalom története*, V, Bp., Franklin-Társulat, 1932, 524–525.

¹¹⁰ VÉRTESY *i. m.*, 395.

¹¹¹ Uo. 395.

¹¹² BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*, Bp., Franklin-Társulat, 1909, I, 7–8.

ugyanis csaknem egy évszázaddal hamarabb kezdik meg a Shakespeare-művek játsszását a német közönség előtt.¹¹³

Kisfaludy olaszországi és bécsi tartózkodása, valamint a korai magyar színpadon szerzett élményei alapján ismerhette Goldoni munkásságát is.¹¹⁴ A műben a Goldoni-hatás vélhetően a commedia dell'arte szereplőrendszerével hozható összefüggésbe. A commedia dell'arte alkotásaiban nyolc tipikus szereplő van jelen: két szolga (ún. zanni), amelyek közül az egyik a commedia dell'arte főszereplője, két szerelmespár és két öregember. A két öregember Pantalone és Dottore – az egyik a szerelmes fiú, a másik a szerelmes lány apja. A Dottore általában orvos vagy ügyvéd, akit tudálékosság jellemmez. Pantalonét pedig a következőképpen mutatja be Dzsivelegov: „mindig öntelt, beképzelt, mégis mindig az orránál fogva vezetik. Okosabbnak véli magát mindenkinél, de lépten-nyomon áldozata lesz mások fondorlatainak”.¹¹⁵ Ezen kívül gyermekei életét is irányítani akarja: „Ha gyermekei vannak, azok sorsát a maga módján, a gyerekek akarata és hajlandósága ellenére igyekszik elrendezni.”¹¹⁶ Fontos számára a pénz, ez motiválja döntéseiben és cselekedeteiben.

A Kisfaludy-dramában érdekes módon a szerelmespár szülei közül az apák kerülnek előtérbe. Hedvig korábban félárvaságra jutott, Domos anyja pedig jóval kevesebbszer szerepel férjénél. Omodé jelleme megfelel Pantalone jellemének: minduntalan hataloméhség gyötri, megvesztegethető Kassa városának adománylevelével, továbbá beképzelt, hiszen önmagát tekinti a király manipulátorának. Fiait erőszakkal próbálja politikai meggyőződésének a támogatására sarkallni (Dávidot börtönbe veti, Domost nyilvánosan megszégyeníti). Lehetséges tehát, hogy az Omodé–Ugrin-páros egy Pantalone–Dottore-páros erőteljesen átalakított változata, bár Ugrinnak csak annyiban van köze a Dottoréhoz, hogy a szerelmes Hedvig apja.

Feltehetően Katona *Bánk bán* című műve is hatással volt Kisfaludy drámájára. Már csak a két drámai helyzet is párhuzamba vonható: mindkettőben az idegen elnyomás elleni küzdelem kerül a középpontba. A budai polgárról átjavított Tiborcz név szintén a Katona-műre utalhat. Tiborcz a Rákos mezei jelenetben egyetlen egyszer szólal meg: „Ah az illy vígság sok fohászt csikar ki. Mióta András meghalt bitang a mi vagyonunk életünk; de szólni se merünk, mert a kard intézi a véleményyt. Jer –”¹¹⁷ A *budai polgár* megszólalása után identitást kap, Tiborcczá válik. Rögtön felvetődik a kérdés, hogy miért lényeges az, hogy aki a társadalmi problémáknak hangot ad, nem egy egyszerű budai polgár, hanem maga Tiborcz. Mondandója mintha rövid summája lenne Katona József Tiborcz-monológjának a *Bánk bán*ból.

¹¹³ Uo. 5–6.

¹¹⁴ NYERGES László, *Carlo Goldoni színművei Magyarországon 1759–1990*, Bp., Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet, 1992, 24.

¹¹⁵ DZSIVELEGOV, A. K., *A commedia dell'arte*, ford. SIKLÓSY Mihály, Bp., Gondolat, 1962, 110.

¹¹⁶ Uo. 113.

¹¹⁷ CsK, 32v.

Kisfaludy igen nagy valószínűséggel olvasta a *Bánk bánt*, hiszen kapott egy dedikált példányt belőle. Ezt bizonyítja Toldy Ferenc azon lábjegyzete, amely *Magyar költők élete* című munkájában szerepel: „Nálam kettősen érdekes példánya, mint a melyben Katona önkezével beírva olvasható: »Kisfaludi Kisfaludy Károly Úrnak, szíves tisztelete és állandó barátsága jeléül a szerző m. p.«”¹¹⁸ Olvasott szöveget Katonától, ez bizonyos, hiszen az *Aurora* első kötetében megjelent Katona *Vágy Vágyam* című verse.¹¹⁹

Egy másik szövegrész, amely esetlegesen összefüggésbe hozható a Katona-művel, Erzsébet Csákhhoz intézett mondata: „légy te vezérem és én / követlek biztosan miként a vándor/ irányt adó, jólismert csillagát”¹²⁰ Bánk bán ugyanezeket a motívumokat használja kétségeinek érzékeltetésére: „Mint Vándor a Hófúvásokban, úgy / Lelkem ingadoz határtalan / kétség között, ’s eszem egyj nagy Óceánban / lebeg, veszejtve minden csillagot.”¹²¹

Mi lett volna, ha...?

Bár nem maradt fenn vázlat arról, hogy Kisfaludy miképpen folytatta volna művét, amennyiben nem gátolja meg ebben halála, nagy vonalakban megkísérlem rekonstruálni a hiányzó cselekvényszálát. Maga Kisfaludy adja meg a műfajmegjelölést a már fentebb említett, 1830. április 7-én keltezett levelében. A szomorújáték műfaja feltételezi, hogy a cselekvény tragédiába torkolljon. A korszak műveiben a tragédiához hozzátartozott a szereplők halála, még nem jelentek meg azok a művek, amelyekben átértékelődött ez a szempont (a szereplő lelkileg vagy csak szimbolikusan semmisül meg). Tehát egy vagy több szereplőnek meg kell halnia a mű végére, és ahhoz, hogy a hatás kellőképpen tragikus legyen, a karakternek vagy főszereplőnek vagy nagyon lényeges mellékszereplőnek kell lennie. Ekként tehát a „leendő halott” a következő szereplők valamelyike lehet: Károly Róbert, Erzsébet, Omodé, Csák Máté, Hedvig, Domos és esetleg Margit. A többi szereplő nem igazán jöhet szóba, mivel nem ismerjük meg őket mélyebben az első két felvonásban, ekként pedig haláluk nem váltana ki nagy hatást a nézőközönségből. A helyzetet bonyolítja, hogy nem muszáj feltétlenül egyetlen halottnak lennie.

A források és az analógiák nagymértékben segíthetnek a rekonstrukciós vizsgálat elvégzésében. Erre jó példa az a rekonstrukciós művelet, amelyet Szilágyi Márton végzett Kölcsey *A' ferrói szent fa* című töredékes prózai művével kapcsolatban, amely szintén a szerző halála miatt maradt befejezetlenül.¹²²

¹¹⁸ TOLDY, *Magyar...*, i. m., 182.

¹¹⁹ OROSZ László: *Katona József és Kisfaludy Károly* (<http://www.forrasfolyoirat.hu/0011/orosz.html>, (utolsó letöltés: 2017. 04. 23.)

¹²⁰ CsK, 42v.

¹²¹ KATONA József, *Bánk bán: Kritikai kiadás*, s. a. r. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983, 220.

¹²² KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas, 1998 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 280–282.

Mivel tudjuk a cselekvény kezdetének idejét (1308), összevethetjük ezt a dátumot a valós szereplők elhalálozási idejével. Károly Róbertet (1288–1342) így rögtön kihúzhatjuk, Csák Mátét (1260 k.–1321), Erzsébetet (1292–1338) szintén. Drámabeli halálukat a történelem nem engedi. Természetesen az írónak joga van módosítani a történelmi tényeket, de nem valószínű, hogy épp a haláluk időpontját Kisfaludy körülbelül tíz évvel előbbre hozná.

Omodé (1240 k.–1311) halálának dátuma viszont már jóval közelebb áll az 1308-as évhez. A nádort a kassai polgárok gyilkolták meg. Nem tudhatjuk, hogy a cselekvény ideje meddig tartott volna a drámában, de kiemelendő, hogy van egy kassai szereplő, Jerus, aki nem tűrheti a Károly-pártiakat. Amikor kardot ad Domosnak, az pedig megkérdi az árát, a következőképpen felel: „Néhány olasz fő, vagy ha magyar se bánom, ha már elfajult.”¹²³ Felháborodással tölti el, amikor megtudja, hogy Omodé megkapja Kassa városát. Nem kizárt tehát, hogy neki is része lesz Omodé meggyilkolásában. Erős kovácmester, a fegyverkészítés hozzátartozik a feladataihoz. Szimbolikusan is veszedelmet jelenthet Omodéra, hiszen miután a nádor kettőtőri fia kardját, Jerus az, aki egy újat, annál erősebbet ad a kezébe.

A kritikai vélemények is Omodét tartják a mű tragikus szereplőjének. Csakhogy nem biztos, hogy Omodé halála elegendő lenne a megfelelő tragikus hatás kiváltásához. Akkor borzad el a néző, ha pozitív szereplő lesz áldozata az események összjátékának. Kisfaludy *A tatárok Magyarországon* című drámájában például az erkölcsileg magasabb rendű Bebek Zsigmond hal meg. A *Stibor vajdában* meghal Stibor, de a néző ezt isteni igazságszolgáltatásként értelmezi. Sokkal drámaibb Rajnáld kedvesének, Gundának és családjának az igazságtalan halála.

Omodé roppant egoista, aki politikai célkitűzéseiért megtagadja saját fiait – halála csak akkor lenne igazán megrázó, ha megbánná a döntéseit, és értük küzdene, de ezt sajnos a drámatörredék alapján nem tudhatjuk meg.

Margit 1311-ben még bizonyosan élt, tehát őt is felmenthetjük a „gyanú” alól: „Kassa lakosai 1311 szeptemberének első napjaiban rátámadtak a városukban időző Aba nembéli Dávid fia Amadéra [...] s a halálával előállt helyzet sürgős intézkedést követelt az uralkodótól. A helyszínre küldte tehát Tamás esztergomi érseket és István veszprémi püspököt, akik Márton egri püspök közreműködésével megegyezést közvetítettek Amadé özvegye és fiai, valamint Kassa városa között.”¹²⁴

Két szereplőnk marad tehát, akikre érdemes figyelmet szentelni: Domos és Hedvig. Egy szerelmespár halála tökéletes tragikumforrás. Történetükön néhol átcseng *Rómeó és Júlia* története, hiszen szerelmük nem teljesezhet be az atyai tiltás miatt. Mindkét felvonásban a figyelem központjában vannak, szerelmüket számos jelenet bizonyítja. Éppen elégszer vannak színen ahhoz, hogy a néző kellőképpen megszerthesse őket.

¹²³ CsK, 37r.

¹²⁴ ZSOLDOS Attila, *Kassa túszejt: Pillanatfelvételt 1311-ből Aba Amadé familiájáról*, Történelmi Szemle, 39(1997), 3–4. sz., 345.

Domos valós karakter, korai haláláról nem számolnak be a források, Hedvig viszont fiktív szereplő, ideális arra, hogy halálával előidézzék a tragikus hatást anélkül, hogy felborítaná a történelem rendjét. A műbeli fellépése is drámai érzékkel komponált: kegyelemért könyörög Omodéhoz, hogy megmenthesse kedvese életét.

A Hedvig halála mellett szóló másik érv Kisfaludy *A vérpohár* című elbeszélésére támaszkodik. Az illető szöveg szintén Károly Róbert korában játszódik, és a tragikus módon öngyilkosságot követő szereplőt ugyancsak Hedvignek hívják. Már láthattuk, miszerint Kisfaludy többször is visszatér ugyanazon témához, vagy áttemel részeket egy régebbi művéből éppen készülő alkotásába. A korszak és a szereplőnév egyezése sejteti, hogy esetleg ismét megpróbálja szövegbe foglalni Hedvig tragédiáját egy nagyobb lélegzetvételű munkájában. Biztosat itt sem állíthatunk, de valószínűsíthető, hogy Hedvig nem érte volna meg a dráma befejezését. Hogy netalán Domos is meghalt volna, az végképp nem bizonyítható.

A politikai-közéleti szál rekonstruálása már jóval egyszerűbb, hiszen történelmi adatokra támaszkodhatunk: a lázadást leverik, Károly Róbert marad a trónon, bár a fejedelmi körök továbbra is tartanak Csák Mátétól; Erzsébet pedig kolostorba vonul. Amennyiben a cselekvény 1310-ig tart, a drámába beleszövődik Károly Róbert harmadik – immáron minden szabálynak megfelelő – koronázása. A hivatalos koronázás kérdése különben többször is hangsúlyos szerepet kap a drámában: „már kétszer tevénk / álkoronát Károly fejére / 's most újra azt tegyük, kétlem hatását”¹²⁵

Összességében tehát a vizálykodásnak Károly Róbert trónra lépése vet véget. A műfajmegjelölés miatt egy vagy több szereplőnek meg kell halnia: Hedvig, Domos és Omodé esélyesek arra, hogy haláluk révén a tragikum forrásai legyenek (ez utóbbi csak akkor, ha a cselekvény 1311-ig tart, amennyiben nem terjed ki a történet ideje három évre, Hedvig halálának esélye tovább növekedik).

A felsoroltak azonban nem jelenthetők ki a legteljesebb bizonyossággal. Figyelembe kell vennünk Szilágyi Márton egyik következtetését, amikor Kölcsey *Perényiek* című drámatörredékének hiányzó részét rekonstruálja: „ezekkel a következtetésekkel óvatosan kell bánni: hiszen nem tudjuk például azt sem, vajon [...] a töredékfogalmazványok egyidejűek-e vagy legalább ugyanahhoz a munkafázishoz tartoznak-e, esetleg csupán a véletlen és a papírral való takarékoskodás indokolja-e, hogy egy lapra kerültek.”¹²⁶

Zárszó

Ez a kutatás további irányokat nyithat Kisfaludy Károly műveinek kontextuális vizsgálatában, az általa működtetett intertextuális hálózat és a műveiben tetten érhető motívum- és szövegvándorlás elemzésében, továbbá támpontokat nyújthat a töredékben

¹²⁵ CsK, 39r.

¹²⁶ SZILÁGYI, *Kölcsey, a drámaíró, i. m.*, 194.

maradt szövegek kutatásában. A mű befejezetlensége nem fosztja meg azt értékétől, hiszen egy félbemaradt alkotás is tekinthető jelentős irodalmi teljesítménynek.

Vörösmarty több művében is Kisfaludy Károly halálát siratja: *Kisfaludy Károly sírjára* (1830), *A gyászkiéret* (1830), *Kisfaludy Károly emlékezete* (1833). Toldy Ferenc 1831-es szövegkiadásában a *Csák Máté* elé szintén egy Vörösmarty-verset választ motóul, amelyben a költő Kisfaludy halála mellett a várt nemzeti dráma befejezetlenségén is bánkódik: „Fölkele Csák, s nagy lelke szavait maga zúgta, hogy írják, / S a költő azokat jegyzeni kezdte hiven; / De belefáradt a félisteni műbe, s azóta / Csák komor és hallgat kedvese hamvainál.”¹²⁷ A félisteni mű töredékben maradt, és *Csák* valóban elnémulásra lett kárhoztatva. Most mégis majdnem kétszáz év távlatából érdemes ismét megszólaltatnunk, hogy elmondhassa: töredékében is valóban jól komponált irodalmi mű, amelyet csak befejezetlensége gátolt meg abban, hogy a várva várt nemzeti dráma megvalósításává válhasson.

¹²⁷ KISFALUDY, *Minden...*, i. m., 204.

ASZTALOS VERONKA-ÖRSIKE

Egy sokk megszelídítése*

Ibsen korai magyar recepciója

1. Előszó

Jelen tanulmány betekintést nyújt azokba a folyamatokba, miként integrálták az egyik leginkább lázadónak vélt modern szerzőt, hogyan ruházták fel helyi társadalmi és irodalmi jelentésekkel a századvégi Magyarországon, és ennek milyen hatása volt arra, ahogyan napjainkban Henrik Ibsenről és drámáiról gondolkodunk. Vizsgálatom alapját az 1895-ig megjelent, főleg budapesti sajtótermékek képezik, amelyek az első Ibsen-drámák (*Nóra*, *A társadalom támaszai*, *Kísértetek*, *A népgyűlölő*) által kiváltott vitákat és kritikákat örökítették meg. Ezek kontextusában mutatom meg azokat a problémákat, amelyek a norvég író személye és alkotásai körül keletkeztek, általános, átfogó képet rajzolva a korai magyar recepcióról, annak körülményeiről és azokról a személyekről, akik kardinális szerepet játszottak Ibsen munkásságának korai terjesztésében. A korai magyar fogadtatásban meghatározó volt, hogy a megelőző korszakokban is létező *észak* imagológiájára miként támaszkodtak az Ibsen-értelmezők, és ez hogyan alakította Ibsen műveinek és személyének, írói habitusának a megítélését. Ibsen korainak mondható 1891-es látogatása, a fővárosban eltöltött párnapos vendégeskedése fordulópontként értelmezhető az író korai magyar kanonizációjában: ennek tulajdoníthatóan változott meg annak a módja, ahogyan Ibsenről Magyarországon beszélni lehetett.

Az Ibsen-drámák egy időben szóltak bele a korabeli magyar társadalom és modernség érzékeny kérdéseibe, vitáiba: miközben ezek eltértek a megszokott, kedvelt, cselekményközpontú, élvezetet ígérő és morális üzenetet nyújtó drámák vonalától, kortárs társadalmi kérdéseket aktiváltak, érintették a korabeli nőemancipációs törekvéseket, és tematizálták a társadalmi nem értelmében vett szerepeket. Az Ibsen-recepció a magyar irodalmi modernizmusokkal kapcsolatos viták lenyomatát tükrözi, amelyben szerteágazó problémák, dilemmák érezhetőek ki arról, hogy mi lehetett az irodalom rendeltetése, és hogy az új eszmék, ars poeticák, irányzatok jegyeihez hogyan igazodhatott az alkotás, a szöveg természete, a színpadi előadás mikéntje, a cselekménybonyolítás, a karakterek, illetve a játék jellege.

* Jelen tanulmány átdolgozott része a 2018-as szakdolgozatomnak (*A magyar Ibsen-recepció kezdeti korszaka, kanonizációs alapja(i)*), BBTE, BTK, BA-képzés, témavezető: dr. T. Szabó Levente, Kolozsvár, 2018), amely a XXI. Erdélyi Tudományos Diákköri Konferencián II. helyezést ért el.

2. Mi a baj Ibsennel?

2. 1. Ibsen a korabeli magyar recepció tükrében

Ibsen korai magyar recepciója kettős nyomással szembesült: egyrészt a drámaíró európai sikerével és az általa kiváltott helyi kíváncsisággal, érdeklődéssel, másrészt azzal, hogy darabjainak idegenségét domesztikálni kellett azért, hogy megértsék, elhelyezzék és elfogadják. A bemutatott színművek széles körben megtekinthetőkkel váltak, fordítások születtek, vagy külföldi tudósítóktól lehetett előre megtudni, miről szól egy-egy dráma, milyen utóhangot váltott ki más nemzetek körében.¹ A recepció egyik alapvető tárgya az utánzás problémája volt, illetve az, hogy a magyar irodalom mit tud kezdeni a híres íróval, újszerű műveivel és ezek tematikájával, írástechnikájával, valamint milyen mértékben kellett elhatárolódni „az idegentől”. A korabeli recepció első hullámát – a magyar irodalomban is már létező északklisékkel és társadalmi képzetekkel együtt – a német hatás, illetve a külföldön élő magyar írók formálták meg. A német–magyar viszony meghatározó volt az Ibsen-recepcióra nézve, hiszen az író drámáit a német fordítások tették ismeretűvé a magyar kultúrában.²

Ibsennel a magyarországi közönség magyar nyelven a *Nóra*³ kapcsán ismerkedett meg közvetlen színházi tapasztalatként: ez volt az a dráma, amely erőteljesen megosztotta a nézőközönséget, és amely megrendítette a nézők színházról alkotott előzetes elvárásait. Színháztörténeti jelentőséggel bíró eseménynek számított az Aradon, 1878-ban bemutatott *A társadalom támaszai*, amely annak ellenére, hogy nem keltett különösebb visszhangot, azt jelentette, hogy a magyar színháztörténetben Ibsen a nemzetközi bemutatókkal egy időben kapott figyelmet. A színmű azonban nem váltott ki erőteljes kritikát a nézőkből, így a köztudat hamar megfeledezett róla.⁴ Emellett érdemes megemlíteni Péterfy Jenő 1887-es irodalmi tanulmányát, a *Két norvég drámát*, amelyet a *Vadkacsa* és a *Rosmersholm* német fordításairól írt. Ez az elemzés olyan gondolatokat tartalmazott, amelyek a következőkben klisészerűen épültek bele az Ibsen-recepcióba: drámáit ismernie kell az európai irodalom kedvelőinek (tehát a magyaroknak is); drámáit sosem fogja osztatlan siker övezni; nehéz olvasni

¹ Ibsen-drámák magyar bemutatásainak idejéről, fordítások megjelenéséről, magyar Ibsen-bibliográfiáról vö.: STAUD Géza, *Ibsen drámái Magyarországon – Ibsen-drámák budapesti előadásainak és magyar kiadásainak bibliográfiája*, Bp., Antiqua Rt., 1943; RUBINYI Mózes, *Ibsen Henrik*, Bp., Lampel R. Könyvkereskedése, 1919.

² RUBINYI, i. m., 97.

³ A magyar néző- és olvasóközönség *Nóra* címmel ismeri a drámát, de az eredeti címre utalva, sok esetben *Babaháznak*, *Babaotthonnak* is nevezték/nevezik. Az egységesítés érdekében a drámák címét és más tulajdonneveket, amelyek számos esetben eltérő módokon íródtak, illetve a korabeli cikkekben idézett részleteket a mai helyesírás szabályai szerint közlöm.

⁴ Az aradi előadással és recepciójával kapcsolatban vö.: ENYEDI Sándor, *Henrik Ibsen drámái magyar színpadokon. A társadalom támaszaitól Hedda Gablerig (1879–2013)*, Szeged–Bp., Madách Irodalmi Társaság, 2014, 11–14.

szövegeit.⁵ Ibsen tehát már azelőtt figyelmet kapott a magyar kultúrában, mielőtt színművei Magyarországon is ismertek lettek volna. Az irodalomkritikus Lázár Béla nem egy alkalommal illetve elismerő szavakkal a világhírű író és munkásságát, elmélyítve ezzel azt a vágyat, hogy a magyar színpadokon, ugyanúgy, mint a külföldieken, ismeretesek legyenek az Ibsen-darabok. Ezt a kívánságát azzal támasztotta alá, hogy „[a] színházigazgatók és színészek szeretik [Ibsent], mert tele házat és jó szerepeket csinál; a kritikusok pártokra szakadnak, dicsérik, tartózkodva fogadják vagy dorongolják, de nem közönyösek iránta.”⁶ Ibsen iránt senki sem volt közömbös, drámáira hol elismerő, hol bíráló hangnemben, de folyamatosan kitértek a korabeli sajtótermékek, és ez a színházaknak előnyös volt. Mikor Lázár Béla megnézte a *Nórát*, kritikusan szemlélte a berlini társulat színésznőjét, a főhősnő megtestesítőjét, mert szerinte P. Márkus Emília színészi játékában a darab nagyobb sikert érhetett volna el.⁷ A Nemzeti Színház megfogadta ezt a tanácsot, így a *Nóra* főhősnőjének szerepét P. Márkus Emília kapta meg. A színművet Reviczky Gyula fordította le német nyelvről, és a Nemzeti Színház társulata 1889. október 4-én adta elő.

A korabeli kritika nagyrészt csak a *Nóra*, ezáltal a főhősnő, tehát P. Márkus Emília sikeréről beszélt, megelégedve vagy csak mellékesen említve a többi szereplő produkcióját. Ez természetesen a korabeli színházi struktúrából is fakadt, hiszen P. Márkust ekkor már ikonikus színésznőként tartották számon, és azok számítottak a legnépszerűbb alakításainak, amelyekben „a modern idegéletet élő, szeszélyei és szenvedélyei által elragadott asszonyt alakíthatta.”⁸ A *Nóra* színrevitele nem változtatott az addigi színházi gesztusnyelven, és Márkus Emília a főhősnő megszemélyesítéskor nem újította meg a francia drámákon alapuló, bevett technikákat és színi fogásokat – a darab az eszmék szintjén hozott újítást a korabeli drámairodalomba.⁹

A feltűnő kíváncsiság és siker eredményeként értelmezhető, hogy „Ibsen *Nóráját* eddig mindig telt ház előtt adták a Nemzeti Színházban, úgy hogy az igazgatóság

⁵ „Ibsen Henrik talán nem egészen ismeretlen közönségünk előtt. Újabb időben nevét szárnyára vette a hír, s ha drámái osztatlan tetszésre nem is lelnek, oly eredeti tehetség nyilvánul bennök, hogy lehetetlen velök szemben közönyösen maradnunk. [...] Ez évben ismét két drámája jelent meg német fordításban: *A vadkacsa* s *Rosmersholm* s ez a két dráma is annyira érdekes, hogy az európai irodalom iránt érdeklődő nem fogja rossz néven venni, ha rólok itt megemlékezünk. [...] Megjegyzem azonnal, hogy Ibsent nem könnyű olvasni” PÉTERFY Jenő, *Két norvég dráma*, Budapesti Szemle, 1887, L. köt., 126. sz., 427.

⁶ LÁZÁR Béla, *Müncheni tárca*, Fővárosi Lapok, 1889. május 7., 124. sz., 917.

⁷ „Visszatérve a színházra, szólni kívánok még az itt divatba jött költő: Ibsen *Nórájának* sikeréről. [...] de hogy *Nóra* nálunk Márkus Emília asszonnyal még nagyobb sikerre számíthatna, az bizonyos. Ez a *Nóra* sajátos levegőjű darab, Ibsennek eddig legérdekesebb, legtöbb színpadi hatással bíró darabja” LÁZÁR Béla, *Berlini tárca*, Fővárosi Lapok, 1888. december 19., 349. sz., 2569.

⁸ CENNER Mihály, *Márkus Emília*, Bp., Színháztudományi Intézet Országos Színháztörténeti Múzeum, 1961 (Színháztörténeti Könyvtár 4), 34.

⁹ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A Nemzeti Színház százéves története*, kiadja a Magyar Történelmi Társulat, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1940, 344.

elhatározta a norvég drámaíró más darabjainak színre hozását is¹⁰; hiszen „[a] közönség érdeklődése egyre fokozódik *Nóra* iránt”.¹¹ A *Nóra* térhódítása Aradon,¹² Debrecenben,¹³ Szegeden¹⁴ is megkezdődött, és lassan Magyarország nagyobb városaiban is láthatta a közönség.¹⁵ A *Nórával* való kezdés tehát szerencsés választás volt a Nemzeti Színház részéről, ezzel megalapozva Ibsen magyar hírnevét.¹⁶

Minden jel szerint a közönség a kritikák ellenére nem kedvelte különösképpen a *Nórát* mint előadást. A sajtó erőteljesen tematizálta annak a kérdését, hogy mennyire lehet hasonló, erkölcstelen drámákat bemutatni a színházban – a Nemzeti Színház esetében pedig ez a kérdés visszatérő problémát jelentett. A nemzet színházával szemben más volt az elvárásrendszer, hiszen a neve kötelezte arra, hogy magasztos, értékes, eredeti és hazai, magyar nyelvű¹⁷ drámákat mutasson be – amennyiben nem ez történt, akkor a közpénzek által támogatott színház műsorát támadta a sajtó és a közvélemény, mert a magyar kultúra hanyatlásának érezte a „minőségvesztést”.¹⁸

A *társadalom támaszainak* bemutatója fokozta a hazai Ibsen-rajongók kíváncsiságát, hiszen ennek magyar fordítását már nem németből, hanem a norvég eredetiből készítette Lázár Béla.¹⁹ Az 1890. április 18-án bemutatott előadás a sajtó szerint „sok tekintetben kifogás alá esik. Több szerep rossz kézbe jutott”,²⁰ de a színészek játékát dicséri a kritika. Az előadás nem gyakorolhatott különösebb hatást a közönségre, ugyanis a sajtóban szinte egyhangúan negatív, közömbös kritikák jelentek meg róla: „[A] darab nem tetszett úgy, mint *Nóra*. A hatás most is megoszlott, de túlnyomó volt a kedvezőtlen. A tárgy kétségkívül érdekes, a cselekmény is megragad, bár itt-ott tisztességesen unalmas is.”²¹ Az idézet arra utal, hogy a *Nóra* sikere és problematikussága volt az az előzetes minta, amelyhez a korabeli kritika a többi Ibsen-dramát mérte. Ennek következtében pedig *A társadalom támaszai* hamar elvesztette érdekességét (hasonló helyzet állhatott fenn az aradi első előadással is). Egyértelmű, hogy a világhírű *Nóra*,

¹⁰ *Apróbb hírek*, Fővárosi Lapok, 1889. október 10., 278. sz., 2062.

¹¹ *Irodalom és művészet*, Budapesti Hírlap, 1889. október 12., 281. sz., 2.

¹² *Az aradi színházban*, Fővárosi Lapok, 1889. október 26., 294. sz., 2182.

¹³ *Apróbb hírek*, Fővárosi Lapok, 1889. november 9., 38. sz., 2282.

¹⁴ (*A szegedi színházban*), Pesti Hírlap, 1890. január 26., 25. sz., 5.

¹⁵ ENYEDI, *i. m.*, 57–87.

¹⁶ Ellentétben Gerhart Hauptmannal, akinek magyarországi népszerűsítését épp a rosszul kiválasztott drámák akadályozták meg. Vö.: Rózsa Ilona, *Hauptmann a magyar színpadon* = *Uő, Gerhard Hauptmann a magyar irodalomban*, Bp., Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda, 1938, 11–15.

¹⁷ MARGÓCSY István, *A nyelv mint a nemzet közkincse = Kulturális örökség – társadalmi képzelet*, szerk. György Péter – Kiss Barbara – Monok István, Bp., Országos Széchényi Könyvtár – Akadémiai Kiadó, 2005, 34. <http://mek.oszk.hu/02600/02661/02661.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. június 22.)

¹⁸ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *Nemzeti Színházunk és a közvélemény a XIX. században*, (Különlenyomat a Budapesti Szemle 1937. évi augusztusi füzetéből, 246. kötet), Bp., 1937, 5.

¹⁹ (*A nemzeti színház*), Pesti Hírlap, 1890. március 30., 88. sz., 3.

²⁰ *A társadalom támaszai*, Pesti Hírlap, 1890. április 19., 107. sz., 4.

²¹ Uo., 3.

annak ellenére, hogy számos ellenpártosa akadt, kivívta magának Magyarországon is a sikert. A „siker” itt azonban nem azt jelentette, hogy mindenkinek tetszett a darab, hanem azt, hogy szinte társadalmi elvárássá minősítette megnezését polgárpukkasztó volta és népszerűsége. *A társadalom támaszai* azonban nem rendelkezett effajta háttérrel, így hatása sem lehetett ilyen mértékű. *A népgyűlölő* előadására 1891. szeptember 25-én került sor a Nemzeti Színházban, de ahogy *A társadalom támaszai*, ez sem keltett különösebb visszhangot.²²

Kolozsváron sem örvendett sikernek Ibsen másik darabja, a *Kísértetek*, amelyet 1890. április 23-án mutatott be a Kolozsvári Nemzeti Színház társulata.²³ A főszerepet Ivánfi Jenő játszotta, akinek saját bevallása szerint kihívást jelentett egy olyan alak megformálása, amelyet még addig sosem játszott. Egy éven keresztül habozott, hogy elvállalja-e a szerepet, vagy sem, és úgy nyilatkozott, hogy „tartózkodásra bírtak a szerep technikai nehézségei, továbbá az az aggodalom, hogy a közönség esetleg visszatetszéssel fogadja a darabot is, alakításomat is”.²⁴ Ivánfi aggodalma megalapozott volt, hiszen törekvése mégsem lett elegendő a kolozsvári közönség számára: színjátéka nem kapott elismerő kritikát,²⁵ és a darabot még Nagyváradon is jobban fogadták, mint Kolozsváron.²⁶

Ibsen budapesti látogatását követően Lázár Béla egy olyan cikket jelentetett meg a *Vasárnapi Ujságban*, amelyben hangot adott többek között annak a gondolatnak is, miszerint a magyar drámának tanulnia kellene a norvég írótól, de nem szabad az utánzás hibájába esnie.²⁷ Ez a kijelentés magában foglalta Lázár némileg lekezelő véleményét a korabeli magyar kortárs drámairodalomról, amely ahelyett, hogy nemzetiségében lett volna modern, inkább francia mintára próbált nemzetközinek hatni. Hermann Sudermann német drámaíró, akit Ibsen-tanítványként tartott számon a korabeli sajtó,²⁸ a *Nemzetiben* bemutatott *Szodoma pusztulása* kapcsán – éppen Ibsen okán – hasonló kritikával illettek a *Népszavában*, és elmarasztalták a Nemzeti Színház

²² RUBINYI, i. m., 103.

²³ *Színház, zene, képzőművészet*, Pesti Hírlap, 1890. április 26. 114. sz., 4.

²⁴ IVÁNFÍ Jenő, *Ibsen betegei. Válaszul*, Fővárosi Lapok, 1890. április 2., 91. sz., 665.

²⁵ „A *kísérteteket* tudvalevőleg nemrégiben Kolozsvárt is előadták, de a közönség már a második fölvonásban megszökött” *Ibsen Párisban*, Fővárosi Lapok, 1890. június 5., 153. sz., 1131.

²⁶ „[A nagyváradai színpadon] előadták Ibsen *Kísértetek* című darabját. A váradi közönség, mint írják, jobb fogadtatásban részesítette, mint a kolozsvári” (*A nagyváradai színpadon*), Pesti Hírlap, 1890. augusztus 5., 214. sz., 4.

²⁷ „[...] nem jambusokat, nem görög tüzet, hanem a modern magyar élet nagy problémáit kellene színre hozni.” Dr. LÁZÁR Béla, *Ibsen Henrik*, *Vasárnapi Ujság*, 1891. április 26., 17. sz., 266.

²⁸ „Ibsentől tanulta – mondják – azt a csodálatosan éles, rideg, kíméletlen őszinteséget és igazságot, mely minden eddigi őszinteségtől és igazságtól különbözik. Ibsentől tanulta továbbá a mai társadalom megvetését, Ibsen karjain emelkedett föl arra az álláspontra, ahonnan a mai társadalom minden intézménye rossznak, kicsinyesnek, alávalónak látszik, Ibsentől tanulta továbbá az erős, szabad egyéniség ér valamit a világon és az emberiség egész jövője, boldogsága abban áll, hogy az emberarcú sablonok millióit egyénekké fejlesszük” *Sudermann a Nemzeti Színházban*, Pesti Napló, 1894. április 7., 96. sz., 1.

közönségét, mert csupán a francia drámairodalom termékeit kedvelte, ellentétben Ibsen és Sudermann valóságos, az „élet drámáit” ábrázoló darabjaival.²⁹ Az egyik vita tárgyát ezeknek a véleményeknek az értelmében főleg az képezte, hogy Ibsen drámái, mivel mind tematikájukban, mind technikájuk tekintetében eltértek a „hatásvadász” francia színművektől, sokkal nehezebben nyerték el a magyarországi közönség ízlését. Ugyanakkor az innovációt szorgalmazó fiatal íróknak különös gonddal kellett odafigyelni, hogy a hírnév érdekében ne utánozzák Ibsen művészetét.³⁰

A nemzetközi-nemzeti-nemzetietlen minősítések kérdésköre Ibsen kapcsán több ízben is felmerült, és ennek alapján kirajzolódott az a koncepció, amely szerint Ibsen kozmopolitizmusa éppen abban állt, hogy drámáit világszerte színre vitték a társulatok, mindenhol ismerték őket, és olyan stílusirányzatokat képviseltek és követtek, amelyek nem a nemzeti érzés megerősítésére szolgáltak.³¹ Ezt a feltevést árnyalja Alexander Bernát írása, amely szerint „Zola, Maupassant, Ibsen nagy írók, de mind a három oly specifikus nemzeti, hogy csak mint ilyen élvezhető igazán. Tanulhatni tőlük, de nem jó őket utánozni. Speciális egyéni, speciális nemzeti temperamentumok, speciális nemzeti műveltséggel”.³² Tehát ezeknek a nemzetközi íróknak az utánzása a cikk szerint nem volt követendő cél, hiszen minden, amit átadhatnak, nyújthatnak – hangulat, probléma, technika, közönség – idegennek tűnt a magyarok számára, miközben arra is vigyázni kellett, hogy ezek hatása ne befolyásolja a nemzeti magyar irodalmat.³³

A korabeli kommentárok szerint Ibsen munkásságához olyan minősítések tapadtak, amelyek emberfeletti erőhöz és ihletettséghez voltak hasonlatosak: „e férfiú szörnyű ereje ellenállhatatlan hatást tesz kortársaira s különösen a különféle irodalmakra és munkásaikra”,³⁴ és csak azok vehették fel a versenyt vele, akiknek „átalakító és javító kérdésekben forrongó társadalmunk számára új mondanivalója van”,³⁵ mert különben a legirtózatosabb vereség, a közneveltség tárgyává váltak volna. Ez a némiképp ködösítő gesztus ugyanakkor arra is következtetni enged, hogy a norvég író személyét

²⁹ *Sodoma pusztulása*, Népszava, 1892. április 8., 15. sz., 2.

³⁰ A Nemzeti Színház folyamatosan azzal küzdött, hogy a hazai drámák mennyiségükben és minőségükben nem ütötték meg a mércét; ha meg igen, akkor problémás volt a színrevitelük. Vö. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *i. m.*

³¹ „Még a szépirodalomban is, a nemzeti szellem e legsajátabb szentélyében, nemzetközi áramlatok mutatkoznak; a realizmus, naturalizmus, idealizmus, szimbolizmus nincsen nemzetekhez kötve; Ibsen drámáit előadják Párizsban, Londonban és Rómában, nemzetközi hatásuk sokkal erősebb a nemzetinél” ALEXANDER BERNÁT, *Nemzeti szellem a philosophiában (III)*, Budapesti Szemle, 1893, 75. kötet, 201. sz., 395.

³² ALFA [Alexander Bernát], *Idegenszerűség*, Budapesti Hírlap, 1894. október 28., 298. sz., 1.

³³ „Hangulatok, eszmék, kérdések minden irodalomban hosszas fejlődés eredményei, melyeknek megvannak előzményeik, nem lehet őket egyszerűen idegen földre plántálni. Méltóztassék megnézni, mi lesz a francia vaudeville-ből a Nemzeti Színház deszkáin. Az se nem francia, se nem magyar. Annak iróniáját, elmésségeit, legbensőbb hangulatát nálunk rendszerint nem is sejtik” Uo.

³⁴ *Ibsen*, Budapesti Hírlap, 1891. április 21., 109. sz., 2.

³⁵ Uo.

és drámáit általános tekintély övezte, és hogy Ibsen mint *művész, író, személy* nemzetközi sikernek örvendett (ezt a tényt a sajtótermékek folyamatosan tudatosították az olvasókban).³⁶

Ugyanakkor nem minden magyar kritika ismerte el Ibsent, többen is amellett érveltek, hogy az Ibsen-drámák efemer értékűek, mert nem „az örök emberi természet való alapjaira” épültek, és mint ilyenek, hamar elvesztik értéküket is.³⁷ A bíráló kritika ugyanakkor megtűrendőkként tekintett a színművekre, elismerte létjogosultságukat, mert világszerte mindenhol játszották őket, és széles körben népszerűek voltak. Ibsen híresebb (a nagyobb botrányokat előidézett) drámáival szemben felmerült az a fenntartás is, hogy ezeket az író hazájában kevesen ismerték, és hogy ezek csupán csak külföldön váltak sikeresekké, és akár még az elismert klasszikus szerzők alkotásainak a népszerűségével is felveszik a versenyt.³⁸

A *Nóra* ősbemutatóját megelőző sajtóhírek hangulatát idézte meg *A kis Eyolf* körüli vágyakozás: a külföldi hatás, tartalomkiszivárogtatás hatására többen sürgették a Nemzeti Színházat, hogy minél hamarabb szerezzék be ezt az „új kiváló drámát”,³⁹ mivel a művelt közönség „inkább érdeklődik új, jó kritikát kapott színművek után”, mint újra felelevenített „régis és kopott francia drámák” iránt.⁴⁰ A Nemzeti Színház a hasonló jellegű javaslatoknak nem tudott eleget tenni, és kevés kortárs, irodalmi jellegű drámát sikerült beépítenie a műsorába.⁴¹

Ibsen és alkotásai továbbra is megosztották a közvéleményt, de főleg az 1890-es éveket követően nem volt jellemző az olyan kritikai attitűd, amely úgy viszonyult volna az íróhoz és műveihez, hogy *zsenialitását, hírnevét és kiváló képességeit* ne vette volna figyelembe. Ezt a hozzáállást főként az író 1891-es budapesti látogatása erősítette meg.

Eközben az *ibsenizmus* fogalma szitokszóként vagy egyfajta kulturális betegségként hatott némely korabeli sajtótermékben, hiszen ez „csakugyan ragadós betegség, mely Németországból csapott át hozzánk s nem egy fiatal írónk esett bele”.⁴² A magyar recepció az *ibsenizmust* negatív konnotációban ismertette olyan jelenségként, amely Magyarországon indokolatlannak és érthetetlennek számított. Ennek függvényében a kritika két különböző *ibsenizmust* vegyített bele a minősítésébe: az első irányt

³⁶ A szerzőség kérdéseességéről a 19. században l. T. SZABÓ Levente, *A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: a szerzői jog első magyar törvényéről*, Helikon, 57(2011), 4. sz., 570–591., <http://adatbank.transindex.ro/vendeg/htmlk/pdf10214.pdf> (utolsó megtekintés: 2018. június 22.)

³⁷ *Hedda Gabler*, Fővárosi Lapok, 1893. április 16., 104. sz., 900.

³⁸ *Irodalom*, Athenaeum, 1895, 4. kötet, 2. sz., 304.

³⁹ „Hát a Nemzeti Színház igazgatósága nem érzi a szükségét annak, hogy ezt a rendkívül érdekes darabot szintén megszerezze?” (*Kis Eyolf a Burg-színházban*, Pesti Napló, 1895. január 24., 24. sz., 6.)

⁴⁰ *Premiérek a külföldön*, Pesti Napló, 1895. február 19., 49. sz., 8.

⁴¹ SZÉKELY György, *Az aranykor és árnyéka (1873–1919) = A Nemzeti Színház 150 éve*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Gondolat, 71.

⁴² IVÁNYI Jenő, *Ibsen betegei. Válaszul*, Fővárosi Lapok, 1890. április 2., 91. sz., 665.

az idegenségérzet, az északiságról kialakított, Ibsen-drámákhoz kapcsolt klisék jellemezték, amelyek a sötétség, zárkózottság, különtség motívumvilágában merültek ki; a második tendenciát pedig az újító formabontás, a drámák pszichologizáló és nem cselekményalapú történetei képezték, amelyek rendkívül kényesen érintették nemcsak a kritikusokat, hanem a közönséget is.⁴³

Az *ibsenizmus* képzetét különösen az Ibsen-darabok házasságfelfogásával kapcsolatos kérdések keretezték erőteljesen. A házasság intézményével kapcsolatban újabb diskurzusok keletkeztek: amíg 1889-ben még csak a *Nórával* kapcsolatban kérdezte meghökkenve a közönség, hogy mit tehet a nő a szerelem nélküli házasságban, addig az 1893-ra a *Hedda Gablerrel* kapcsolatban is hasonló vagy a *Nórára* hivatkozva ugyanazok a problémák merültek föl. Az egyik kérdés az volt, hogy mennyire cselekedett jól Nóra, hogy elhagyta nyolcévű házasság után nemcsak férjét, de gyermekeit is. A másik pedig arra kérdezett rá, hogy feljogosítja-e a nőt a szerelem nélküli házasság arra, hogy kötelességeinek önző és hálátlan módon hátat fordítson.⁴⁴ Azok a diskurzusok tehát, amelyeket a *Nóra* ősbemutatójakor jelentek meg, nem avultak el a későbbiekben sem. Ezekhez a különböző színművek (nemcsak a Magyarországon bemutatottak, hanem azok is, amelyekről a magyar közönség külföldi kritikákból értesült) új jelentéstöbbletet nyújtottak, és azt az értelmezést idézték elő, amely szerint Ibsen célja az volt, „hogy megingassa a fönnálló társadalmi rend egyik oszlopát: a házasságot, a családi élet kötelékét – mert hiszen a legnagyobb rész erre céloz, erre csap le és ezt akarja összezúzni”.⁴⁵ Az efféle találgatások és Ibsen-ellenes megnyilvánulások az erkölcsi tanulság hiányáért vonták felelősségre a norvég író, aki a korabeli magyar értelmezők egy része szerint ahelyett, hogy általános személyekről írt volna, valószínű, de ritka esetekkel foglalkozott, így rémisztve meg a közönséget, hogy valójában az élet sötét, ijesztő, félelmetes.⁴⁶ Mindemellett pedig olyan merényletként fogták fel az író drámáit, mint amelyek időzített bombaként kerültek az emberek közé: mindegyik vita tárgya lett, társadalmi problémákról szólt, és a társas viszonyok milyenségére és minőségére kérdezett rá.

⁴³ Az Ibsen-drámák elemzésére, hagyományon épülő tulajdonságára nem térek ki részletesebben a dolgozatomban. Vö. a „jól megcsinált darab” hagyományával kapcsolatban BOOTH, R. Michael, *Nineteenth-Century Theatre = The Oxford Illustrated History of Theatre*, edited by John Russell BROWN, Oxford–New York, Oxford University Press, 1995, 327; BARÁTHY György, *A nő és a szalon*, It, 86(2005), 3. sz., 329, http://epa.oszk.hu/02500/02518/00309/pdf/EPA02518_irodalomtortenet_2005_03_327-337.pdf (utolsó megtekintés: 2018. április 25.); a drámamodellek keveredésével kapcsolatban, vö.: BÉCSY Tamás, *A modellek keveredése Ibsen fellépésétől* = Uő, *A drámamodellek és a mai dráma*, Bp., Akadémiai, 1974, 273–284; az analitikus drámával kapcsolatban: EGRI Péter, *A korszak realista nyitánya, romantikus, naturalista és szimbolista felhangokkal* = Uő, *Törésvonalak: Drámai irányok az európai századfordulón (1871–1917)*, Bp., Gondolat, 1983, 13–83; SZEREDÁS András, *Ibsen; Ibsen: Peer Gynt; Ibsen: Nóra = Száz híres színdarab*, szerk. KOLTAI Tamás – TAKÁCS István 1. köt., Bp., Népszava, 1989, 279–296.

⁴⁴ *Hedda Gabler*, Fővárosi Lapok, 1893. április 16., 104. sz., 899.

⁴⁵ *Az olasz színműirodalom*, Fővárosi Lapok, 1893. július 16., 194. sz., 1571.

⁴⁶ Uo.

Ibsen magyar népszerűsítésének egyik legfőbb képviselője Lázár Béla volt, aki törekedett arra, hogy a norvég szerző drámái Magyarországon is elérhetőkké, ismertekké váljanak a nyilvánosság előtt. Az a tény, hogy a *Nóra* főszereplőjének megtestesítője P. Márkus Emília lett, aki a korabeli Nemzeti Színház egyik legsikeresebb színésznője volt, meghatározta a színmű további sikerét, és mintát nyújtott ahhoz, hogy hogyan kell a főszereplő hősnőt magyar színpadon játszani. Problémássá vált az is, hogy mit lehetett Ibsen nemzetközi sikerével kezdeni: terjeszteni, fordítani kell színműveit, meg kell ismertetni a közönséget a kor egyik irányt adó írójának munkásságával, vagy az utánzástól való félelemben inkább óvni kell a hasonló külső, idegen irodalmak „extremitásától” a hazai irodalmat és a fiatal szerzőket. Az Ibsen-színműveket a francia drámákkal ellentétben határozta meg a kritika, pedig látszik, hogy a norvég szerző a „jól megcsinált darabok” sémáit követte, letisztult díszlettel és kevés mondandóval. A norvég író műveinek kapcsán a nemzetközi-nemzeti-nemzetietlen eltérő értelmezései fontos szerepet játszottak: Ibsent és műveit hol sajátosan norvégnak, illetve északinak, hol európainak és az általános emberi színrevitelének példáiként magyarázták. Az író 1890-es évektől világszerte általános tekintélynek örvendett, és a budapesti látogatása mérsékelte a vele szemben megfogalmazott támadásokat is: Ibsent megszerette, elfogadta a magyar közönség. A *Nóra* ősbemutatójakor kialakult diskurzusok továbbra is megmaradtak, és ezek mellé a további drámák megjelenésével, bemutatásával, fordításával új jelentésárnyalatok tapadtak.

2. 2. *Ibseni észak – az északi Ibsen*

Henrik Ibsen korabeli magyar recepcióját befolyásolta, hogy egy kevésbé ismert nép és irodalom felkapott írójává vált, akit Magyarországon csak közvetítők, illetve közvetítőnyelvek segítségével ismert az olvasó/néző közönség. Az északi tájról alkotott előzetes képzetek, klisék, imagológiai sémák beleépültek az északi írók, esetünkben Ibsen recepciójába is, befolyásolva, hogy hogyan lehet Ibsen drámáit és személyét érteni, értelmezni, elképzelni. A magyar sajtóban 1888-tól újfajta érdeklődés érzékelhető Ibsen alakja körül. Nevéhez kötötték az „őseredeti tehetség”⁴⁷ vagy „a jelenkor egyik legnagyobb drámaírója”⁴⁸ szókapcsolatokat, amelyek azonban nemcsak elfogadást, hanem elismerő, számos esetben már túlzó minősítést is magukban foglaltak. 1889-ben Ibsen, az „éjszaki lángész”,⁴⁹ a „jeles norvég író”,⁵⁰ a „ködös észak e komor világnézetű, bizarr, de zseniális színiköltője”⁵¹ vagy „Norvégia e sötét, vigasztalan, de azért mégis csupa valódi embert rajzoló költője”⁵² még nem volt széles körben ismert,

⁴⁷ *A Kisfaludy-Társaság kiadásai*, Fővárosi Lapok, 1888. december 22., 352. sz., 2592.

⁴⁸ *Gyermekek örültsége*, Pesti Hírlap, 1888. december 13., 343. sz., 7.

⁴⁹ *ABAI Lajos, Bécsi tárca*, Fővárosi Lapok, 1889. március 10., 68. sz., 497.

⁵⁰ *Ibsen ünneplése*, Fővárosi Lapok, 1889. július 24., 200. sz., 1487.

⁵¹ *LÁZÁR Béla, Nóra*, Fővárosi Lapok, 1889. október 5., 273. sz., 2023.

⁵² *Ibsen-darab Budapesten*, Pesti Hírlap, 1889. február 14., 45. sz., 4.

műveit magyar nyelven a közönség még nem olvashatta, nem láthatta, és személyét is csupán a sajtótermékek által konstruálta meg.

1890-től az „exotikus ember”⁵³ köré nemcsak pozitív értékeket kötöttek a kritikusok, akik „a németek által annyira fölkapott norvég író”⁵⁴ láttak Ibsenben. „[S]okan nagy filozófnak, sokan pedig bogaras norvégnek”⁵⁵ tartották, akiről azonban mégsem lehetett úgy bíráló kritikát mondani, hogy ne ismerjék fel különlegességét, drámaújtását, elragadó (külföldi) sikerét. A megörökített élmények – amelyek az irodalmi szövegekkel (eredeti nyelven) vagy akár a szerzővel való közvetlen találkozás élményét rögzítették – láttatták azt az előzetes elvárásrendszert, amely elrugaszkodott a valóságtól, és idegen, klisészerű egyvelegként hozta létre az északiság fő ismérveinek a halmazát. A *Pesti Hírlap* tárcája megörökített egy Ibsennel való személyes találkozást, amelyben a szerző a drámaíró hétköznapijának csodálkozott: „A nagy író külseje egy elhízásnak indult müncheni sörfogyasztó típusa. Csak ifjú tűzben ragyogó kék szeme enged arra a hatalmas agyvelőre következtetni, mely e hófehér hajjal benőtt fejben rejlik.”⁵⁶ A tárcáíró csalódott hangneme tükrözi előzetes elvárását, miszerint egy világhírű írónak teljesen másként kell kinéznie, és másnak kell lennie az általános emberekhez képest, miközben pedig a befejezésben teljesen megbékélt azzal a tudattal, hogy Ibsen öregedő író, aki ugyanúgy él és dolgozik, mint mindenki más: „A derék aggastyán, akiről azt mondják, hogy sohasem mosolygott még életében, itt elmosolyodott. Egyáltalán nem olyanak ismertem őt meg, aminek azok után, amiket róla olvastam, tartanom kellett.”⁵⁷

A drámaértelmezések, kritikák, sajtótermékek tehát olyan előzetes elvárásokat és elképzeléseket támasztottak az olvasókban az íróval szemben, amelyek a valóságban nem állták meg a helyüket. A korabeli magyar sajtó és irodalom olvasói ugyanis a korábbi időszakban úgy ismerkedhettek meg Ibsennel, mint a hűvös, hideg, sötét északi világ egyik képviselőjével, akinek személyisége hordozta nemcsak drámáinak sajtóosságát, hanem szülőföldjének attribútumait, a hozzá kapcsolt értékeket és minősítéseket is.

A magyar kritikusok számára természetesnek tűnt, hogy az „ibsenizmus földjén, a skandináv északon”⁵⁸ a messzi vidéken, mindennek másképp kell működnie, mint hazájukban. Az idegenség érzete és az idealizálás kényszere tökéletes táptalajt nyújtottak ahhoz, hogy az ismeretlen északot körbeírják, és ezekkel a bemutatásokkal a későbbiekben könnyűszerrel támasztották alá az Ibsen-drámák különtségének

⁵³ *Ibsen*, Budapesti Hírlap, 1890. május 3., 121. sz., 1.

⁵⁴ *Nemzeti Színház*, Vasárnapi Ujság, 1890. április 27., 17. sz., 276.

⁵⁵ *Az elmebetegségekről*, Pesti Hírlap, 1890. november 4., 303. sz., 2.

⁵⁶ Soós Antal, *Látogatás Ibsennél*, Pesti Hírlap, 1890. február 9., 39. sz., 3.

⁵⁷ Uo., 4.

⁵⁸ *Midas király*, Fővárosi Lapok, 1890. április 24., 112. sz., 828.

miértjét,⁵⁹ hiszen Ibsen „[n]em is szeret délibb vidékről venni tárgyat, az ő birodalma a fjordok rideg, havas tája; alakjaiban vad energia van, a dacosakarát túltengése, mely magát a zordon környezet fölött úrnak ismeri.”⁶⁰ A korabeli források alapján úgy tűnik, hogy Ibsen *észak*, illetve az *északiság* prototípusává vált, akinek értelmezéséhez, metonimikus érintkezés alapján, hozzárendelték nemcsak drámáinak utóízét, hanem a misztikus Skandinávia összes (feltételezett) ismervét is. A „norvég drámairodalom nem szereti az egészséges embereket”,⁶¹ olvashatjuk egy parodisztikus alkotásban, amelyben az Ibsenre való hivatkozás által a skandináv író úgy jelent meg, mint a norvég drámairodalom megtestesítője, egyetlen képviselője, irányadója.⁶² *Észak* Ibsennel és színművei légkörével való azonosítása, illetve a drámák hőseiről és a valós norvég emberekről alkotott kép keveredése oda vezetett, hogy a magyar kritika nem tudott mit kezdeni a norvégokkal, a különc viselkedésmintákkal.⁶³ A hasonló viszonyulás, érdeklődés azonban nem távolodott el a nyugat-európai mintáktól, hiszen a korabeli angolszász irodalomban nagy dömpingje volt az *északkutatásnak*, középkori irodalom és skandináv mitológia újrafelfedezésének, és univerzálékként figyelhetők meg párhuzamban a magyarok északképével a hasonlatos északképzetek, klisék közötti azonosságok.⁶⁴

Az idegenségérzet szempontja számtalanszor felmerült a magyar kritikusok szemléletében, akik földrajzi elképzeléseiket minduntalan rávetítették a drámai szövegek és az ezeken alapuló előadások értelmezésére, miközben ezeket az értelmezéseket visszavezették az Ibsen drámáinak hangulatára, viszonyaira, alakjaira, a skandináv tájra, és az Ibsen-szövegeken keresztül kezdték el jelentéssel feltölteni *észak* fogalmát.⁶⁵

⁵⁹ „A misztikus köd, mely fjordjain átömlik, alakokat ölt és folyton változik, színeken játszik és egyre más; majd közelebb jó, majd távozik, egyszer könnyez, majd átszüremlik rajt a napsugár, most sűrű és komoly, ismét finom és lehellétszerű. Meg a tenger, hullámlásával és morajával, csodás titokszerűségével és változó alakjával, mely egyre a Végtelent, az Alaktalant juttatja eszünkbe. A norvég íróban uralkodik is ez a változó hangulat, alakjai megtestesült kutatók, mindegyik tudni akarja a Mindent és a Semmit” LÁZÁR Béla, *Arany Hídavatása és rokonai*, Fővárosi Lapok, 1889. szeptember 24., 262. sz., 1938.

⁶⁰ *A Kisfaludy-Társaság kiadásai*, Fővárosi Lapok, 1888. december 22., 352. sz., 2592.

⁶¹ SÍPULUSZ, *Észak csillaga, Norvég szomorújáték 2 felvonásban*, Budapesti Hírlap, 1890. március 2., 60. sz., I. Melléklet a *Budapesti Hírlap* 60-ik számához

⁶² „Tudja, én egészen egyszerű kereskedelmi utazó vagyok, s mint ilyenek, nem lehetett reményem arra, hogy egy Ibsen-féle drámába bejussak. Kénytelen voltam örültséget szimulálni, s így sikerült magamat becsempészni. Tudja a norvég drámairodalom...” Uo.-

⁶³ „Ibsennek tudnia kell, hogy az ő skandináv földjei csakugyan oly botor *filiszteusok*-e, milyeneknek ő ábrázolja őket [...] Persze, a mit lehetetlennek, érthetetlennek tartunk, arra rámondhatja: *Hja, Norvégiában az így szokás.*” *Gabler Hedda. Ibsen Henrik új színműve*, Pesti Hírlap, 1890. december 27., 354. sz., 2.

⁶⁴ Lásd WAWN Andrew, *The Vikings and the Victorians. Inventing the Old North in Nineteenth-Century Britain*, Cambridge, D. S. Brewer, 2000; KASSIS Dimitrios, *Representations of the North in Victorian Travel Literature*, Cambridge Scholars Publishing, 2015.

⁶⁵ Hasonló, irodalmi szövegek által megkreált nemzeti/csoport karakterológiára mutat rá T. SZABÓ Levente, *Nálunk még nem halt ki a női szemérem s a férfi hűség: Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek)*

Ibsen drámáit illetően a következőkben is ugyanazokat az imagológiai képzeteket, szófordulatokat, kifejezéseket használta a korabeli kritika, amelyeket már a *Nóra* ősbemutatója előtt, illetve közvetlenül utána is megképzett: a drámák szimbolista vonását a „sajátságos északi homály” jellemezte;⁶⁶ az író „a társadalom bűneit kíméletlen sötét színekkel szokta rajzolni”.⁶⁷ Ezeket az északisághoz kötött sztereotípiákat pedig úgy értelmezték, mint amelyek magyarázatként szolgálhattak Ibsen különös lélekrajzaira, szereplőire, témáira – és ezeket pedig elütőnek tartották a magyarországi viszonyoktól.

A magyar–norvég idegenség sztereotípiáját több kritika is hordozta, amit leggyakrabban a mi-ő/ők oppozícióval hangsúlyoztak (Ibsen nevét gyakran a norvég nemzet szinonimájaként használták), és több ízben is amellett érveltek, hogy „Ibsen emberei előttünk idegenek, az ő világuk nekünk túlságosan ködös, sötét”.⁶⁸ Ebből az idézetből kitűnik, hogy az idegenséget főleg a földrajzi elhelyezkedéshez, illetve az ehhez járó időjáráshoz kapcsolták: a köd hideg, sötét kulturális északsztereotípiái is ezekből fakadtak, amelyeket könnyűszerrel alkalmaztak Ibsenre és színműveire is.⁶⁹

A korai recepcióhoz képest 1890 után megnőtt azoknak a sajtótermékeknek, kritikáknak a száma, amelyek már szinte teljes pontossággal azonosították Ibsen származását, szülőföldjét. Korábban ezt gyakorta eltévesztették – svéd íróként emlegették 1876-ban⁷⁰ és 1883-ban,⁷¹ miközben szimultán módon ugyanebben az évben a norvég irodalom megreformálójaként is ismertették,⁷² 1884-ben skandináv íróként,⁷³ míg 1886-ban dán drámaíróként⁷⁴ utaltak személyére az írott források. Amellett határozott álláspontot képviseltek azzal kapcsolatban, hogy Norvégia és a norvég nemzet milyen jellemzőkkel rendelkezett:

Sehol nincs nagyobb magányosság a lelkekben, mint Norvégiában: a norvég, akit éghajlata és a sanyarú élete magamagára utal, maga-magában, aggódó, tőprengő lelke mélyen küzd

a 19. század közepén. (Előadás a 19. századi irodalomtörténet kutatóinak „Vetésforgó” című tanácskozá-
sán 2004. november 12-én Szegeden.) <http://szabol.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=8&p=2237#top>
(utolsó megtekintés: 2018. június 22.)

⁶⁶ GÁL Kelemen, *Tolsztoj gróf boldogságtana*, Keresztény Magvető, 1894. május–június, 3. füzet, 134.

⁶⁷ DR. SZABÓ Aladár, *Tárcza. Egyesületünk programja*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1893. február 16., 7. sz., 103.

⁶⁸ IVÁNYI Jenő, *Juanna királynő*, Fővárosi Lapok, 1893. május 16., 134. sz., 2047.

⁶⁹ Érdekes, hogy Ibsen előtt, a fővárosi közönség megismerkedett Bjørnstjerne Bjørnson nagysikerű drámájával, a *Csóddel*, amelyet azonban az Ibsen-drámák hódítása után, az északiság képzetébe nem emel bele – legalábbis nem Ibsennel egy kontextusban. Vö.: PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *i. m.*, 344.

⁷⁰ „*Nordische Heerfahrt* című svéd tragédia Ibsen Henrikttől” *Svéd tragédia*, Fővárosi Lapok, 1876. november 1., 251. sz., 1181.

⁷¹ „Bjørnstjerne Bjørnson és Ibsen svéd írókról” *Király sem veti meg a reklámot*, Budapesti Hírlap, 1883. június 6., 155. sz., 6.

⁷² Magyar Lexikon, Bp., Wilckens és Waidl Kiadóhivatal, 1883, 13. köt., 15.

⁷³ *Dráma a leánynevelésről*, Fővárosi Lapok, 1884. március 26., 73. sz., 480.

⁷⁴ *Külföldi hírek*, Fővárosi Lapok, 1886. november 30., 331. sz., 2421.

ki ködös ideáljait és életcélját. [...] Soha sincs a norvég darabokban valami napfényes, derűs kibontakozás! Az eredmény, a végakkord itt mindig az, hogy: emberek meg akarták érteni egymást és nem tudják, nem tudnak a közöttük levő ködön átpillantani – hát magukba térnek vissza, vagy a... halálba, amely még a legmélyeségebb neme a magányosságnak.⁷⁵

Az idézett szövegrészlet patetikusan megfogalmazott, és kissé mesebeli világgént látatta a norvégoakat, akik eszerint kivétel nélkül úgy viselkedtek, mint az Ibsen-drámák hősei, ezáltal hitetve el az olvasókkal és nézőkkel, hogy Norvégiában olyan emberek éltek, akik számára teljesen mindennapi a magányosság érzete, a megérthetlenség problémája, a boldogság nélküli élet túlélése. A déli-északi népek oppozíciójára is számos esetben utaltak: különböző kritikák és sajtótermékek tértek ki arra, hogy míg a déli emberek képesek társas kapcsolatokban érzéki és gyengéd viszonyt fenntartani, addig az északiaknál ez teljesen másképp működik, mert „nem tudják, hogyan fejezzék ki érzelmeiket”.⁷⁶ Az északi és déli irodalmak szembeállításával mellett a korabeli kritika alapvetően nemzeti karakterológiába írta bele, és Ibsenre jellemzőnek vélte az erős önanalízist, és ennek önpusztító jellegét hangsúlyozta.

Férfi és nő hogy érthetné meg itt egymást? És vajon például az Ibsen-tragédiák nagy része nem-e férfi és nő egymásnak meg nem értésén alapszik? A tiszta szenvedélydrámát, azt hiszem, itt nem is ismerik! A nőnél a reakció: a férfiaskodó, emancipációt követelő függetlenkedés; ha már mint nő nem tud megállni a férfi mellett, legalább vetélytársává lesz. Igen helyesen mondták, hogy Norvégiában a társadalmi érzés rendkívül erős, de a családi érzés úgyszólván ismeretlen. Csókolódzás, családi gyöngédség, ismeretlen fogalmak ezek.⁷⁷

A fenti szövegrészlet értelmében a norvégiai helyzet nagymértékben elütött a normalitástól, mert az ott élők sem empátiát, sem szenvedélyt nem ismertek, illetve „a nő” magatartása is teljesen másként értelmezhetőnek tűnt, mint amellyel a korabeli Magyarországon találkozni lehetett. Állítása szerint a társadalmi intézmények problematikussága, „a nő” helyzete a társadalomban (és főleg a házasságban) mind lehetségesek voltak a messzi országban, ahol még „tiszta szenvedélydrámát” sem ismertek, ahol a nő emancipációért küzdött, ahonnan a családi érzés hiányzott.

Az északiság mellett újfajta motívumvilágot is használtak a recepció során a norvégiai világ idegenségének az érzékeltetésére: az *Eddák* általi mitologikus világot. Ennek érdekessége abban rejlik, hogy a mitológiát és a színműveket a reális világ bemutatására, főleg tájleírásokra, illetve a norvég nők ábrázolására használták fel. A táj és a fjordok leírása („ködös a homályos fjord elvesző messzesége, mint az *Edda* borús izlandi legendáinak vagy a Nórak és Hedda Gablerék lelkének a háttere”)⁷⁸ azt érzékelteti,

⁷⁵ PEKÁR Gyula, *Az éjjeli nap országából (V.)*, Pesti Napló, 1895. augusztus 10., 217. sz., 4.

⁷⁶ „Épp így fél a norvég szerelemben az asszonytól, aki a másik veszedelme az emberi életnek (...) Nincs meg itt a déli fajoknak az az egyensúlya, amelyben a férfi és nő között az állandó közelség mellett valami általános gyöngédség szelidíti meg az ember mélyén rejtőző állatot” PEKÁR Gyula, *Az éjjeli nap országából (IV.)*, Pesti Napló, 1895. augusztus 7., 214. sz., 3.

⁷⁷ Uo., 4.

⁷⁸ PEKÁR Gyula, *Krisztiánia*, Pesti Napló, 1895. október 6., 274. sz., 1.

hogy a könyvekből ismert északi mitológiára és az Ibsen-drámák hőseire ugyanolyan mértékben lehetett hivatkozni, mivel minden olvasó számára egyértelmű volt, hogy milyen például a (szinte már köznevesült) Nórák és Hedda Gablerlek lelke.

Reprezentatív az a cikk, amelyben a norvég nők hidegségéről kapott a magyar olvasó részletes leírást: a szerző a más nőkhöz szokott úriembereket óva intette attól, hogy megpróbálkozzanak egy norvég nő meghódításával, tudniillik, ezeket a nőket „walkyr-páncél védte” a vágyaktól dúlt férfiak ostromával szemben, és „Gabler Hedda lelkük mindörökre bevehetetlen, megfoghatatlan marad”.⁷⁹ A norvég nők azonosítása Nórával és Hedda Gablerrel érzékeltette a valóság-fikció keveredését, illetve azt, ahogyan a norvég nőket a már olvasott/látott drámák alapján feleltették meg egy-egy reprezentatív Ibsen-hősnek. A nők ibseni alakokkal való azonosítása megbélyegző meghatározásképpen is működött.

Pekár Gyula olyan képet rajzolt a magyar olvasók előtt norvégiai utazását illetően, amely úgy mutatta be az országot, mintha Ibsen szülőföldje teljes mértékben az élő északi mitológia színhelye lett volna. A *Pesti Napló*ban megjelent tárcájának címe alapján is érzékeltette ezt a benyomását, hiszen Ibsent vikingként, hódítóként nevezte meg – a királystatus pedig az abszolút nemzetközi hírnévre is utalhatott. Pekár értelmezése szerint éppen amiatt tudott Ibsen ennyire külön női lelkeket (norvégnak megfelelő, magyar szemnek ismeretlen) megfesteni a drámákban, mert semmilyen érzékiség, szenvedély nem vonta el a figyelmét, illetve mert Norvégiában a hideg időviszonyok miatt „a nők elfedik testüket”, és így csak „lelküket mutatják meg walkyr-szemeiken keresztül”.⁸⁰ Norvégiát tehát nemcsak az ibseni figurák, hanem az ibseni idő,⁸¹ hangulat és felfogás is jellemezte – amely az ország meglehetősen szélsőséges, leegyszerűsítő bemutatásaként volt értelmezhető, miközben a norvég embereket az ibseni drámák hősein keresztül jellemezték, tematikáján keresztül pedig az országot, és az északi kultúrát magyarázták.

Az Ibsennel szemben felállított elvárásrendszer sztereotip vonásait azok a tárcák, leírások és interjúk tematizálták, amelyekben megfogalmazódott, hogy a személyes találkozás a norvég szerzővel nem olyan volt, mint amilyenre számítottak a magyar tudósítók, hiszen nem egy mogorva, hideg, lenéző íróval találkoztak, hanem egy

⁷⁹ „Ha át is ölelnétek e Walkyr-szép testeket, a fellegvár: a Hedda Gablerlek lelke bevehetetlen marad: – megfoghatatlan” PEKÁR Gyula, *Az éjjeli nap országából (VIII)*, Pesti Napló, 1895. szeptember 20., 258. sz., 2.

⁸⁰ „Itt nem jár a norvég asszony ingerlő csupasz vállakkal és keblekkel, mint az olasz vagy a spanyol leányok: a költő nem eshetett egészen az asszony érzéki rabjává. [...] Édes istenem, itt a nők a klíma folytán magas ruhát viselnek, a költő szeme nem vakul bele a fehér női kebel káprázatába, természetes, hogy feljebb pillant a lélek az ideál felé” PEKÁR Gyula, *A koronátlan wiking-királynál*, Pesti Napló, 1895. október 20., 288. sz., 2.

⁸¹ „Egy ily ibseni napon, Ibsentől jövet hagyom el, az ország legnagyobb géniusának az utolsó benyomásával, a Nordkap birodalmát. [...] hullámanak a szemem előtt az Ibsen géniusának a megmagyarázhatatlan, nyugtalanító leányai: a Nórák, az ijesztő férfias Hedda Gablerlek, a Petrák, West Rebekák és Wangel Hildák. Ők kísérek el, az ő kék walkyr-szemüknek a pillantását érzem magamon” Uo., 4.

kedves, hétköznapi emberrel, akinek sajtósági világlátása volt. Az idegenség érzete és az idealizálás kényszere kettős módon határozta meg azt, ahogyan a színművekhez viszonyult a kritika: miközben exotikusnak és távolinak minősítette, folyamatosan utalt arra, hogy mennyire nem ismerhető, idegen világot és embereket ábrázolnak az Ibsen-drámák. Ezek különbségét főleg azokkal a sztereotípiákkal magyarázták, amelyek északról és az északiság milyenségéről szóltak, tehát Ibsen és drámái a misztikus Skandinávia értelmezésének alapvető műveivé váltak, a színművek által kezdték Skandinávia képét újraértelmezni. A magyar recepció számára – főleg 1890-es évek előtt nagyon gyakran, utána ritkábban – problémás volt a norvég/dán/svéd nemzetek megkülönböztetése, és ennek a bizonytalanságnak a lenyomata Ibsen származását illetően szembetűnő – az észak ismeretlensége a magyarok előtt ebben a vonatkozásban is megmutatkozott.

2. 3. A budapesti látogatás mint fordulópont – a meghökkentő vendégszeretet

Ibsen látogatása rendkívül fontos esemény volt, hiszen a frissen felfedezett norvég író ennek köszönhetően a magyar közönség nemcsak tárcákból, külföldi leírások és arcképek alapján, hanem a budapesti utazás alkalmával akár személyesen is megismerhette.⁸² Ennek a látogatásnak érdekes programja és menete volt, mivel nem előre megtervezett eseményről beszélhetünk. Ibsen jövetele hirtelen döntésként értelmezendő, a Bécsben tartózkodó író tisztelettel meghívták Budapestre.⁸³ Az Ibsennel foglalkozó szakirodalom csupán elvétve említi e látogatás jelentőségét, programját, körülményeit.⁸⁴

A látogatás kapcsán felmerülő első kérdés, hogy mi lehetett az oka a norvég író 1891. április 19-i Budapestre utazásának. A *Pesti Hírlap* április 8-i cikke említett tett arról, hogy Ibsen az egyik drámájának a bemutatóját fogja megtekinteni a Bécsi Népszínházban, és ez alkalomból „tervben van, hogy a Nemzeti Színház intendánsa, Zichy Géza gróf hozzánk is meghívja az ismert norvég drámaíró. A Nemzeti Színház Nórát vagy a *Társadalom támaszait* adná elő a szerző tiszteletére.”⁸⁵ Az idézett szövegrészlet is kitért arra, hogy Ibsen látogatását gróf Zichy Géza intézkedéseinek

⁸² „A kitűnő norvég író, aki az utóbbi napokban fővárosunk vendége volt, immár hatvankét éves, de nevét csak alig egy pár esztendeje kapta szárnyára a hír” Dr. LÁZÁR Béla, *Ibsen Henrik*, Vasárnapi Ujság, 1891. április 26., 17. sz., 265.

⁸³ Ibsen látogatásával kapcsolatban elengedhetetlen megemlíteni a Liszt Ferenc magyarországi látogatásának szenzációs és monumentális voltát: azok a sémák, amelyek a norvég szerző megvendéglésekor felmerülnek, mind bejáratott megoldások voltak, már az 1846-os évektől kezdve. Vö. SZIKLAVÁRI Károly, *Liszt Ferenc jelenleg ismert tartózkodásai Magyarországon és Erdély, valamint Horvátország területén 1846 folyamán [egyetlen további kiegészítéssel], áttekintő összegzés = DÖMÖTÖR Zsuzsa – KOVÁCS Mária – MONA Ilona – SZIKLAVÁRI Károly, Liszt Ferenc utazásai a reformkori Magyarországon*, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2015, 113–209.

⁸⁴ Vö.: RUBINYI, *i. m.*, 98.; DÁNIEL Anna, *Ibsen*, Bp., Gondolat, 1966 (Irodalomtörténeti Kiskönyvtár 30.), 17; ENYEDI, *i. m.*, 16–17.

⁸⁵ (*Ibsen Budapesten*), *Pesti Hírlap*, 1891. április 8., 96. sz., 4.

köszönhette a magyar közönség,⁸⁶ de ezt a sajtótermékek által fenntartott állítást cáfolta Lázár Béla naplószerű, vidám históriás kötetében, ahol azt állította, hogy a színház részéről Paulay Ede volt az, aki szorgalmazta Ibsen látogatását, és nem az intendáns Zichy.⁸⁷ Gerő Ödön kapcsán úgyszintén az olvasható Szinnyei *Magyar Írók* kötetének hasábjain, hogy ő volt az a személy, akinek meghívására Ibsen Magyarországra utazott.⁸⁸ A meghívó személy kiléte tehát sokkal kérdésesebb, mint amilyennek első ránézésre tűnik. Annyi azonban kikövetkeztethető, hogy a Nemzeti Színház (Paulay és Zichy), az Ibsent közvetlenül is ismerő írók, illetve a magyarországi tisztelők köre együttesen játszottak közre abban, hogy a norvég szerzőt meghívják, és megfelelő fogadtatásban részesítsék. Nem lehet válaszolni a kérdésre, hogy melyik személy játszott nagyobb szerepet ennek az eseménynek a létrehozásában, hiszen minden jel szerint a fogadtatást együttesen, rövid idő alatt szervezték meg az Ibsen-tisztelők.

Ibsen jövetelének híre futótűzként terjedt, és fogadására művészi és írói körök közösen tették meg az előkészületeket⁸⁹ – meglehetősen gyorsan, ugyanis míg az április 18-i sajtótermékekben még úgy szerepelt, hogy éppen megérkezésének napján adják elő az író tiszteletére a *Nórát*, addig 19-ére már világossá vált, hogy ezt majd csak 20-án este fogják színre vinni. Ibsen fogadásának menete nem azért különleges, mert merőben új sémákat vagy gesztusokat váltott ki a korabeli eseményszervezőktől, hanem azért, mert a korábbi, illetve külföldi minták alapján úgy fogadták a Magyarországon szinte csak két éve megismert norvég szerzőt (akinek magyar nyelven először csak 1889-től kezdődően nézhették meg drámáját), mintha régi ismerőst, hazáját elhagyott magyart vagy híres színészt láttak volna benne. Hogy Ibsent a „magyar nemzet iránti barátság”,⁹⁰ népszerűsítési érdekeltségek,⁹¹ vagy csupán az egyszerű kíváncsiság hozta-e Budapestre,⁹² nehezen megválaszolható kérdés. A programból kitűnik, hogy a látogatás egyáltalán nem volt politika- és ideológiamentes, és budapesti tartózkodásának ideje alatt Ibsent nemcsak a rajongói övezték tisztelettel, hanem korábbi ellenzői is szinte ugyanolyan hódolattal vették körül. A budapesti sajtótermékek ugyanazt a meglepettséget tükrözték az író külsejével, jellemével kapcsolatban, mint amit a korábbi cikkek, különböző interjúk és tárcák keretében megfogalmaztak.⁹³ A norvég szerző ismerőssé

⁸⁶ *Ibsen Budapesten*, Vasárnapi Ujság, 1891. április 26., 17. sz., 277; (*Ibsen Budapesten*), Pesti Hírlap, 1891. április 18., 106. sz., 3.; (*Ibsen Budapesten*), Budapesti Hírlap, 1891. április 18., 106. szám, 3.

⁸⁷ LÁZÁR Béla, *Írók és művészek között*, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1918, 22.

⁸⁸ SZINNYEI József, *Magyar Írók Élete és Munkái*, III. kötet, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkereskedés, 1894, 1185.

⁸⁹ (*Ibsen Budapesten*), Pesti Hírlap, 1891. április 18, 106. sz., 3.

⁹⁰ *Hazai és külföldi események*, Néptanítók Lapja, 1891. április 25., 33. sz., 292.

⁹¹ „A főváros nagyhirű vendége látogatásokra szentelte a mai délelőttöt. Sorra járta a lapok szerkesztőségeit, megköszönni a sajtó rokonszenvét” (*Ibsen Henrik*), Budapesti Hírlap, 1891. április 24., 112. sz., 7.

⁹² „Ibsen beszélte, hogy régóta szeretne volna Magyarországot látni s még akkor is eljött volna ide, ha nem kap Zichy Géza gróftól oly szíves meghívást” (*Ibsen Henrik*), Budapesti Hírlap, 1891. április 20., 108. sz., 3.

⁹³ Uo.

vált a magyarok számára, mivel megképződött vele szemben egy olyan új Ibsen-kép, amely sem a fametszeteken, sem drámáiban nem volt utolérhető: az öreg, tekintélyes, kedves író, aki nagyon szeret Magyarországon lenni. Az a magatartás, amellyel az író körülvették, sokkal inkább jellemezte a magyar hozzáállást és azt, ahogyan a korabeliek önmagukról, illetve a nemzetről, nemzetiségekről gondolkodtak: „[Ibsen] lerándult Budapestre, tisztelői hívására, hogy megnézzé a különös nemzetet, amely itt lakik, semmi európai nyelvel rokon nyelven nem beszél, hanem egy anyagában épp úgy, mint formájában teljesen más; mely nemzet mindazáltal részese az európai civilizációnak, benne van e műveltség közösségében, a művészetnek ugyanazon isteneit imádja és jár a tudásnak ugyanazon ösvényein.”⁹⁴

Az idézett szövegrészlet legitimé tette a magyar nemzet helyét az európai kulturális világban, és rámutatott arra, hogy nyelvi, számbeli különbözősége ellenére is meg tudott maradni ebben. Ennek a hozzáállásnak az ellentmondásossága pedig épp abban állt, hogy Ibsent legfőképp erkölcsromboló drámáiért nem kedvelte a magyar kritika, illetve amiatt, mert folyamatosan idegennek, megérthetetlennek magyarázta. A látogatást a pozitív véleménynyilvánítás jellemezte: „Ibsen pedig elmondhatja ró-lunk hazájabelieinek, hogy vendége volt egy népnek, amelynél van számban nagyobb akármennyi, de nem fogékonyabb nálánál az iránt, ami szép és nemes és nem hálásabb az iránt, aki szívével közeledik hozzája, a számban legnagyobb sem.”⁹⁵

A látogatással kapcsolatos események sorozata is ezt a benyomást erősítette: az Ibsenhez való magyar viszonyulás éppen amiatt volt furcsa még az író számára is, mert ő maga sem volt hozzászokva ahhoz, hogy ennyire szeressék, és hódolattal forduljanak hozzá, mert ekkor még saját hazájában sem ünnepelték a magyarországihoz hasonló módon.

A *Nóra* bemutatása szinte csak ürügyként szolgált arra, hogy Ibsent látni lehessen: a figyelem középpontját az író képviselte, a színház és a közönség együttesen mutatta be hódolatát Ibsennek.⁹⁶ Az, hogy már az utcán is megéljenezték, és a színházban, miután észrevették alakját „előbb elvétve, majd sűrűbben hangzott föl az éljenzés és taps, míg végre a hosszantartó ováció arra készítette Ibsent, hogy a páholyból intsen köszönetét,”⁹⁷ érzékeltette, hogy az író személyéhez való viszonyulás nem egyezett meg a drámák (előzetes) magyarországi fogadtatásával. Az a három-négy ismert, Magyarországon bemutatott dráma (*Nóra*, *A társadalom támaszai*, *Kísértetek*, *A népgyűlölő*) beleszólt a különböző korabeli társadalmi problémákba, de zajos hatást vagy sok színrevitelt a színművek nem értek meg (a közönséget nem ezek előadásából tartották meg a társulatok).⁹⁸ Ibsent ismerni kellett, de a magyar közönség szeretetét főleg a *népszerű író* és nem a *drámaíró* váltotta ki. A világszerte híres, nemzetközi író

⁹⁴ *Ibsen*, Budapesti Hírlap, 1891. április 21., 109. sz., 1.

⁹⁵ Uo., 2.

⁹⁶ *Ibsen a nemzeti színházban*, Budapesti Hírlap, 1891. április 21., 109. sz., 4.

⁹⁷ *Ibsen a nemzeti színházban*, Pesti Hírlap, 1891. április 21., 109. sz., 4.

⁹⁸ Vö.: STAUD, *i. m.*; ENYEDI, *i. m.*

a magyarok vindikatív, igazoló nacionalizmusát⁹⁹ erősítette meg, amellyel a magyarok bebizonyíthatták, hogy Magyarország felzárkózott a nyugat-európai mércéhez.

Figyelemre méltó az április 21-i vacsora egy-egy fontosabb részlete is, amelyhez elsősorban a *Pesti Hírlap* tudósítása szolgált alapul.¹⁰⁰ Az Ibsen számára rendezett keddi „estélynek erősen politikai jellege volt, már ti. azért, hogy a jelenlevők nagyobb része a politikai világ kitűnőségeiből került ki”.¹⁰¹ Az író Ábrányi Kornél, (országgyűlési képviselő, aki ugyanakkor a *Pesti Napló* szerkesztője is volt) vezette körbe, és német nyelven mutatta be neki a társaság tagjait. Ezután Ibsen, az asztalfőn ülve, gróf Bethlen András miniszter és Pulszky Ferenc között hallgatta az első köszöntőt, amelyet gróf Apponyi Albert mondott. A *Pesti Hírlap* olvasói arról is értesültek, hogy az irodalomkedvelő gróf Bethlen András földművelési miniszter is végignézte előző este a *Nórát* a Nemzeti Színházban (a sajtó emellett még a bankett étlapját is közölte).

A köszöntőkkel kapcsolatban fontos megemlíteni azt is, hogy ki, milyen nyelven és mit mondott: Apponyi Albert magyarul kezdte a köszöntőt (ebből a megnyilvánulásból látszik, hogy kiknek és kiről szolt ez az est), majd „a költő kedvéért szép és korrekt német nyelven folytatta”. Apponyi elsőként adott hangot felismerésének: Ibsen olyan ország írója, amely szintén dualizmusban él egy másik országgal. Ez a politikai párhuzam geopolitikailag értelmezte és egy másik értelemben etnicizálta a norvég szerzőt (lásd az északiassággal kapcsolatos imagológiai jellegű alfejezetben). Apponyi azzal folytatta, hogy Ibsen a magyarul bemutatott *Nórából* kiérezhette, hogy a „magyar nép szíve hogyan dobog, ha nem is érti a magyar nyelvet”. Ezt a Nemzeti Színháznak való köszönetnyilvánítás és a kultúraterjesztő gesztusra való utalás követte. Végül Apponyi kijelentette, hogy sem ő, sem a nemzet nem törődik azzal, milyen kritikák fogalmazódtak meg Ibsen körül, mert a magyarok meglátták benne az európai költőt, és ezt a tehetséget éltetik benne. A köszöntőt taps és éljenzés követte, majd Ibsen meghatódva pár szóban elmondta, hogy a budapesti látogatás meseszerűnek tűnik föl előtte. Miután ismét taps és éljenzés tört ki, az estély folytatódott: Bartók Lajos felköszöntötte Bethlen András grófot; Kenedi Géza megdicsérte Apponyi grófot, mert mindig odafigyel a kultúra legszebb mozgalmaira; és aki Ibsennek akart mondani valamit, az a későbbiekben németül, norvégul, esetleg franciául folytatta a beszélgetést. A hasonló megnyilvánulások éppen azt érzékeltetik, hogy mennyire inkább a magyarokról, pontosabban egyfajta vindikatív imaginárius, erősen átpolitizált etnikai önképről, mint Ibsenről és munkásságáról szóltak a látogatása alatti programok.

⁹⁹ Vö. DÁVIDHÁZI Péter, „Az Űrnak útait az emberek előtt igazgatni”: A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyományja = Uő, *Per passivam resistentiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 85–101; DÁVIDHÁZI Péter, *A magyar irodalomtudomány Beöthy Kis-tükrében = Mesterek, tanítványok: Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*, szerk. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1999, 523–540.

¹⁰⁰ *Ibsen Budapesten*, *Pesti Hírlap*, 1891. április 22, 110. sz., 5.

¹⁰¹ Uo.

A *Budapesti Hírlap* tudósítása,¹⁰² az Apponyi-beszéd tárgyát illetően csak részben tért el az előbb bemutatottétól.¹⁰³ Apponyi Ibsent Magyarország barátjának nevezte, aki szerinte a *Nóra* megnézésével teljesen megismerte a magyarokat: ez a cikk a beszéd tárgyát illetően is túlpolitizált írás. Az eltérő sajtótermékek különbözősége épp arra világít rá, hogy a norvég íróban főként csak a népszerűsége miatt akartak jó benyomást kelteni: potenciális esélyt láttak abban, hogy az ország hírnevét terjessze.

Ibsen „magyarosításának”, kulturális kisajátításának gyakorlata bámulatos méreteket öltött, és ezt legfőképp a Petőfi-szobor megtekintésével kapcsolatos cikkek stiláris különbözősége nyomatókosította. A *Pesti Hírlap* túlzóan részletes leírása transzcendens élményként láttatta a Petőfi-szobor meglátogatását,¹⁰⁴ míg a *Vasárnapi Ujság* teljesen más viszonyulást érzékeltetett az író részéről.¹⁰⁵ A leírások alapján különböző, de nem eltérő Ibsen-képek alakulhattak ki az olvasókban, akik a látogatás ideje alatt folyamatosan belátást nyerhettek Ibsen programjába, amely a magyar etnikai identitás bemutatását helyezte előtérbe. Ebben a vindikatív szemléletben a külföldi író minden pozitív visszajelzését kultikus öröm és tisztelet övezte, például ekkor idézték fel rajongva, hogy már fiatalon is buzdította, elismerte és csodálta ezt a nemzetet (a folyóiratok több ízben is kitértek arra, hogy Ibsen legfőképp az 1848-as szabadságharcral kapcsolatos tárgyakra volt kíváncsi a múzeumban).

Henrik Ibsen maga is rájátszott erre az átpolitizált és erősen etnicizált, vindikatív önszemléletre: utolsó előtti napján felkereste a szerkesztőségeket, és megköszönte azt, hogy őt a magyarok ennyire szívesen látták, miközben elragadtatással beszélt a nemzet vendégszeretetéről, ezáltal erősítve rá a további gördülékeny kapcsolatra a magyar sajtó és személye/drámái között.

Budapesti látogatása alatt Ibsen betekintést nyert Apponyi szerint a „magyar színészet összképére”, hiszen látott három híres színművet, a „nemzet legkiválóbb” előadóival (*Nórában* P. Márkus Emiliát, *Elektrában* Jászai Marit, *A piros bugyellárásban* Blaha Lujzát), és hazatértekor a főszerepeket játszó művésznők arcképét is magával vitte.¹⁰⁶ Noha a látogatásnak komoly következményei voltak az Ibsen-drámák további magyar recepciójában, az ellenszenv és a fenntartások megszelídítésében, maga a látogatás egyfajta nemzetközi modern diplomáciai propagandaeseménnyé vált, és ilyenként izgalmasan mutatja a nemzeti önképpel kapcsolatos, az egész századon

¹⁰² (*Ibsen Budapesten*), *Budapesti Hírlap*, 1891. április 22., 110. sz., 6.

¹⁰³ „Az általános kultúrában elmaradtunk egy darabig, mert más nemzetek kultúráját nyögtük. De az utóbbi időben nagyot haladtunk. Példa rá, hogy Ibsen, a legmodernebb irodalmi élet egyik kiváló tagja, hozzánk jutott, szelleme interpretációra talált nálunk” Uo.

¹⁰⁴ „Mikor a szobor elé érkezett az ősz költő, levette kalapját és sokáig szemlélte mély meghatottsággal a szobrot. És halkán, alig hallhatólag rebegte ezt a pár szót: – Te istenhez hasonló ember!” *Ibsen Budapesten*, *Pesti Hírlap*, 1891. április 23., 111. sz., 8.

¹⁰⁵ „Megnézte Petőfi szobrát is, s kalapját levéve mondá: »valóban nagy lángész volt.«” *Ibsen Budapesten*, *Vasárnapi Ujság*, 1891. április 26., 17. sz., 277.

¹⁰⁶ (*Ibsen Henrik elutazása*), *Pesti Hírlap*, 1891. április 25., 113. sz., 8.

áthúzódó vindikatív beállítódásnak a századvégi helyzetét és azt, hogy ez miként teremtetett irodalom- és kultúrpolitikai közeget egy provokatív modern szerző magyar befogadásában. Ezért van az, hogy a látogatást követően Ibsent nemzetközi etalonként emlegették, aki az európaiságot jelentette a magyarok számára.¹⁰⁷

Ibsen pedig a felejtethetetlen élményt nem feledve, eleget tett annak az elvárásnak, amelyet a korabeli magyarok felállítottak vele szemben, és ahol tehetett, mindig kifejezést adott Magyarország iránti rokonszenvének a kinyilvánítására. Amikor a Bécsbe visszatérő drámaíró megkérdezték, hogy milyen volt a budapesti útja, „a költő erre azt válaszolta, hogy azt el nem mondhatja, mennyire elragadta őt a magyar főváros; nem talál szavakat, hogy azt az előkelő szellemet eléggé magasztalja, mely a budapesti társadalmat eltölti”.¹⁰⁸ Ibsen a későbbiekben táviratot is küldött Magyarországra, amelyben üdvözölte „első költői szerelme földjét”¹⁰⁹ (utalva arra, hogy ő már fiatalkorában írt a magyar nemzet buzdítására egy költeményt), bizonyosságát adva annak, hogy valóban nagy élmény volt számára is a budapesti látogatás. Ibsen magyar fogadtatásáról a sajtó úgy nyilatkozott, mint amely példamutató külföld számára is, hiszen „hasonló ünnepeltetésben” semmilyen más nemzet nem részesítette 1891 áprilisa előtt¹¹⁰ – és a korabeli köztudatban ez nagy fontossággal bírt, hiszen épp azt bizonyította, hogy a magyarok mennyire elfogadók. Egy korabeli német útirajzban a „magyar fajról” azt írták, hogy sovinsizta, és ennek a kijelentésnek a cáfolására éppen az Ibsen-látogatást hozta fel ellenpéldaként a *Fővárosi Lapok* cikkének szerzője: „Hiszen ha valóban sovinsizták lennénk, akkor azt mondtunk volna, hogy helyes, udvariasan kell fogadni ezt a tehetséges embert, hadd érezze jól magát nálunk, — de ezzel vége. Mi azonban nekigyürkőztünk és fölemeltük őt egyesült erővel a mennyek felé. Meg akartuk mutatni a külföldnek, hogy ez idegen talentum előtt valamennyien a földhöz vágjuk magunkat, mert érezzük, hogy kicsinyek vagyunk és — fogékonyak a külföldi kultúra iránt.”¹¹¹

¹⁰⁷ „Hazájában s a németek közt, kiknél évek óta lakik, mérges kritikának s ellenségeskedésnek gyakran volt kitéve; most esetleg lerándult hozzánk, hol bizony kevesen vannak, kik tudják, hogy Ibsen már 1849-ben fennkölt ódával üdvözölte szabadságharcunkat s itt most azt találta, hogy az egész közönség méltatni tudja lángeszét, s csakugyan elemi erővel kitörő lelkesedéssel fogadta a Nemzeti Színházban, s írók és politikusok sőt miniszterek is, kik különben a szépirodalommal foglalkozni nem érnek rá, őt úgy tisztelik meg, amint őt sem hazája sem Németország soha nem üdvözölte. [...] Említette, hogy a norvégok sem a legkellemesebb dualizmusban élnek szomszédjaikkal s csak a magasabb kultúra és szabad intézményeik révén érdemelték ki a külföld elismerését. [...] Benső barátot nyertünk benne s ez többet használ nekünk, mint amennyit Prága és Bukarest ellenségeskedése árthat” PULSZKY Ferenc, *Ibsen és a Nyugot*, Pesti Hírlap, 1891. április 23, 111. sz., 1.

¹⁰⁸ *Ibsen rólunk*, Pesti Hírlap, 1891. április 26, 114. sz., 9.

¹⁰⁹ *Ibsen Magyarországról*, Budapesti Hírlap, 1891. augusztus 3., 211. sz., 5; *Ibsen üdvözléte*, Pesti Hírlap, 1891. augusztus 2., 210. sz., 7.

¹¹⁰ De például az Oslóban (Krisztiániában) Ibsen tiszteletére bemutatott *Kísértetek* fogadtatásában is kiemelték, hogy a telt házas előadást nem várt ujjongás követte: „A közönség rendkívül zajos ovációkban részesítette a szerzőt és a művészeket. *Csak Budapesten részesült Ibsen hasonló ünnepeltetésben*” (*Ibsen tiszteletére*), Pesti Hírlap, 1891. szeptember 24, 262. sz., 5.

¹¹¹ *Egy régi nóta*, Fővárosi Lapok, 1893. július 19., 197. sz., 1587–1588.

Az idézett szövegrészlet Ibsent és a (nyugati, külföldi) kultúrát egyként kezelte, azonosította: azzal igazolták a magyar nemzet elfogadó megnyilvánulásait és magatartását a külföldiekkel szemben, hogy teljes mértékben kielégítették a norvég szerző óhajait budapesti tartózkodása idején.

A látogatás lenyomata későbbi kritikákon is megéreződött, ugyanis a későbbiekben mérséklődtek az író személye, illetve alkotásai ellen intézett támadások. Az a gesztus, hogy Ibsen eljött Budapestre, és megnézte a *Nórát*, a korabeliek számára egyben azt is jelentette, hogy Magyarország benne volt az európai kulturális világban, és ezt főleg a drámaíró jelenlétéhez kapcsolták. A látogatás politikai jellegének ambivalenciája elhalványította az *erkölcsromboló, idegen, különöc* minősítések jelentésbeli tartalmát az Ibsen-drámákra nézve, hiszen a látogatás alatt mindenki ünnepelte a norvég szerzőt, és fennhangon kijelentették, hogy „Ibsent szeretni kell minden magyar embernek, hiszen Ibsen is szereti a magyarokat”.¹¹² Ezzel kapcsolatban pedig beszédes, hogy *A magyarokhoz* című verset, amelyet Ibsen még az 1848–49-es szabadságharc idején írt, támpontként, előzményként használták fel ennek a kapcsolatnak az alátámasztására.¹¹³ Ibsen budapesti látogatása felülírta drámáinak a fogadtatását: amíg a drámákat illetően a megosztottság, ambivalencia, vitatottság vagy a teljes közömbösség vette körbe, addig a szerző iránt a legnagyobb hódolattal viseltettek, és ez a későbbiekben visszahatott az életmű befogadására is.

3. Miért fontos a korai magyar Ibsen-recepció?

A norvég író korai magyar befogadástörténete egyszerre jelentős irodalomtörténeti és komparatiztikai kérdés, hiszen formabontó volt a maga nemében, és olyan új viszonyulási mintákat hozott létre, amelyek által a norvég író a magyar kritika önmaga számára szelídítette meg, saját helyi és történeti logikájába ágyazta bele. A kezdeti korszak emellett megmutatja a magyar irodalmi modernség és modernizmusok korai kanonizációjának transznacionális mintáit, és árnyaltan nyújt bepillantást abba, hogy a magyar világirodalmi kánon mennyire hamar (az Ibsent ellenző kritika elhalkulásával) és milyen típusú helyi irodalmi és társadalmi logikák révén fogadta el a norvég drámaíró (és műveit).

Henrik Ibsent és drámáit a sajtótermékek gyakran például Zola, Turgenyev vagy Hauptmann kontextusában, társaságában említették meg, és ebben az az izgalmas, hogy Ibsen recepciója és kanonizációja nem sajtóságosként, egyediként értelmezendő, hanem ezek kontextusában. Zola magyar befogadástörténete szinte ugyanazokat

¹¹² Ibsen már fiatal korában is hangot adott a magyarok iránti tiszteletének, szeretetének. Ennek nemzeti vonatkozásával kapcsolatban lásd Joep LEERSSEN, *Viral nationalism: romantic intellectuals on the move in nineteenth-century Europe*, *Nations and Nationalism* 17(2011), 2. sz., 257–271.

¹¹³ „Ibsennek *A magyarokhoz* 1849-ben írt verse, mely most gyakori emlegetés tárgya volt, a költő fiatalkori művei közé tartozik, melyet a magyar szabadságharc leveretésének hírére írt” *Ibsen Budapesten*, *Vasárnapi Ujság*, 1891. április 26., 17. sz., 277.

az oppozíciókat, pártokra szakadást, stílusirányzati problémákat foglalta magában, amelyek Ibsen kapcsán is felmerültek.¹¹⁴ Az orosz irodalmat is német és francia közvetítőnyelvek segítségével ismerte meg a magyar olvasóközönség, és csak Turgenyev hatására kezdődött el egy valóságosabb Oroszországról alkotott kép kialakulása,¹¹⁵ míg Hauptmann-nal érdemlegesen majd csak a századforduló után foglalkozott a magyar kritika¹¹⁶ (épp a rossz dráma bemutatás miatt – mint ahogy Magyarországon, az aradi bemutatás után, Ibsennel sem foglalkoztak).

Ibsen budapesti látogatása azonban a szerző magyarországi népszerűsítésére játszott rá, hiszen az alig két éve bemutatott író a fővárosi előkelőség úgy ünnepelte, mintha régi barátot láttak volna viszont benne – és ez a mozzanat mérvadó volt a korabeli recepció kialakulásában, mert előírta azt a baráti hangnemet, ahogy a továbbiakban Ibsenről beszélni lehetett. A vindikatív nacionalizmus miatt pedig a magyar kritikusok az 1890-es évek közepétől mérsékelten beszéltek Ibsenről: elismerték, hogy a drámákat be lehet mutatni a színházakban, és ha valamiért kárhoztatták a színműveket, akkor azt vagy a színészek alakítása miatt tették, vagy az előzetes, megképzett klisék alapján (ti. a stílusirányzati problémák miatt, társadalmi kérdések tematizálása miatt stb.). Ez az ismerősségre való hivatkozás az, ami a magyar Ibsen-recepció korai fázisát meghatározta, és megkülönböztette az Ibsenről való beszédmódot kortársaitól: az irodalmi nacionalizmus megszelídítette az író, specifikusan helyivé tette. Emellett sokatmondó, hogy a modern irodalmi alkotásokat elfogadó kritikusok ugyanazok a személyek voltak Ibsen esetében, akik más írók népszerűsítésében is fontos szerepet játszottak (Pekár Gyula, Lázár Béla, Péterfy Jenő stb.).

¹¹⁴ A magyar Zola-recepcióról bővebben vö. SCHREIBER Erzsébet, *Zola és a magyar kritika*. = Uő, *Zola és a magyar irodalom*, Pécs, Engel I. Könyvnyomda, 1934, 13–30.

¹¹⁵ „A romantika korában ugyanis az Oroszország iránti érdeklődés egyik forrása az egzotikum iránti vonzódás volt, s számunkra éppúgy mint szomszéd népeink számára Oroszország – földrajzi közelsége ellenére – »egzotikus« ország volt” *Orosz írók magyar szemmel* I., szerk. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Tankönyvkiadó, 1983, 53.

¹¹⁶ Vö. RÓZSA, *i. m.*, 11–15.

A *Láncvers*¹ rejtélye

Kiról szól Kosztolányi Dezső szabadkőműves költeménye?

A probléma

A Kosztolányi-irodalom régi kérdése, amióta Vargha Balázs 1972-ben a költő hagyatékából közzétette a *Láncvers* című szabadkőműves² jellegű művét – amely egyébként a *Zsengék, töredékek, rímjátékok* közé került a költő összegyűjtött verseinek kötetében³ –, hogy e megemlékező költemény kinek a halála kapcsán készült?

A Kosztolányi-kötetekben lábjegyzetben közlik az alkotó hozzáfűzött magyarázatát: „Alkalmi vers – a szabadkőműveseknek fölolvastam F.I. halálakor.”⁴ Réz Pál Kosztolányi-tanulmányában⁵ a vershez fűzött megjegyzést Vargha Balázs alapján a következőképpen közli: „(Alkalmi vers: – a szabadkőműveseknek. Fölolvastam F.I. halálakor.)”

Kosztolányi Dezső kéziratos hagyatéka az MTA Kézirattárában található meg, annak vonatkozó katalógusában⁶ a következők szerepelnek:

Ms 4612/45.

„Láncvers.”

Gépir. autogr. jav. és megjegyzéssel: „Alkalmi vers: – a szabadkőműveseknek.

Fölolvastam F.I. halálakor.” 1 db. 1 l.

Megi.: ZSENGÉK, TÖREDÉKEK, RÍMJÁTÉKOK. - KDÖV II. 266–267.

A vers írógéppel készült szövegében kézzel írt javítások láthatók, illetve a zöld tintával írott és zárójelbe tett megjegyzés pedig az alátét kartonon olvasható, amelyre a gépiratot

¹ A következőkben nem a népi hagyományokba átkerült vallásos jellegű láncversekről, sem a japán rangáról lesz szó, hanem a szabadkőműves rituálék részét képező versekről.

² Kosztolányi Dezsőt 1916. február 7-én vették föl a „Március” páholyba, 1916. december 18-án inasból legényfokba avatták, a mesterfokot nem érte el. 1917. május 22-én részt vett a „Világ” nevű páholy alapításában. Lásd: Szabadkőműves Wiki, http://szk.referata.com/wiki/Kosztolányi_Dezső (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

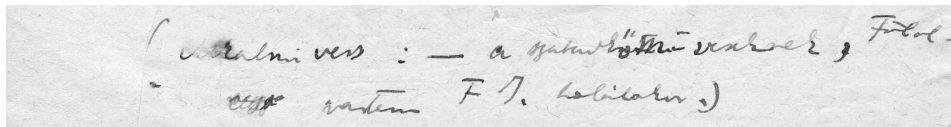
³ Lásd: KOSZTOLÁNYI Dezső *Összegyűjtött Versei*, Szépirodalmi, 1971. II. kötet, 266–267, majd ennek újabb kiadásai, illetve az Arcanum kiadásában 1997-ben megjelentetett Verstár CD-ROM, <http://mek.oszk.hu/00700/00753> (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

⁴ Figyeljünk fel a megjegyzésben kifejezett elkülönülésre; legalábbis a megjegyzés írásakor „ők”-nek tekintti a szabadkőműveseket, nem „mi”-nek.

⁵ RÉZ Pál: *Kosztolányi-mozaik. A szabadkőműves Kosztolányi*, Kortárs, 1984, 9. sz., 1459–1471, https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/Kortars_1984_2/?pg=468&layout=s (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

⁶ SÁFRÁN Györgyi: *Kosztolányi Dezső hagyatéka. Kosztolányi Dezsőné Harnos Ilona hagyatéka. Hitel Dénes gyűjteménye* (A MTAK kézirtárának katalógusai 11., 1978).

ragasztották. Berényi Zsuzsanna Ágnes Kosztolányi szabadkőművességével foglalkozó tanulmányában⁷ a mindmáig F.I.-ként közölt monogramról megjegyzi, hogy az lehet akár F.J. is⁸. Ha rátekintünk a kézirat alátétlapjának a fényképén a megjegyzésre, ezzel teljes mértékben egyetérthetünk:

Kosztolányi megjegyzése a Láncvers kéziratához, MTA KIK Kézirattár, Ms 4612/45.

Réz Pál cikkében így ír: „[...] ünnepélyes alkalmakkor a páholy tagjai a munka végén láncot alkotnak, vagyis ki-ki megfogja a tőle jobbra és balra álló testvér kezét, zárt gyűrű alakul⁹ s az arra kijelölt személy rövid beszédet mond; a szabadkőművesek temetésén a nyitott sír mellett ugyancsak láncot alkotnak a páholy tagjai, és láncbeszéddel, ritkábban láncverssel búcsúztatják az elhunytat.” S mivel Réz nem talált Kosztolányi páholyában F. I. névbetűs szabadkőművest, azt tételezi fel, hogy Kosztolányi Dezső a verset Farkas Imre hivatalnoknak, a „Könyves Kálmán, az Előítéletek legyőzéséhez” nevű páholy tagjának temetésén mondta el.¹⁰

Ezzel szemben Berényi Zsuzsanna Ágnes, az F. J.-ként is olvasható monogram alapján úgy véli, hogy Forgách Jenőnek, a Világ páholy egyik alapítójának temetésén¹¹ olvasta fel versét Kosztolányi. Benedek Szabolcs *Nyugatos szabadkőművesek – szabadkőműves nyugatosok*¹² című írásában ismerteti Réz Pál és Berényi Zsuzsanna véleményét, de maga nem foglal állást a kérdésben. Arany Zsuzsanna, a legújabb Kosztolányi Dezső-biográfia írója Berényihez csatlakozik folytatásokban közölt művének 2016-ban megjelent fejezetében, szerinte is Forgách Jenő halálára készült a költemény: „Mivel KD a Berényi Zsuzsanna Ágnes által azonosított személy temetésére nagyobb valószínűséggel írhatta a verset, így a Berényi megoldása mellett voksolok.”¹³

⁷ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes, *A szabadkőműves Kosztolányi Dezső*, ItK, 102(1998), 5–6. sz., 787–796, http://epa.oszk.hu/00000/00001/00007/pdf/itk_EPA00001_1998_05-06_787-796.pdf (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

⁸ A kézirat források feldolgozásával foglalkozó kutatók örök problémája a nehezen vagy többféleképpen kiolvasható karakterek azonosítása. Ez különösen neveknel és rövidítéseknél okoz gondot.

⁹ Ez a nyilvános változat. A páholybeli láncfonás ennél bonyolultabb, ott keresztezik a két kezüket a mellkasuk előtt és úgy kapaszkodnak össze a körben mellettük állókkal.

¹⁰ Farkas Imre hivatalnok 1918. december 3-án halt meg. Réz i. m. 1460.

¹¹ Sajnálatos módon Berényi sem Forgách Jenő halálának dátumát, sem a temetés helyét és idejét nem közli. BERÉNYI, *A szabadkőműves...*, i. m.

¹² BENEDEK Szabolcs, *Nyugatos szabadkőművesek – szabadkőműves nyugatosok*, Eső, 11 (2008), 3. sz. 56–62, <http://www.esolap.hu/authors/38-benedek-szabolcs/970.html> (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

¹³ ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete (Az első világháborútól az őszirózsás forradalomig – 5. rész)*, Alföld, 67(2016), 2. sz., 67–76, http://epa.oszk.hu/00000/00002/00201/pdf/EPA00002_alfold_2016_02_067-076.pdf (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

Réz Pált kiegészítve meg kell említenünk, hogy a láncbeszéd a szabadkőműves összejövetelek szokásos lezárásakor is el szokott hangzani, gyakran költeményként, láncversként. Erre számos példát találunk a szabadkőműves kiadványokban.¹⁴ Az 1912-es szertartáskönyv¹⁵ „A munka berekesztése” című 14. sorszámú rituálé befejezéseként így írja le: „**Főmester:** Testvérek! Fűzzünk láncot!* (Vagy ő, vagy az általa megbízott testvér rövid, alkalmi láncbeszédet mond.) *A láncfűzés nem kötelező, és felvételi munka berekesztésénél mindig elmarad.”

Suhajda Péter Kassákról írt tanulmányában hozza fel példának a költeményt: „a beavatottak életén át tartó támogató összetartozására utal, akárcsak Kosztolányi, híres Láncversében: »Amit mi alkotunk, az élet – árad, / és viharok azt szerte sose fűjják, / tegyük a sírra, testvérek, csodának, / forró testünk eleven koszorúját.«¹⁶ Ónodi László, aki az Európai-Magyar Gimnázium tanára Regensburgban, rosszállóan említi Kosztolányit: „Láncverse (1917) pedig nyíltan felfedi a lánc új jelentését, ami nem a szabadságra (annak kivívására) utaló szimbólum immár (mint pl. korábban Petőfinél), hanem a páholyban összeforrott testvériség kifejeződése.”¹⁷

A megoldás

Feltűnő, hogy a monogram feloldására tett kísérletek csupán a vershez fűzött megjegyzésre koncentrálnak, magával a költeménnyel alig foglalkoznak. Réz Pál szerint a vers kifejezései és címe is szabadkőművességre utalnak, és megjegyzi, hogy szabályos tercinaiban¹⁸ íródott. Nézzük meg magát a művet:

¹⁴ Például a Libertas páholyak az 1848. évi forradalomra való megemlékező díszmunkáján Szakács Pál mondta el saját versét (*A centenárius év, A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy Főtitkári jelentése az 1948. évről*, Bp., a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy kiadása, 1949, 74); a Könyves Kálmán páholy jubiláris díszmunkáján Hegedűs Ármin láncverse zárta be a munkát (Kelet, 1910. december 1., 431); *Láncbeszéd a Madách páholy zászlóavató ünnepén* címmel Keresztesi Samu mondta el saját versét (BERÉNYI ZSUZSANNA Ágnes, *A Madách-páholy ünnepségei = VII. Madách Szimpózium*, szerk. TARJÁNYI Eszter – ANDOR Csaba, Bp. – Balassagyarmat, Madách Társaság, 2000, 159–190). Móra Ferenc két láncversét (*Láncban és Lánc*) is ismerteti és elemzi LENGYEL András, *A szabadkőműves Móra*, Forrás, 36(2004), 7–8. sz., 64–66.

¹⁵ *Szertartáskönyv I. Első fok*, Bp., Magyarországi Symbolikus Nagypáholy, 1912, 47.

¹⁶ SUHAJDA Péter, *Kassák Lajos tényleges és szimbolikus szabadkőművessége*, Magyar Műhely, 46(2007), 143. sz., 9–16; újraközölve: *A Kassák-kód*, szerk. JUHÁSZ R. József – H. NAGY Péter, Pozsony, Szlovákiai Magyar Írók Társasága, 2008, 114.

¹⁷ ÓNODI László, *A szimbolista paradigmaváltásról*, Őrszavak, Magyarságismereti tanításmódszertani folyóirat szórványban élőknek, 2012. december., http://magyarutca.org/nyeomszsz/orszavak/pdf/04_onodi.pdf (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

¹⁸ A tercina a középkori itáliai-olasz irodalomban kialakult, háromsoros szakaszokból áll, rímképlete 3-as periódusú: aba bcb cdc ... Például Dante Isteni színjátéka is ilyen szerkezetű.

Láncvers

Testvérek –: itt egy lánczá összförv,
 amelynek minden egyes szeme lélek
 és minden kapcsa szív, e bús csoportban

én most halottas verseket beszélek,
 mert hajh, egy ember a mélységbe dőlt le,
 ki szenvedett, akár a legszegényebb.

E dalt a földbe! A fekete földbe!
 Halott embertárs, sápadt imperátor,
 bús társaid szólnak, búcsút köszöntve.

Így hódol büszkén, íme, ez a tábor,
 a napfényből az éj felé kiáltva,
 kötényes munkások, harcolni bátor,

hű férfiak, kik fájdalommal díjába
 bűt adnak néked, kit már sírlepel fed,
 könnyek császárja, sóhajok királya.

Nem múltó szókkal, melyek elperegnak,
 nem hulló dísszel, gyászolunk siváran.
 Lánczával a hatalmas szeretetnek

körülveszünk a messze éjszakában,
 csuklónk, karunk úgy rázza meg a bánat,
 mint átcikázó, éles villanyáram.

Amit mi alkotunk, az élet - árad,
 és viharok azt szerte sose fűjják,
 tegyük a sírra, testvérek, csodának,

forró testünk eleven koszorúját.

A szabadkőműves kifejezések mellett („*Testvérek, lánczá összförv, kötényes munkások*”) feltűnő néhány más konnotációjú is: „*akár a legszegényebb*”, „*sápadt imperátor*”, „*könnyek császárja, sóhajok királya*”. Ezek alapján akár uralkodóra is gondolhatunk, ha e jelzőket nem szimbolikusan – amelyek egy szabadkőművesre nehezen alkalmazhatók –, hanem névértékükön kezeljük. Ha figyelembe vesszük, hogy a vers 1917–1918 körülire datálása csak közelítő jellegű, eszünkbe juthat¹⁹ I. Ferenc József osztrák császár

¹⁹ A szerzők egyike ezt feleségén tesztelte, aki a verset elolvasva, a megjegyzést és a közelítő datálást látva első tippjeként Ferenc Józsefet említette.

és magyar király, aki 1916. november 21-én halt meg, monogramja F. J., megfelel Berényi Zsuzsanna és Arany Zsuzsanna olvasatának.

A logikai úton levont következtetés persze még csak hipotézis, igazolásra szorul. Ha átlapozzuk a korabeli szabadkőműves folyóirat, a *Kelet* 1916-os évfolyamát, azt látjuk, hogy a decemberi számot (28. évf. 10. szám) Ferenc József halálának és temetésének szentelték. A vezércikk és a gyászbeszédek (Bókay Árpád²⁰ nagymester és Haypál Benő²¹ főszónok) után egy verset találunk, ez nem más, mint a *Láncvers*, amelyet „a legfiatalabb²² testvérek egyike, Kosztolányi Dezső, a kitűnő poéta”²³ a temetés napján, november 30-án este 8 órai kezdettel a császár és király emlékére tartott szabadkőműves gyászmunkán (gyászünnepevényen) mondott el. A gyászmunkára a meghívót²⁴ november 22-én küldték ki a budapesti szabadkőművesek részére. Íme a *Kelet* ezen oldalának és a meghívónak a fényképe:

²⁰ Bókay Árpád (1856–1919), orvos, egyetemi tanár, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymestere (vezetője) volt 1915 és 1919 között.

²¹ Haypál Benő (1869–1926), a Szilágyi Dezső téri református templom lelkésze, a „Sas” páholy főmestere, a Nagypáholy főszónoka volt.

²² Már mint szabadkőművesként fiatal, ugyanis 9 hónapja vették fel, azaz még egy éve sem, és inaként szimbolikusan csak 3 éves.

²³ *Kelet*, 28(1916), 10. sz., 269.

²⁴ *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy meghívója gyászmunkára egyik tagja halála alkalmából*. Bp., 1916. november 22., PIM kisnyomtatványtár Any.77.1/4., <http://resolver.pim.hu/bib/PIM1596984> (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

ért imádkozunk és dolgozunk és akik az emberiség egységét ápoljuk s a világ megtépett szolidaritásának virágait könnyelnyel és veritékünkkel öntözzük, — a bölcsesség, erő és szépség hármasságában a világ között helyezzük el a mulandóság szimbólumát és szólunk: nagy ur! király! akit a koldusok és királyok atyja magához szállított, a neked jutott talentumokkal híven sáfárkodtál, kötelességedet elvégezed, távozzál békében! A mulandóság ágyán legyen puha párnád a teljesített kötelesség megbékéltető öntudata; ez a szent kincs, amit jó király nem adhat másnak, csak hű ember szerezhethet magának. Láss árny nélküli fényt és élj gyarlóság nélküli tisztaságot. Az Isten, a királyok királya, magához szállított abba a birodalomba, ahol szeretet a törvény, jószág a bíró, irgalom az ítélet és kegyelem az ítéletnek végrehajtója. Legyen tenéked a tiszta hitnek igazsága és az emberek atyjának kegyelme szerint békességed.

E szóközi résznek minden szavával nyílt utat talált a testvérek szívéhez s az őszinte nagy gyász impozáns érzése dominálta a hatalmas csarnokot, mikor Haypál főszónok testvér a szimbolikus ravatalra letette a magyar kömüvesség gyászszaalagos palmaágát. Erkel „Halálnak éjszakája” című férfi quartettje Arányi, Wichmann, Dalnoki, Gyárfás, Venczel és Ney Bernát testvérek tökéletes együttesében előzte meg a lánchbeszédet, melyre a legfiatalabb testvérek egyike, Kosztolányi Dezső, a kitűnő poéta, gyönyörű költeményét hozta el.

Kosztolányi Dezső lánchverse

A lánchvers így hangzik:

Testvérek! itt egy lánca összerorrva, amelynek minden egyes szemé lélek és minden kapcsa szív, e bus csoportban

én most halottas verseket beszéltek, mert, hajh, egy ember a mélységben dőle le, ki szenvedett, akár a legszegényebb.

Fájdalmat a földbe! A fekete földbe! Halott embertárs, sápadt imperátor bus társaid szólnak búcsút köszöntve.

Így hódol büszkén ime ez a tábor, a napiénekből az új felé kitérve, kötevény munkások, harcolni bátor,

hű férfiak, kik fájdalom díjába báb adnak neked, kit már sirlepel fed, könnyek császária, sóhajok királya.

Nem muld szókkal, melyek elperegnék, nem hulló disszel, gyászolunk síváron. Lánccával a hatalmas szeretetnek

körülveszünk a messze éjszakában csuklónk, karunk ugy rázza meg a bánat, mint átcikkázó, éles villanyáram.

Amit mi alkottunk, az éled — árad és viharok azt szerzte sose fújják. Tegyük a sírba, testvérek, csodának,

forró testünk eleven koszorúját.

A bensőséges és formájában is tökéletes veretű költemény méltóképen fejezte be a gyönyörű gyászünnepélyt. A szertartásos berkesztés után még az ünnepség áhítatának hangulatában szólt szét a testvérek.

A Galilei gyászmunkája

Dr. Kriszthaber Adolf főmester testvér gyászbeszéde

A Galilei páholy november 28-án gyászünnepélyt tartott I. Ferenc József király emlékére. A gyászmunkán dr. Kriszthaber Adolf főmester testvér a következő gyászbeszédet tartotta:

Salamon Király templomának ajtaián profán módon kopogtatnak:

— Templomőr, vedesd a jövővényt a szentély oszlopai közé! — Fáradi vándor, szólj, ki vagy, mi vezet hozzánk!

— Nevem: Habsburg-Lothringen Ferenc József és király vagyok. Ismerjétek el, hogy testvéretek vagyok; állapítsátok meg, hogy a Királyi Művészetet gyakoroltam!

— Ha király vagy, koronádat a szentélyen kívül hagyd; ha koldus vagy, rongyaidat ne mutogasd. E falakon belül sem korona sem a koldus rongyai meg nem tevéshetnek azt, aki igazságosan ítélkezni kíván. E helyen csak emberek vagyunk és cselekedeteinket is csak emberi mértékkel mérjük.

— Király voltam, de koldus is egyaránt. Mint királynak, nagy volt a hatalmam az emberek fölött, de hogy ha örömszörny voltam, a királyi hatalom koldus szegénynyé lett.

— Mit tettél avégett, hogy testvéreket tekintsünk? Mi a történeted, hogy koldusnak érzed magad? Van-e, aki kezeskedik érte?

— Kezesem neve Clio. Történetemet el nem mondhatom, csak neveket említek. Ha e nevekhez fűzött képek lelki szemetek előtt újra élednek, ítéljétek meg, hogy méltó vagyok-e arra, hogy testvéreteknek nevezettek?

— Mond el őket!

— Olmütz, Világos, Libényi, Magenta, Solferino, Custoza, Villa Franca, Königgrätz, Quercetaro, Van Lacken, Salzburg, Santa-Margherita, Burgh Ferdinand, Mayerling, Gené, Konopist, Párisi Bazár, Drezda, Sarajevo . . . mondjam-e még tovább? Gondtalan ifjú valék, — öröme, gyönyörűség, szórakozásra nevelve, — nevelőadajkam volt a hagyomány, — vécztöm volt az előítélet, — meggyőződésem az örök fény és változhatatlanság. Bekötött szemmel jártam a világot. Lenyílgó volt a föld, az emberek, amikor tettekre hívtam el. Azt hittem, hogy csak az a jó, amit én cselekszem, de cselekedni azt tanultam, amit mások tanácsoltak. Örömet akartam szerezni és bánatot arattam. Hatalmat akartam gyakorolni és gyengücsk ismertem meg magamat. Mindenkit boldognak akartam látni, de magam boldogtalan voltam egy végtelenségem át. Ahol hűlőt vártam, rut megalatás volt részem. Öszintének gondoltam az embereket, és hamisságon kaptam rajta őket. Keserű csalódásokon keresztül, lassanként lehullott a költék a szememről. Ahol szeretetben véltem sütkérezni, ott gyűlölet átká fogadott. Meggyőződésemem nem akartam feláldozni, de lassanként megtanítottak lemondani. Azt hittem, virányokon járok és lépten-nyomon tövisck vérezték meg lábamat. Boldog akartam lenni és sorscsapások boldogtalaná tettek. Nem maradt egyebem, csak a hit és a kötelesség tudás. Megtörtén butól és gondtól görnyedten, legjobban szeretetteimél könyörtelenül megfosztva, fáradtan vettem szememet a meghaladott utra és ime mit láttam? 1848, 1860, 1867, 1896, 1914. . . A föld felszabadult az ősi átoktól, a nép levetette láncát, hogy a szabadság útját levegőjétől erőssé és boldoggá váljék. Feláldoztam meggyőződésemem a nép meg-

Magyarországi Symbolikus Nagypáholy.

3012/1916

Budapest kel.: 1916. nov. 22.

Testvérek!

Folyó hó 30-án este fél 8 órakor

gy á s z m u n k á t

tartunk ör.: kel.: költözött királyunk emlékére, s erre az összes Budapest kel.: dolg.: @-okat meghívjuk.

Tv.:i üdv.:

Bókay
nagymester.

Fekete
főtitkár.

MUNKAREND:

1. Szertartásos megnyitás.
2. Rózsa Lajos tv.: éneke Mendelsohn: „Éliás” oratóriumából.
3. A Nagymester tv.: megnyitó beszéde.
4. Gyászinduló Csajkovszky F-moll vonósnégyeséből. Előadják Kladvikó, Kőszegi, Fodor és Sonn tv.:
5. Gyászbeszéd: Haypál Benő főszónok tv.:
6. Erkel Ferenc: Halálnak éjszakája. Férfinégyes. Előadják: Arányi, Kertész, Wichmann, Dalnoky, Gyárfás, Ney és Vencell tv.:
7. Szertartásos berekesztés.
8. Láncbeszéd. Tartja Kosztolányi Dezső tv.:

▼▼

A munka megkezdése után

senki a terembe nem léphet és befejezése előtt nem távozhatik.

Fekete ruha kötelező.

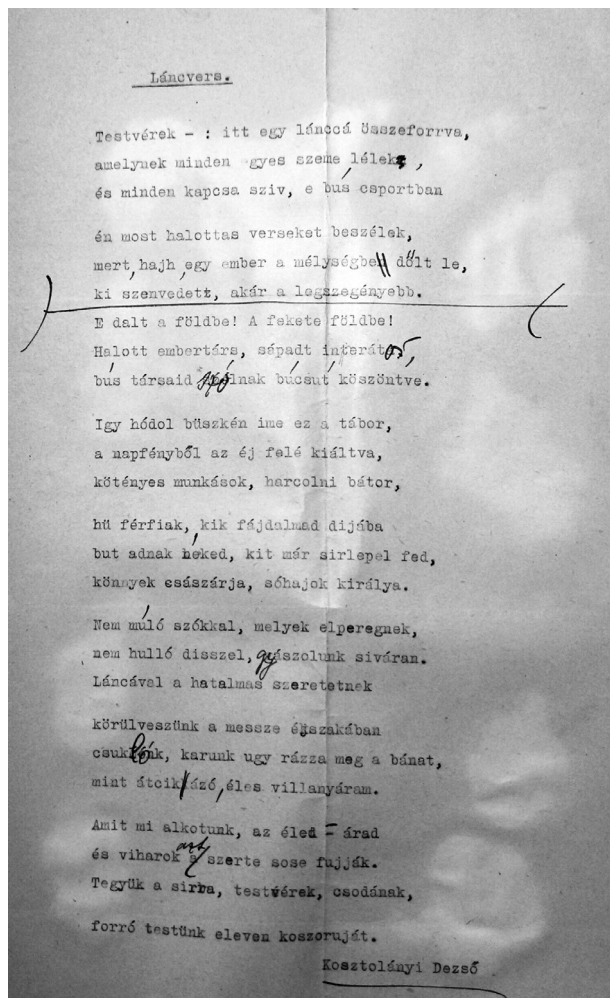
Károlyi György tv.: Budapest.

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy meghívója gyászmunkára. 1916. nov. 22.

A szabadkőművesek éves beszámolójában ²⁵ szintén megemlékeztek I. Ferenc József haláláról, közölték a gyászmunkára szóló meghívót és a *Keletben* már megjelent beszédeket, de a *Láncverset* nem. Hasonlóképpen, a szabadkőművesek nyilvános

²⁵ *Jelentés a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1916. évi működéséről* [1917]. Az éves jelentésből az is kiderül, hogy a vidéki páholyok is gyászmunkával adóztak a király emlékének a nagypáholy utasítása szerint.

napilapjában a *Világ*ban beszámoltak a nagypáholy gyászünnepélyéről, közölték Bókay és Haypál beszédét, de a verset csak megemlítették: „[...] záróbeszédül Kosztolányi Dezső mondta el gyönyörű költeményét, mely mély lírájával és formai tökéletességével legméltóbban fejezte be a magyar szabadkőművesség kegyeletes gyászünnepét.”²⁶ Viszont az Országos Levéltár szabadkőműves-gyűjteményében megtalálható a vers másodpéldánya²⁷ ugyanazokkal az autográf javításokkal, mint az MTA Kézirattárában lévő első. Nyilván ezt adta le a költő a *Kelet*ben való közléshez.

A vers *Kelet*ben való közléshez leadott másodpéldánya.

²⁶ *Világ*, 7(1916), 335. sz., 8.

²⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, P-1083 Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy I-38-CXXVIII Főtitkári hivatali iratai 1916.

Arany Zsuzsanna ugyan megtalálta a gyászmunkára szóló meghívót, és ez alapján Kosztolányi-biográfiájában közli is, hogy a vers itt elhangzott, de továbbra is egy szabadkőműves halálára készült alkotásnak tartja: „Az eredetileg temetésre készült művet a Ferenc József magyar király és osztrák császár elhunytakor rendezett gyászmunkán olvasta föl.”²⁸ Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a meghívóban még lánCBSzed szerepel műfajként, tehát Kosztolányi a gyászmunka előtti héten változtatott a formán, és próza helyett versben írta meg. A költeményben szereplő, általunk már kiemelt kifejezések, mint „akár a legszegényebb”, „sápadt imperátor”, „könnyek császárja, sóhajok királya” egyértelművé teszik, hogy nem egy szabadkőműves emlékére íródott mű „másodlagos” felhasználásáról van szó, hanem kifejezetten a császár és király halálára keletkezett, szemben Arany Zsuzsanna véleményével. Ezt támasztja alá a szerző már idézett és fakszimilében is bemutatott megjegyzése is, amely kifejezetten egy felolvasásról szól. S hogy Ferenc Józsefet csak monogramjával jelöli, talán Kosztolányi utólagos restellkedését jelenti.

Következtetések

A vers referenciájának ismerete persze számos új kérdést vet fel. Miként értelmezhetjük a 48-as hagyományokat családjától megörökölt²⁹ költőnek a forradalmat és szabadságharcot leverő és népeit a világháborúba kormányzó uralkodónak – habár halálában – tisztelgő³⁰ attitűdjét? S magának a szabadkőműveseknek a habitusát³¹, amely szervezet egyébként a Kossuth-kultusz fenntartását fontos feladatának tartotta, és a háború kezdeti támogatása után hamarosan már a békeért szállt síkra? Feltételezhetjük esetleg azt, hogy a nem túl régen szabadkőművessé avatott Kosztolányi a vers megírására való felkéréshez határozott instrukciókat kapott a tartalomra vonatkozóan, és ezeket híven teljesítette is? Ezekkel a kérdésekkel érdemes lenne részletesebben foglalkozni.

Epilógus

Mi okozhatta a megoldásra tett kísérletek tartós sikertelenségét? Az első és legfontosabb talán az, hogy magát a verset a kutatók nem olvasták el figyelmesen, még

²⁸ ARANY Zsuzsanna, *Kosztolányi Dezső élete*, Bp., Osiris, 2017, 172.

²⁹ Nagyapja, Kosztolányi Ágoston, az 1848/49-es honvédszázados Bem seregében szolgált, és személyesen ismerte Kossuth Lajost és Petőfi Sándort is.

³⁰ A korabeli magyar lapok megemlékezései egy kivétellel dicsőítették az elhunyt uralkodót. A kivétel a *Népszava* volt, amelynek kritikuskikkeit a cenzúra már megjelenés előtt betiltotta, így Ferenc József haláláról szóló cikkből csupán egyetlen mondat maradt meg, a címe. Lásd: BIHARI Dániel, *Drasche-Lázár szajkosarat tett a sajtóra*, <https://24.hu/tudomany/2015/05/27/drasche-lazar-szajkosarat-tett-a-sajtora/> (utolsó megtekintés: 2019. január 2.) és TAKÁCS Róbert, „I. Ferenc József meghalt” – A király halála, https://hat-had.blog.hu/2016/11/15/a_kiraly_halala_218 (utolsó megtekintés: 2019. január 2.).

³¹ Az emlékbeszédekben rendre „kötény nélküli szabadkőműves”-nek emlegették, amely a szabadkőműves szóhasználatban a legmagasabb fokú elismerés, azt jelenti, hogy bár nem avatták fel, mégis az ő eszméiket képviseli profánként is.

az irodalomtörténészek sem. A második az, hogy a megjegyzés alapján szabadkőműves belügyre, egy szabadkőműves halálára gondoltak kizárólag. A „láncvers” szűken vett értelmezése alapján kifejezetten a szabadkőműves társ temetésén elhangzó felolvasást tartották elképzelhetőnek. Pedig a szabadkőművesség történetét kutatók tudhatták, hogy nem szabadkőművesekről, uralkodók vagy neves személyiségek haláláról is meg szoktak emlékezni a páholyokban.³² Végül pedig általánosságban is gátolják a szabadkőművességgel, páholyokkal kapcsolatos kutatómunkát a szabadkőműves források használatának korlátai. Kevés könyvtárban hozzáférhetők a szabadkőműves kiadványok, folyóiratok, és még kevesebben forgatják ezek lapjait. Egy alapos digitalizálási projekt eredményeképpen létrejövő, szabad szöveggel kereshető szabadkőműves-dokumentumbázis számos megoldatlan problémára adhatna választ, vagy eddig nem ismert összefüggésekre deríthetne fényt.

A megoldás fentebb közölt logikai következtetéseken alapuló eredményéhez azonban önkritikusan hozzá kell fűznünk, hogy mi sem így dolgoztunk. Az egyik szerzőtárs egy más jellegű kutatás kapcsán olvasta a *Kelet* 1916-os számait, és vette észre a *Láncvers* sorait. A felismeréshez persze ismernie kellett a költeményt és a monogram kérdésének a vitatottságát.

A lényeg a megoldás menetétől függetlenül az, hogy megnyugtatóan igazoltuk, hogy Kosztolányi Dezső *Láncvers* című műve I. Ferenc József császár és király halálára íródott, és a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy 1916. november 30-án tartott gyászmunkáján hangzott el a szerző előadásában, majd nyomtatásban is megjelent a *Kelet* 1916. decemberi számában.

³² A magyar sajtó több lapja is beszámolt arról 1898 szeptember 23-án, hogy „Magyarország Szimbolikus Nagypáholya tegnap este megható szertartásos gyászmunkával adózott Erzsébet királyné emlékének.” Lásd pl.: Budapesti Napló, 3(1898), 262. sz., 6. A *Kelet* 1898. 8–9. száma (aug.–szept.) persze még részletesebben szólt erről, és közölte a Szövetség tanács határozatát, hogy az egyes páholyok is tartsanak gyászmunkát. De egyes páholyok is tartottak gyászmunkákat kívülállók számára, például a Galilei páholy 1876-ban Deák Ferenc halála alkalmából, majd 1877-ben a páholy névadójának emlékére. Lásd: *A Galilei Páholy története*, <https://www.galilei.hu/tortenet/tortenet.html>, (utolsó meglátogatás: 2019. január 2.).

*Arany János és Tompa Mihály levelezése (1847–1868), szerk. és az utószót írta Kiczenko Judit**

Budapest, Ráció, 2018, 467 l.

Nemcsak a könyveknek, a leveleknek is megvan a maguk sorsa. Magyarországon főként a történelmi körülmények tehetnek erről, amelyek igencsak mostohán szoktak banni a kéziratokkal; ám a levelek sorsában a levelező költők, sőt maga a költői levelezés műfaja is szerepet játszik. Ami a körülményeket illeti: az, hogy Arany Tompához írt korai leveleinek nyoma veszett a címzett politikai meghurcoltatása során, szomorú igazolása annak, ahogyan e vegzatúráról az érintett beszámol.

Ha a költők maguk is bizonytalanok voltak benne, érdemes-e megőrizni, amit egymásnak írtak (lásd Tompa levelét Aranynak, 1866. okt. 10., 392¹), ebben a levelezés funkciójának és jellegének megváltozása is közrejátszott. Erre már Arany László utalt, amikor kiadta apja íróbarátaival folytatott levelezését; Kazinczyra utalva írja, hogy a levelezés „kora a hírlapok elszaporodásával mindinkább lejár”.² Az utószót jegyző Kiczenko Judit részletesen elemzi, mit jelent, hogy ez már nem Kazinczy kora, amikor a mester levelei hálózattá szótték a privát viszonyokkal is összefonódó irodalmi élet egyes szálait. Az irodalmi élet immár Pesten, a sajtó nyilvánossága előtt zajlik, Tompa és Arany ráadásul távolról, a kirekesztettek rezignációjával és ellenszenvével figyeli mindazt, ami a nyüzsgő, piacosodó irodalmi színtéren történik. A levelezés az intim szférába záródik, és az irodalom ügyei a fejfájás, a pénztelenség miatti panaszok és a tarhonyakészítés rejtelmek közé vegyülnek – inkább az előbbiekkal tartván rokonságot. „Azon célra, melyre Kazinczy Ferencék leveleiket írták, a mai levelezés (legalább az enyém) bizony egyáltalában nem alkalmas” – írja Tompa (1858. máj. 28.; 254), amikor Arany korai leveleinek elkallódásáról beszámol. Arany megjegyzi: „Régibb leveleim elvesztét sajnálom egy kissé: de csak rád nézve, ki annak *egyedüli* publikuma kell, hogy maradj. Semmi sem bosszantana inkább, mint annak előre tudása, hogy levélfirkáim valaha nyilvánosságot lássanak.” (1958. júl. 3.; 258) Bár levelezését csak halála után adta ki fia, Arany Lászlónak bizonyára fülébe csengtek e mondatok, amikor úgy döntött, hogy kihagyásokkal közli a szövegeket.

Az irodalomtörténet-írás a maga módján viszonyult a beszédhelyzet változására; Arany leveleiből kimazsolázta azokat a részleteket, amelyeket élettrajza, költeményei vagy költészetről vallott elvei szempontjából fontosaknak tartott.

* Ez az írás a Petőfi Irodalmi Múzeumban 2019. március 20-án elhangzott könyvbemutató előadás szerkesztett szövege.

¹ A kötetből vett idézetek oldalszámát a szövegben, a dátum után adom meg.

² ARANY János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, Harmadik kötet: *Levelezés: ARANY János Levelezése író-barátaival* (a továbbiakban: *AJLÍ*), Bp., kiadja Ráth Mór, 1888, Első kötet, Bevezetés, III.

A levelek egybefüggő olvasása ugyanakkor arról győzi meg az embert, hogy ez a – nevezzük így – dekontextualizáló eljárás akarva-akaratlanul meghamisítja a sokat idézett mondatok jelentését; olvasói tapasztalatunk azzal a tanulással jár, hogy az életrajzi olvasás is csak akkor hoz általánosítható eredményeket, ha a sokat idézett kijelentések alkalmi (életrajzi) kontextusát is figyelembe vesszük.

Szemléltetésül csak néhány esetet idézek. Az egyik Aranynak az a sokat emlegetett óhaja, hogy visszaköltözhessék Szalontára. A leggyakrabban idézett levélrészlet szerint „[s]emmit sem óhajtok inkább, mint szegény szalontai kunyhómat, hogy ott megint olthassak, »procul negotiis»” („hogy megint ültessek, oltsak” – ahogyan majd az *Epilogus*-ban hangzik). Ez a vallomás nem önmagában áll – az a hír váltotta ki Aranyból, hogy Tompának új parókiát építenek Hanván („Csak boldog egy falusi pap!”), miközben neki Kőrösön nincs nyugta, mert folyton hurcolkodnia kell (1854. máj. 8.; 125). A tágabb kontextus különösen beszédes: Arany többször megvallja, tart attól, hogy Szalontára híres emberként visszatérjen: „Én, megvallva bűnömet, ha már megyünk valahova, jobb szeretnék Hanvára inkább, mint haza, mert ez utóbbi helyen annyi komédiát csinálnak velem, hogy átallok ott járnai is” (1860. júl. 4.; 307; korábról lásd 1857. jún. 26-án kelt levelét is, 233).

Még tanulságosabbak azok a levelek, amelyek Tompa és Arany barátságának átmeneti elhidegülésekor keletkeztek, 1854 októbere és 1855 januárja között.

Arany október 18-ai leveléből híresültek el ezek a mondatok: „Vannak perceim, mikor szeretnék elenyészni, megsemmisülni, csak hogy az öntudattól meneküljek. Gyulai azt szokta mondani: fáj az élet... nekem igazán fáj”; „Én igazi *eposzi* hős lettem, ki szabad akarattól nem működik, s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja” (138–139).

A sokat idézett levélrészlet háttérben az áll, hogy Tompára mély és leverő hatást tett barátja várva-várt nyári látogatásának elmaradása. Rezágnál írja: „rosszulesik, de nem tudlak magam előtt kimenteni! [...] én többé hívni nem foglak. De hasztalan is hívnálak, sose jössz te Hanvára”. A személyes kapcsolat elmaradásából aztán messzemenő, alkatából fakadóan sötét következtetéseket von le; „anélkül – úgymond –, hogy barátságunk hülne, a lélek fáradni fog, vénülünk, kedélytelenedünk, az élet bajai lehangolnak, levernek; leveleink gyérülnek, végre kimaradunk, verset nem írunk, a világ elfeledi nevünket, s meghalunk, elmúlunk, s vége lesz mindennek. Ennyi és ilyen az élet!” (1854. okt. 9.; 137.)

A szemrehányó sorok mögött Tompa kisebbségi érzését lehet sejteni. Mintha barátja azt akarná éreztetni vele távolmaradása által, amit Petőfi annak idején tapintatlanul nyíltan is a tudomására hozott: ő nem egyenrangú tagja a triásznak. Arany, saját költészetét illető kételyeinek hangot adva és Tompa költészetét elismerve, mindig is igyekezett egyensúlyt tartani kettejük közt. Most viszont arra kell ráébrednie, hogy távolmaradásával ezt az egyensúlyt veszélyeztette; ezért írja a fenti, állapotát a legsötétebb színekben festő részletek magyarázatául: „Kelle, hogy ismerd állapotomat, s ne

írj mindent baráti érzetem rovására.” A levélváltás ezen a szálon fut tovább, a barátság regenerálása felé; „ha részvétem orvosság volna – veszi fel a fonalat Tompa –, már rég jobban lennél” (1854. dec. 21.; 142), Arany pedig következő levelében ráerősít: „Utolsó levelemet meglehetősen sötét percben írtam, hála istennek! Azóta sem fordult elő olyan. Biztatásod [...] jótékonyan hatott rám” (1854. dec. 1. után; 144). Tompa, miután kifejezi örömét Arany utóbbi levelének jobb hangulata miatt, megjegyzi: „Tudom [...] hogy harmadik leveded ismét egy óriási recidiva lesz” (1854. dec. végén; 146). Arany megnyugtatta, hogy „jóslatod, miszerint következő levelem egy óriási visszaesés leend a fekete hangulatba, még eddig nem teljesült”, majd hozzáteszi: „a te biztató, földérítő, nyájas leveleid, őszinte, állandó barátságod sokat tesznek arra, hogy különben elég sivár életem kellemesebbé váljon előttem” (1855. jan. 16.; 149). A levelekbe lassan visszatér a korábban ritkán hiányzó humor, és a barátság teljes helyreállításáról tanúskodik, amikor – immár következményektől nem tartva – ismét korholják és kritizálják egymást. Persze ha a „fekete hangulat” felidézését a beszédhelyzetből érthetjük meg, bizonyára a „kiengesztelődés” szentenciái is e kis történet keretébe illeszkednek.

Külön csoportot alkotnak azok a kijelentések, amelyekben Arany a piacosodó irodalmi élet kihívásaira – Tompához hasonló ingerültséggel – reagálva fogalmaz meg költészetének lényegével kapcsolatos tételeket; a szerkesztők, úgymond, „majd megölnék a honorárium ígéretével, de bölcsen átláttam, hogy ha én időmet, s erőmet ölkigyelmökre fogom fecsérelni; akkor sohasem fogok valami nagyobbat produkálni. [...] Szerelmes nem vagyok, hogy mindennap egy Hozzá című verset vágiak: a tárgyias költeményhez pedig tárgy kell, és ami több, hevülés a tárgy iránt, az pedig nem jó minden füttyentésre” (1854. jún. 23., 130; NB. a *Hozzá* című Petőfi-vers, amelyre Arany céloz, így végződik: „És most... és most... jer a zsebembe, pénz”, ti. a szerelmes versért járó honorárium).

Mindebből az „lóg ki” ahogy Arany szokta volt mondani, hogy leveleinek általánosítható, verseivel és életfelfogásával kapcsolatba hozható kijelentéseit is szorosan saját kontextusukban kell értelmezni.

A kontextus, az alkalom versek értelmezésére is hatással van. Arany 1857. március 8-i levelében olvassuk a sokat emlegetett négy sorost:

Disznairól hajdanonta,
Konya fülű nyájról,
De ma híres Nagyszalonta
Az ő Aranyáról.

Ha azt hinnénk, Arany öniróniája mutatkozik meg a versben, tévednénk; Tompa két levelére reagálva írja e strófát. 1856. szeptember 26-án Tompa egy – álnéven írt – tréfás levelében a Barabás Miklóstól Nagyszalonta által rendelt Arany-portré kapcsán tesz ironikus megjegyzéseket: „Valóban örülhet Nagyszalonta városa – írja a Tompa Mátyás Mózes nevezetű „rokon” –, önnek arcképét bírhatni; ez a város immár két dologról lesz

híres” (204). Fél évvel később (1857. február 11-én) viszont Tompa amiatt szabadkozik, hogy nem vállalta el a szalontai főbíró felkérését, amely az arckép leleplezésére írandó versre vonatkozott (221). A négysoros vers Arany 1858. március 8-án kelt válaszában olvasható – a bevezető mondatok ezt a két helyet érintik: „nem gyaláztad-e meg bölcsőmet a szalontai disznóval? Miska, Miska! Tudom én már, miért nem írtál te verset a szalontaiaknak. Ím, elkezdem én helyetted:” – s itt következik a négy sor, amelyet az utána következő „stb.” jelzés értelmében Tompának kellene folytatnia és befejeznie (225; NB.: a kisebb költemények kritikai kiadásában nemhogy ezt a kontextust, de magát a verset sem találjuk meg). Ez a kis vers és kontextusa a sok zárra nyíló levelezés egyik lélektani kulcsát is kezünkbe adja. A humoros, ironikus szemrehányásokról sohasem lehet pontosan tudni, mennyire kell a címzettnek komolyan vennie őket. Ebben a játékban a levelező felek tökéletes partnerei egymásnak. Mindketten nagy művészei az őszinteség és a tapintat közötti egyensúlyozásnak (még ha Tompának, mint a korábbi példa mutatta, ez nem is sikerült mindig).

Tovább menve, gazdag tárháza nyílik meg a levelekben az olyan fejtegetéseknek, amelyek nem iktathatók ugyan az emblematisz idézetek gyűjteményébe, de – személyesebb hangnemben – Arany-kritikák, tanulmányok sarkalatos tételeit előlegezik. Az 1858-as Arany-levelekben például egyre-másra tűnnek fel az alapvető lírakritikai írás, az *Irányok* vezérgondolatai. Amikor Arany saját fellépését úgy jellemzi, hogy az sem volt csupán „széles országúton ballagás”, nemcsak *A szegény jobbágy* című vers párhuzamos helyére kell gondolnunk – ahogy a lábjegyzet magyarázza –, hanem az *Irányok* ama részletére is, amelyben Arany a 18. század népszerű költőit jellemzi: „Közvetlenül Csokonai előtt, alatt és után verselők hosszú sorát halljuk zsbongani”, mely a magas irodalomról tudomást sem véve „haladt a népszerű köznapiság széles, poros országútján.”³ Látható, hogy az országút-metaphora a Tompának írt levél fogalmazásakor született meg. Külön tanulmánynak kellene szólnia arról, milyen előzményei vannak a levelezésben a Tompa-költemények 1863-ban megjelent hatodik kötetéről írt Arany-kritikának – beleértve, hogy ezzel a bírálattal Arany önmagának, a „triumvirátus”-nak és az egész népies iránynak is tartozott, amiért az ötkötetes gyűjteményes kiadásról nem írta meg a többször is kilátásba helyezett cikket (lásd: Arany Tompának, 1858. aug. 25.; 263 – Tompa Aranyhoz, 1858. szept. 22.; 265). Ha ilyen elemzések születnének, természetesen azoknak sem Arany tanulmányai és kritikái felől kellene a leveleket olvasniuk, hanem megfordítva; a levelek eleven szellemi-érzelmi közegéből kiindulva kellene eljutniuk az irodalmi tárgyú írások elvontabb tételeiig.

Visszatérve az irodalomtörténet által kiemelt állításokra, olyanok is vannak a levelekben, amelyekről nem is érte az ember, miért nem kerültek be a diskurzusba. Amikor például Tompa 1856-ban, nem sokkal Arany *Kisebb költeményeinek* megjelenése után, ugyancsak nekilátott versei gyűjteményes kiadásának összeállításához, Arany,

³ ARANY János *Összes művei* (kritikai kiadás, a továbbiakban: *AJÖM*), szerk. KERESZTURY Dezső, XI, *Prózai művek 2, 1860–1882*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 158.

barátja költészetének jelentőségét hangsúlyozandó, részletes tanácsokat ad a versek elrendezését illetően. Ez a kontextusa a kötetkompozícióra vonatkozó legfontosabb Arany-téziseknek és a hozzájuk kapcsolódó poétikai fejtegetéseknek, amelyeket a két költő nézetei közötti különbségek tesznek igazán érdekessé. Az Arany-recepció egyik visszatérő témája, mit is tartott a költő a ballada műfajáról. Tompának azt javasolja, hogy a románcok és balladák rögtön a dalok után következzenek, minthogy – úgy mond – „[a] dal mintegy észrevétlenül olvad át a románcba és balladába” (1857. febr. 5.; 218). Ez a meghatározás rövidege ellenére perdöntő – azok javára, akik szerint Arany lírai fogantatásának ítélte a balladát, és az epikus kivitelben a lírai indíték tárgyias elburkolását látta. Tompa elfogadja ugyan barátja javaslatát, hogy a gyűjteményes kiadás kötetről kötetre haladjon a líra felől az epika felé, ám a balladákat a második, dalokkal kezdődő kötetből – ahova Arany utalta őket – átsorolja az ötödikbe, a beszélyek társaságába, vagyis a tiszta epika körébe. Tompa tehát, nem foglalkozván esztétikai kérdésekkel, nem mindenben fogadta meg barátja tanácsát, aki – megint nehezen kiszámítható (ön)íroniával – azt írta neki: „Nem azért tanítok én esztétikát, hogy jobban ne tudjak rendezni, mint te.”

Ami mármost a levelezés és a költészet viszonyát illeti, az *Utószót* jegyző Kiczenko Judit joggal jegyzi meg, hogy Arany számára „hiányzik ebből a kapcsolatból a szellemi, ösztönző inspiráció, amit Petőfitől kapott” (442). A két levelezésnek mégis van rokon mozzanata. Az az „enyelgés”, amely Arany és Petőfi írásbeli érintkezését jellemezte, jó évtizeden át a Tompával váltott levelekben is jelen van; az évődő attitűd a retorikai, poétikai alakzatok, frazeologizmusok, anekdoták tobzódásában mutatkozik. A költői levelezés sajátos típusa ez: a levél az a hely, ahol a tapasztalatok bekerülnek a nyelvi kifejezés, megformálás közegébe, és a tiszta prózából gyakran mindjárt tovább is lépnek a trópusok, alakzatok felé. Nyomról nyomra követhetjük, amint Arany a köznapit tapasztalatokhoz, emberi helyzetekhez a retorika és a költészet hagyományos készletéből, képzetkincséből származó elemeket asszociál, rímet pattint, szójátékot gyárt. A levelek nyelvi megoldásai mintegy útban vannak afelé, hogy verssé váljanak. S ha idáig gyakran nem is jutnak el, a levélírásnak ez a módja segíti Aranyt, hogy valódi ihlet hiányában is ébren tartsa az elemi emberi élethelyzetek poétizálásának ösztönét.

Olykor korábbi verseinek motívumai, fordulatai simulnak bele szinte észrevétlenül a Tompának írt sorokba. Kiemelkedik ezek közül a *Letésem a lantot* és az *Évek, ti még jövendő évek...* (az előbbi vers két sorát idézi például – kihagyással – 1853. nov. 22-én írt levelében, jelezve, hogy azóta is a költői elnémulás közelében él, 109; „Én is boldog volnék, ha reményim oly bőven existálnának, mint nélkülözéseim” – írja az *Évek...* remniszcenciájaként 1853. szept. 1-jén, 103). Az 1856. augusztus 1-jén kelt levélben *Ősszel* című verséből idéz, az őt kínzó „lélek-angina”-ról írva: „Egyébiránt ez tán nem is annyira *angina*, mint *csíra* vagy *pip* [nyelvduzzanat], minő madárnak szokott lenni, »ki bús, ki rab, hallgat, komor, fázik«...”. Később, életesélyeit mérlegelve, a *Mint egy*

alélt vándor... alapmotívumát parafrázeálja: „Negyvenhat éves ember vagyok – ily egészségű íróember nemigen ér matuzsálemi öregséget, az 50–60 év közötti válságos időszak nagyon megpróbálja a legényt: én sem igen számítok többre. De azért megyek a magam útján – »többet nézve hátra, mint előre«” (1863. dec. 13.; 365).

Másszor verscsírák bújnak elő; a Nagykőrös – Szalonta dilemmáról szólva írja például: „Igazán én nem tudom, mit tegyek:

Ne hagyjam-e ide Nagy Kőrösnek fényét,
Szalontán keresve az életnek kényét.

Látod – fűzi hozzá –, mily szépen tudok még verselni!” (1854. aug. 24., 133; NB. ez sincs benne a költemények kritikai kiadásában).

A legnyilvánvalóbb kapcsolatot a levelekkel a költői rögtönzések, rímjátékok (Barta János szavával: Arany János apróműfaja) képviselik. Ha Barta e líra alatti líra kapcsán úgy fogalmaz, hogy „[m]indez távol áll a nagy költészettől, de arról tanúskodik, hogy a költői ösztön ébren van, és különösen a rímek könnyen pattannak elő”,⁴ a levelekről még inkább elmondhatjuk, hogy ezek tartják ébren a külső-belső tapasztalatok poétizálásának hajlamát és képességét. 1853. máj. 23-án írja Arany: „Még néhány tavaszt remélek, kivált, ha 5 évben lép egyet a baj, mit bizony 1839 óta hordok *keblemben*, mint sérült szarvas a nyilat” (88). „Csak én veszek itt Nagy Kőrösön – örökösön” (1856. jún. 25.; 193); „Egyszer leltem egy fél patkót, az is rozsdás vót (rím, aztán, jegyezd meg)” (1858. febr. 9.; 246); „Mindazáltal a poézis nálunk is (rím!) szünetel (nehogy *szüretel*-nek olvasd)” (1858. jún. 5.; 256.) Tanári munkájáról írja: „Járom (mily szójáték van e szóban!) leckéimet” (1858. máj. 11–12.; 252). „Heu! quantum alter ab illo Tompa erat” (Jaj, mennyire más volt, mint az a Tompa), idézi tréfásan átalakítva az *Aeneis* Hektórra vonatkozó sorát (1858. ápr. 17.; 248).

Különösen jellemző a levelezésre az a típus, amelyet Barta is „évődés”-nek nevez; „a szatírának az a minimális foka” ez, „amelyben a játékba már egy csipetnyi kritika vagy gúny vegyül”.⁵ Szabadkozva írja Arany 1859. október 22-én: „biz’ én, szokott lustasággal, mostanig halasztám [t. i. a választ], ami nem volt tőlem szép: de hisz’ ihol a hátam, üss, csak ne haragudj, mert iszonyúan félek a te puszkapor = höher! [maga-sabbra] = a te »lőgyapot« természetedtől” (288).

Hogy ez a köztes terület leginkább a mesterkedő közköltészeti hagyománnyal tart rokonságot, azt a levelek verses betétei tanúsítják leginkább (talán már mondanom sem kell, ezeket is hiába keressük a költemények kritikai kiadásában). Idézzünk abból a leoninusból, amelyet Tompa egy anekdotikus története ihletett; a vers így kezdődik:

⁴ BARTA JÁNOS, *A líra peremén – Arany János apróműfaja* = Uő, *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 149.

⁵ Uo., 150.

Drága barát Hanván! Hozzád siet íme rohanván
Kőrösön írt levelem, hol sok uborka terem.
Válaszodat vettem, s jóízűt rajta nevettem,
Mert a békaegér-harc sokat abba' megér.
(1855. nov. 4.; 168.)

Egyes ötletek később versekben tűnnek fel újra. Ha Arany felháborodik, hogy az ifjú nemzedék „skártba teszi” Vörösmartyt, vagyis félreteszi, mint kártyajátékos a fölösleges lapokat (1853. dec. 4.; 114), *Szegény Miska sírkövére* írja majd 15 év múlva: „Én skártba, te végnyugalomba”. „Tudom mi az – írja 1858. február 9-én –: a legvígabb társaságban *egyedül* lenni” (245). „Oh, mily tömeg! s én egyedül” – hangzik a két év múlva írt *Az örök zsidó* című versben – „Egyedül a társaságban, / ezerek közt egyedül” – visszhangzik a téma a 18 évvel későbbi *Még ez egyszer...* kezdetű töredékben.

Ha Tompa kisfiának halála után azt írja Arany: „A mi fájdalomunk a tietekből mit sem vesz el” (1857. okt. 28.; 241), ez a húsz évvel később írt *A régi panasz* nagy hasonlatának előképe:

bánatomban
Meg nem enyhít társaság;
Mint szülétlen több gyerekre
Osztatlan száll s mindegyikre
Az egész nagy árvaság.

A legtöbb „előhang” az *Epilogus* felé mutat; idézzünk ezúttal az 1857. dec. 29-én kelt levélből – „Ha valahol nyugalmat találnék, oda elmennék – de az nem lesz, csak majd odalent” (243). De ott van a *Mindvégig* legendás mondatának előképe is („Te mondd, ahogy isten / Adta mondanod”) egy 1867-es levélben: „Igyekszem ugyan megcsinálni [ti. a verset], ahogy isten tudnom adta, de ha nem úgy fog a kréta, mint *értelmem* szeretné, ki tehet róla!” (máj. 30.; 403).

Hogy a levélírás Arany számára nem egyszerű írásbeli kommunikáció, hanem a tapasztalatok nyelvi kifejezésének a költészet felé mutató gyakorlata, az is jelzi, hogy hasonló „átvillanyozás”-ra, ráhangolódásra, (nyelvi) beállítódásra van szüksége hozzá, mint a versíráshoz, és a levél csak akkor születik meg, ha nem zökkentik ki belőle. „Kedves barátom! Úgy nézd e levelet, hogy *ez hárompróbás* – kezdi egyik levelét barátjának –, mert harmadikszor próbálom már: most talán majd csak elsül. Két ízben kivertek, s olyankor nincs kedvem elővenni, rendesen eltépem” (1858. júl. 3.; 257, lásd korábbról: 1856. aug. 1., 199).

A poétizálásnak ez az ösztöne Tompában is megvan; még Arany-parafrázist is sző levelébe („Aztán meg más is szenved, ti is szenvedtek, hát mivel volnánk mi jobbak és érdemesebbek nálatok?” 1853. jún. 5.; 90, lásd az *Évek, ti még jövendő évek...* utolsó versszakát), sőt a „néma versek” ötletét, amely a *Naturam furca expellas...* alapmotívuma, ő hozza be a levelezésbe, egy operaénekesről szóló anekdota révén,

aki „hang nélkül énekelt” (1852. nov. 1.; 71., 1853. dec. 18.; 117). Nála azonban a tapasztalatok nyelvi kifejezésének spontán hajlama, amely leveleiben érvényesül, nem versei felé mutat. A levelekben az Aranyénál nyersebb, szarkasztikus humor vagy éppen a keserűség keresi és találja meg a helyzethez illő (olykor trágárságig menő) nyelvi formulákat (éjszakáiról, álmairól szólva írja 1859. febr. 12-én: „Jób szerint azok is bántásomra rendeltettek énnekem” (274); Senecától ezt idézi: „Mire való *részenként* elsíratni az életet? Az élet *mindenestül* siralmas” (uo.). Felesége szenvedéséről így ír: „Szegény asszony! Ez nem is tudom, miért él? Vagy mi célja az Úristennek némely halandót a sírhoz rugdosni? [...] *fáj és jaj*, e két szótól cseng fülem évek óta, minden nap” (1859. máj. 31.; 280–281). A költő Tompa viszont rendszerint elzárja magát ettől a regisztertől, és – az érzékenység korát idéző – stilizált nyelvi világban mozog. Nem az „őszinteség” 19. századi kifejezéskritikai normájáról van itt szó, hanem arról, hogy Tompa költőként nem engedte érvényesülni azt az elemi – és egyébként termékeny és hatásos – poétizálási hajlamot, amely levélbeli nyelvhasználatát oly erőteljessé teszi. (Arany egyébként maga is regisztrálta a különbséget – Tompa első látogatása után írja sógorának, az akkor még jó kedélyű barátról: „Ha munkáit olvasva azt hinnéd, hogy valami melancholicus ember, igen csalatkoznál: örökké röhögötett bennünket élceivel s anecdotáival.”⁶)

A levelezés olvasója minduntalan beleütközik a kérdésbe: miért nem látogatta meg egymást gyakrabban a két barát? Ha az ember azt a levelet olvassa, amelyben Arany beszámol róla, hogyan utaztak vissza Hanvárról Kőrösre (1855. szept. 23.; 163), lesz némi elképzelése arról, micsoda tortúra volt ezt a 300 km távolságot a 19. század közepén leküzdeni. Méltányolhatók azok az indokok is, amelyek a súlyos egészségi vagy pénzügyi körülményekre vonatkoznak. Másrészt az sem lehet kétséges, hogy az Arany család remekül érezte magát Tompáéknál 1855 nyarán. Mégis nehéz elhessegetni a gyanút, hogy a látogatást, amely a levelek állandó témájául szolgál, mindketten hátrítják. (Tompa például, aki már idézett levelében ürügynek minősíti a pénzhiányt, maga is anyagi okokra hivatkozik, mikor ő volna soron a látogatással.) Beszédes, hogy a – ritka – találkozások után egy időre megrövidülnek és leegyszerűsödnek a levelek; ahogyan Tompa írja 1855. márciusi látogatása után, „Látod, édes barátom! Az örömről és boldog napokról nemigen írogatunk egymásnak reminiscenciákat” (máj. 6., 154). Legjellemzőbb talán, hogy a látogatások epizódjai lassanként a levelezés visszatérő toposzaivá válnak, mint a „csombók”-kötés, amelyre Tompa tanította Arany Lacit, vagy a rókalyuk. Ami az utóbbit illeti, Tompa, a már idézett, álneven írt levelében (tréfásan) felhánytorgatja Aranyra, hogy aggteleki kirándulásuk során nem bújta be a cseppkőbarlang Rókalyuk nevű nyiladékába. A címzett – sokatmondóan – így válaszol: „A szalontai disznót, [...], rókalyukat [...] és a vendégségre készült verebet

⁶ Ercsey Sándornak, 1853. febr. 28. = *AJÖM*, szerk. KERESZTURY Dezső, XVI., ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 28.

elnyelem szó nélkül, mert az csak az én mortifikálásomra [sanyargatásomra] van fölelegetve, de hogy legjobb barátomat, Tompa Mihályt oly mir nichts – dir nichts modorban emlegette kend, azt, lássa, el nem tûrhettem – illó volt, hogy respektusra tanítsam kendet” (1856. okt. 4.; 206). Arany, évek múlva, a Tompa által elmulasztott akadémiai székfoglalót nevezi „rókalyuknak”, arra célozva, hogy ez alól nem lehet kibújni – vagy pontosabban: bele kell bújni (1860. jan. 25.; 296; NB. Tompa sem bújt be a Rókalyukba – nem tartotta meg a székfoglalót; 1868. márc. 23-án az akkor már nagybeteg költő néhány versét távollétében olvasta fel Szász Károly, és az Akadémia ezt székfoglalónak ismerte el, lásd Arany László jegyzetét az aznap írt Arany-levélhez.⁷)

Valódi *levélbarátság* ez – ahogy Kiczenko Judit írja az *Utószóban* (441). Bármennyire voltak is mindketten tisztában, hogy a levélváltás nem pótolhatja a személyes kapcsolatot, igazából arra volt szükségük, hogy sivár életükből, lehangoltságukból ki-emelkedhessenek időnként. Gyakran és kölcsönösen megvallott levélírói lustaságuk azt jelzi, hogy még ez is komoly erőfeszítést igényelt tőlük; ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy a közös értékek, élmények, az egymást ihlető évődő stílus – a költői-emberi kapcsolat – folyamatossága megmaradjon, a közös levélnapló narratív egysége ne sérüljön. Talán azt is gyanították (legalábbis Arany), hogy levelezésüknek – Kazinczy ide vagy oda – ebben a formában is irodalmi jelentősége van. Ezt sejteti Arany kitérő válasza, amikor barátja leveleik visszaküldését kezdeményezi, vélhetőleg saját, „gondatlanul, lazán, pongyolán”, „sok helyütt tán vastagon is” írt leveleinek megsemmisítése céljából (1866. aug. 20.; 392). „Isten megtartja tán az én jó fiamat – válaszolja diplomatikusan –, ki sokkal komolyabb és szolidabb ember, hogysen ily örökséget ne tudna megbecsülni értéke szerint (1866. nov. 14.; 394).

Miért is kellett ezt a kötetet kiadni? – kérdezheti a tisztelt vagy éppen tiszteletlen olvasó, aki tudja, hogy Arany László valóban „megbecsülte” az „örökséget”, és összegyűjtötte, majd személyenként elrendezve kiadta Arany íróbarátaival folytatott levelezését. Ezt az érvet könnyű elhárítani, hiszen a költő fia erősen megrostálta, megfésülte az anyagot; kihagyott szövegrészeket vagy egész leveleket, átírta a nélkülözhetetlen, de szalonképtelen részleteket – ráadásul mindennek többnyire semmi nyoma nincs kiadásában. Az első korszakból (amelyből csak Tompa levelei maradtak fenn), összesen hatot közölt, a későbbiekből pedig mellőzte a magánjellegű vonatkozásokat, a kortársakról kedvezőtlen képet festő részleteket. Akár egy egész évet is átugrik (1862–63); ez a húsz levél, úgymond, Arany lapjára, „családi viszonyokra, megbízásokra stb. vonatkozó, közérdekkel nem bíró közlemény”.⁸ Ha Tompa azt írja Aranynek egyik összekülönbözésük után, mentegetőzve, hogy „én kezdtem el balfaszkodni” (1854. jún. 17., 127), Arany Lászlónál ez így hangzik: „én kezdtem el sületlenkedni”⁹

⁷ *AJLÍ*, Második kötet, 296. (Kötetünkben idézve a 426. oldalon.)

⁸ *AJLÍ*, Második kötet, 235.

⁹ *AJLÍ*, Első kötet, 347.; NB. Sáfrán Györgyi – más példákat említve – alaposan elemezte Arany Lászlónak ezt a rostáló-eufémizáló gyakorlatát, lásd *AJÖM*, szerk. KERESZTURY Dezső, XV., ARANY

Az Arany–Tompá-dialógus személyes vonatkozásainak mellőzése már csak azért is talányos, mert Arany László maga említi a Tompához intézett levelek naplószerűségét, önéletrajzi jellegét. Önellentmondásba is keveredik, hiszen, mint írja, azért hagyta el a többi íróbaráttal folytatott levelezés önéletrajzi vonatkozásait, mert „e cyclus magában is elég arra, hogy mintegy önéletrajza folytatásának beváljék”.¹⁰

A *magyar irodalomtörténetírás forrásai* című sorozatban megjelent, Bisztray Gyula által jegyzett 1964-es *Tompá Mihály levelezéséből* „papírtakarékossági okok” miatt kikerült az Arany-korpusz – mondván, már készülnek az Arany-kritikai kiadás vonatkozó kötetei.¹¹ Ám ha még az elsőre is jó tíz évet kellett várni Bisztray munkája után, a két barát teljes korrespondenciája immár évek óta olvasható a kritikai kiadás XV–XIX. kötetében.¹² Az Arany-levelezést sajtó alá rendező Sáfrán Györgyi, Új Imre és Korompay H. János (illetve maga Bisztray Gyula, aki az első két kötet Tompa-anyagát gondozta), nemcsak a levelek szövegét közölték hiteles források (nagyreszt kéziratok) alapján, de további információkkal is bőségesen szolgáltak a jegyzetekben.

Első pillantásra tehát valóban luxusnak látszik szerkesztői kapacitást és pénzt áldozni az új kiadásra. Aki azonban egyvégtében elolvassa a kötetet, hamar más belátásra jut. Azt az élményt, amelyet „két nagyságos elme” közös, naplószerű életírása nyújt, nem élhetjük át, ha a kritikai kiadásban lapozva-keresgélve olvasunk. Az új kiadás minduntalan a levélregény műfaját juttatja eszünkbe – tudjuk, ez eredetileg nem egyszerűen műfaji „fogás” volt (ahogy az orosz formalisták mondanák). A műfaj élet és irodalom szoros kapcsolatából született – ahogyan azt Richardson regényei mutatják, aki először levélgyűjteményével adott mintát erkölcsös polgárleánykáknak, hogyan hárítsák el magasabb társadalmi állású férfiak tisztességtelen ajánlatait. Vagy ahogy Kazinczy büszkélkedett a *Bácsmegey öszveszedett leveleinek* sikerével: „szerelemben olvadozó ifjacskaik, s leánykaik, frazeológiát dolgozának belőle”.¹³ Aki mármost embertársának vigasztalhatatlan gyászában, sértettségében, életuntóságában vagy éppen

János *Levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1975, 476–478.

¹⁰ *AJL*, Első kötet, XI.

¹¹ *Tompá Mihály levelezése*, I. 1839-től 1862-ig, II. 1862-től 1868-ig, s. a. r. és a jegyzeteket írta BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai). Az Arany-levelezés mellőzéséről lásd *Előszó*, I., 9. A kiadvány az egyes levelek keletkezésének helyszínét és dátumát adja meg, sorszámmal besorolva a kronológiába.

¹² *AJÖM XV., i. m., AJÖM XVI., i. m., AJÖM*, szerk. KOROMPAY H. János, XVII., ARANY János *Levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004; *AJÖM*, szerk. KOROMPAY H. János, XVIII., ARANY János *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014; *AJÖM*, szerk. KOROMPAY H. János, XIX., ARANY János *Levelezése (1866–1882)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015.

¹³ KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete = Uő, Művei*, vál., szöveggond., jegyzetek: SZAUDER Mária, I., *Versek, műfordítások, széppróza, tanulmányok*, 345. Idézve: DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. Század végének magyar irodalmában*, Bp., Universitas, 2009, 425.

sikerében, örömeiben akar osztozni, forduljon az Arany–Tomba-levelezéshez, ehhez a költői levélregényhez, mert „frazeológiát dolgozhat belőle”; megtanulhatja, hogyan szóljon a másikhoz egyszerre őszintén és tapintattal.

A szerkesztőket, Kiczenko Juditot, illetve (az utolsó három év leveleit gondozó) Horváth Annát láthatólag ugyancsak megérintette ez a hatás; a jegyzetek – bár a kritikai kiadás jóvoltából bőséggel rendelkezésre álltak, és olykor kiegészítésre is szorultak – nem elsősorban tudományos igényeket szolgálnak, hanem az élményszerű olvasást. A befogadás lendületének megtörése nélkül lehet a lap aljára pillantva feloldani a ma már érthetetlen-ismeretlen kifejezéseket, vonatkozásokat. Ugyanezt a célt szolgálja az írásmód modernizálása és persze a kötet borítóján, illetve a függelékben közölt képek, amelyek a levelek főszereplőit és a fontosabb helyszíneket elevenítik meg.

Ne áltassuk magunkat, a szélesebb közönség akkor sem fogja a kritikai kiadást olvasni, ha felkerül az internetre. A Ráció Kiadó igényes kiállítású kötete azonban arra csábít, hogy kézbe vegyük és le se tegyük e kétszemélyes költői levélnaplót, míg az utolsó, megrázó sorokat is el nem olvastuk. Köszönet érte – a leendő olvasók nevében is.

S. Varga Pál

Az Arany család tárgyai. Tárgykatalógus, összeállította Török Zsuzsa és Zeke Zsuzsanna

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018, 223 l.

Colstok, falióra, törött vonalzó, kávéfőző, kanál, kefe, tejeskancsó, pipa, karperec, terítő és egy kokárda egymástól világosan elkülönült (egész vagy töredékes) képe a fehér borítón. Mit mondhatnak a tárgyak a magyar irodalmi kánon egyik legjelentősebb szerzőjének az élet(műv)éről? Milyen jelentéssel bírnak, és miért bírhat jelentőséggel megőrzésük, dokumentálásuk, megjelenítésük? Mi indokolhatta bemutatásukat kilenc évvel *Az Arany család relikviái* című, szintén a Petőfi Irodalmi Múzeum gondozta kiadvány megjelenése után?

Az Arany család tárgyai című kötet számbaveszi, egyenként leírja a közgyűjteményekben Arany János születésének 200. évfordulóján fellelhető (nyilvántartott), Arany Jánoshoz (és családjához) köthető használati, dekorációs, reprezentációs és/vagy szimbolikus funkciójú tárgyak fizikai jellemzőit, provenienciáját, megnevezi egykori használóit/birtokosát, és közzéteszi a tárgyakról készített fotókat. Ám nem pusztán a hagyományos értelemben vett tárgykatalógus, hiszen ezen túlmenően Török Zsuzsa bevezetőjéből (*Biografikus tárgyak*) kitűnik: arra vállalkozik, hogy a társadalomtudományos anyagikultúra-kutatás legutóbbi évtizedekben lezajló fordulatának és új szemléletének megfelelően biografikus tárgyakként tekintszen ezekre a tételekre. Ez a megközelítés szakít a tárgy és a humán szubjektum közötti merev elválasztás képzetével, „a tárgyak és a velük kialakított interakciók kultúra-, társadalom- és identitásformáló »képességének« elhallgatása” helyett¹ a tárgyak és az emberek dinamikus, időben változó és jelentésekkel teli kapcsolatát tekinti kiindulásnak. A módszertani bevezető tanulmányt további két értelmező fejezet követi.

Fónagy Zoltán az Arany család (töredékes) tárgyi hagyatékát társadalomtörténeti szempontból kontextualizálja (*Az Arany család tárgyai társadalomtörténeti nézőpontból*). A 19. század derekától a társadalmi mobilitás intenzívebb lett, a (tárgyak fogyasztása szempontjából fontos szerepet játszó) középosztály kiszélesedett, és a tárgyak termelésének és fogyasztásának a mértéke is megváltozott: megindult gyári tömegtermelésük, a relatív árubőség miatt elkezdett kiépülni az állandó üzletekkel rendelkező kereskedelmi hálózat (korábban a szezonális vásárok voltak az árucikk-beszerzés fő terepei), a divat ciklusainak változása lerövidült, és ez ösztönözte a tárgyak élettartamuk lejártá előtti lecserélését. E társadalmi-gazdasági környezetben

¹ BERTA Péter, *Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagikultúra-kutatásról*, Replika, 2008, 63. sz., 33.

Arany János életútja 1817 és 1882 között a mobilitás egy példjaként szemlélhető, hiszen az elvileg hajdúnemesi kiváltságú, gyakorlatilag szegényparaszti életformában nevelkedett Arany kollégiumi tanulmányai befejezése nélkül előbb kisvárosi honorácior hivatalnok, majd a geszti Tisza-birtokon házitanító, szülővárosából a főváros-hoz lényegesen közelebb lévő Nagykőrösre költözve gimnáziumi tanár, végül Pesten a Kisfaludy Társaság igazgatója, lapszerkesztő és a Magyar Tudományos Akadémia titkára, majd főtitkára lett.²

Míg Petőfi életútja leírása során rendre visszatér az *üstökös* metafora, hozzá képest Arany pályafutása talán kevésbé látványos fordulatokkal teli, ám ha például az 1840-es évek közepén létrejött irodalmi triumvirátus harmadik, szintén paraszti származású és protestáns kollégiumot végzett tagjához, Tompa Mihályéhoz viszonyítjuk, jól látható, hogy körülbelül hasonló társadalmi pozícióból indulva (centrumtól távol élő vidéki lelkész, illetve segédjegyző) mennyivel nagyobb ívű és dinamikusabb Arany karrierje (akit Tompa folyton óvott attól, hogy Pestre költözzék) – és ez nem pusztán a tehetség, hanem választások függvénye is volt. Arany költözött, új szerepeket fogadott el és töltött be, Tompa pedig – akit életében még egyértelműen az elsőrangú költők között tartottak számon – maradt, és nem tudott/akart bekapcsolódni az ismét Pesten intézményesülő irodalmi-tudományos-kulturális életbe.

Arany János társadalmi mobilitásához térbeli mobilitás is társult, és ezt, valamint a lakóhelyek változását (a bihari vályogházaktól a pesti bérházakon át az Akadémia palotájáig) a tárgyi környezet is nyilván leképezte – bizonyos mértékig, mert amint azt Fónagy Zoltán megállapítja, Arany számára a tárgyak funkcionalitása nyilvánvalóan fontosabb volt esztétikai vagy reprezentatív szerepükénél. Úgy tűnik, ő maga általában nem tulajdonított különösebb, presztízst vagy identitást kifejező jelentést a lakberendezési, használati tárgyakkal és öltözeti elemekkel; a fennmaradt (nagyobbrészt az életút második szakaszából származó) tárgyak egy átlagos középosztálybeli-értelmiségi család tárgykészletének feleltethetők meg. Fónagy szerint az öltözködés iránti nagyvonalú érdektelenség a korszakban a középosztálybeli, családós férfiakat általában is jellemezte (és valamiféle elvárás is volt). E ponton érdemes lehet ismét Petőfire mint egy másik magatartás képviselőjére gondolni, akinek nem csupán öltözéke okozott feltűnést az 1840-es évek derekán, hanem pesti lakása szimbolikus jelentőségű tárgyakkal való felruházására is különös figyelmet fordított, amivel számára fontos értékeket akart valamiképpen deklarálni – ez a gesztus viszont, úgy tűnik, alapjában véve idegen volt Arany Jánostól.

Zeke Zsuzsanna tanulmányában (*Arany-tárgyak közgyűjteményekben*) azt mutatja be, miként lesz egy tárgyból irodalmi relikvia, és hogy a muzealizáció hogyan változtatja meg nemcsak használatának, hanem létezésének a módját is: „[A] tárgy kivonódik az »evilági« életből, ahol a dolgok elhasználódnak. Olyan közegbe kerül, ahol a dolgok

² Vö. SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai*, *Alföld*, 66(2015), 10. sz., 88–100.

az örökkévalóság számára léteznek, megőrzik és megóvják őket a mindennapi káros hatásoktól (közvetlen fényforrás, párás levegő, emberi érintés), funkciójukat veszítve pedig szimbolikus értékűvé alakulnak át” (25). A tárgy örök életére nézvést destruktív hatású emberi érintés utólagos korlátozása azért is érdekes, mert hiszen ahhoz, hogy egy használati tárgy (irodalmi) kegytárgy legyen (vagyis a profán közeget maga mögött hagyva mintegy spirituális tartalommal telítődjék), éppen annak a tudata szükséges, hogy a jeles személy megérintette, és így ahhoz, aki testi valójában már nincs velünk, az általa megérintett, kézbe vett, viselt tárgy közvetítésével lehet kapcsolódni; ennek tiltásával vagy korlátozásával a tárgy jelenléte és látványa töltheti be ezt a funkciót.

Zeke Zsuzsanna áttekinti Arany János tárgyainak történetét a költő halálát követően, vagyis a barátok, családtagok, ismerősök közötti ajándékozás, illetve az adásvétel és az intézmények számára történő adományozás, a muzealizáció stációit, bemutatva azokat a közgyűjteményeket, amelyek jelenleg az Arany-tárgyak letéteményesei. Ezek a nagyszalontai Arany-émlékmúzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum, az Arany János nevét viselő nagykőrösi református gimnázium és a muzeális gyűjtemény, az MTA Kézirattára, a Petőfi Irodalmi Múzeum, emlékszoba a geszti Arany János általános iskolában, illetve a Debreceni Református Kollégium Múzeuma.

A katalógusból ugyanakkor az is kiderül, hogy az archiválás és a muzealizáció mégsem minden esetben garancia az örökkévalóságba való átkerülésre, hiszen több, egykor közgyűjteménybe került tárgy is eltűnt, akár az utóbbi években, évtizedekben is. Másfelől pedig a laikus (nem muzeológus vagy tárgytörténész) olvasó számára a kötet egyik legmeglepőbb tanulsága az, hogy miközben Arany János már életében „A Nemzet Költője” volt, halála után pedig a személyéhez köthető tárgyak nyilvánvalóan még erőteljesebb értéket képviselhetek, mégis, a katalógus tanúsága szerint, esetenként úgy kerültek be közgyűjteményekbe és azóta úgy léteznek Arany-tárgyakként, hogy egy részükről nincsen megfelelően adatolt dokumentáció (ezt jelzik a „hagyomány szerint”, a közgyűjteményi „munkatársak szíves szóbeli közlése alapján” megjegyzések a *gyűjteménybe kerülés adatai* rovatban). Figyelemreméltó általában véve az is, mennyire eltér az egyes tárgyak hitelességének a mértéke, és hogy milyen változatos gyakorlatok alakultak ki a hitelesség bizonyítására, az előbb említett, valamiféle informális szóbeli hagyományra támaszkodó legitimáció mellett a kortársak és a leszármazottak írásos tanúságtételéig. Utóbbiak közül kiemelkedik az Arany Juliska hozományaként regisztrált és a PIM gyűjteményébe egy régiségkereskedésből 2013-ban bekerült két szekrény és falióra, amelyekhez 1932-ben több tanú jelenlétében felvett, gépírással, tárgyfotóval és pecséttel ellátott tanúsítvány készült szinte közokiratként.

A bevezető tanulmányokat az egyes tételek bemutatása követi; a tárgy fényképe mellett a következő adatok szerepelnek: lelőhely, leltári szám, anyag, méret, állapot, leírás, a gyűjteménybe kerülés adatai, a tárgy története, a tárgyra vonatkozó szakirodalom. A tételek nagyrészt használati tárgyak (bútorok, étkezéshez és tisztálkodáshoz köthető tárgyak, munkaeszközök, öltözék elemei), ezenkívül ékszerek és eleve szimbolikus

jelentőségű tárgyak (kokárda, 1848-as pénzerméből készített kanál, nemzeti színű karszalag), valamint a halottkultusz tárgyai (Arany János halotti hajtincse, Arany László koporsójának a kulcsa) találhatók köztük.

A tárgyak birtokosa túlnyomórészt Arany János volt, ezenkívül szerepelnek olyanok, amelyek tulajdonosaként az Arany család van feltüntetve (ezek közös használatú tárgyak, pl. étkezéslet darabjai, bútorok), két tárgy Arany Jánosné Ercsey Juliannához (1818–1885), öt pedig Arany Juliskához (1841–1865) társul. Megtalálhatók itt olyan tárgyak is, amelyek családon kívüli személy tulajdonát képezték, de az ajándékozó az Arany család valamely tagja volt (pl. Petőfi nyakbavaló kendője Aranyné, Prielle Kornélia – egyébként kétes hitelűnek minősített – tintatartója Arany János ajándéka volt). Feltűnő, hogy Arany János fiához, Arany Lászlóhoz (1844–1898) köthető tárgyat nem tartanak nyilván az érintett közgyűjtemények (leszámítva egy kétes hitelű tárcát, illetve koporsója a kulcsát, amely értelemszerűen nem lehetett a tulajdonában), és egyetlen tárgy sem szerepel Arany unokája, Széll Piroska (1865–1886) neve alatt (bár vannak olyan, egykor Arany János tulajdonában lévő tárgyak, amelyeket Széll Piroska ajándékozott közgyűjteménynek, tehát tulajdonosuk ekkor már ő lehetett, mint ahogyan édesapja hagyatékából számtalan tárgyat Arany László juttatott köztulajdonba, vagyis ő rendelkezett felettük).

Ez a körülmény azért elgondolkodtató, mert Arany László egy év kivételével, amelyet akkor már Pesten élő szüleitől távol, Nagykőrösön töltött, 1875-ig, házasságkötéséig együtt élt velük, míg Széll Piroska 1868-tól lakott nagyszüleivel az akadémiai szolgálati lakásban, és Ercsey Julianna elhunytá után mindössze egyetlen évig élt Arany László és felesége, Szalay Gizella (1857–1945) háztartásában. Nehezen képzelhető el (bár nem kizárható), hogy Szalay Gizella Arany László és Széll Piroska tárgyait több mint fél évszázadon át őrizte volna magánál 1945 januárjában bekövetkezett haláláig, amikor ismeretes módon megsemmisült az Arany-hagyaték egy igen jelentős része is. (A hagyatéki tárgyak emléktárgyakként való elajándékozása a rokonok és barátok számára bevett gyakorlat volt, amint ezt a katalógus is tanúsítja.) Az olvasó számára néhol nem világos, mit is kell érteni ez esetben az *Arany család* kifejezés alatt: kik tartoznak a családhoz? A katalógus végén *Az Arany család családfája* Arany János mellett hat személyt: feleségét, lányát, fiát, unokáját, vejét és menyét tünteti fel a család részeként, tehát nem tartoznak ide például Arany János szülei, testvérei (vagy éppen sógora, Ercsey Sándor), csupán az első és másodgenerációs leszármazottak, a közvetlen vérrokonok és azok házastársai, akik közül ugyanakkor csak ketten (Aranyné és Juliska) szerepelnek személyes tárgyaikkal a katalógusban.

Az sem teljesen egyértelmű, hogy az egyes tételek közgyűjteményi megnevezése során mit jelenthet a nyelvtani birtokos eset. *Arany Juliska úrasztali terítője* (31. tétel) egy olyan tárgyra utal, amelyet 1856-ban Arany Juliska készített barátnőivel, de nem az ő tulajdonában volt, mivel a nagykőrösi református egyháznak ajánlották fel. Ez a szintagma ugyanakkor birtokos és a birtok vonatkozásában formailag ugyanolyan

viszonynak tűnik így, mint például az *Arany Juliska faliórája* elnevezésű tétel (38. tétel), bár az utóbbinak Arany Juliska nyilván nem alkotója, hanem tulajdonosa volt (hozományba kapta a szüleitől). Másfelől, ha Arany Juliska kézimunkájának eredménye (úrasztali terítő) az ő neve alatt szerepel, akkor kérdéses, hogy az Arany János használta, ámde Szalay Gizella készítette hímezett írómappa (2. tétel) és tollhegytörlő (7. tétel), illetve a Széll Piroska hímezte zsebóratartó (41. tétel) megnevezéséből miért hiányzik a nevük, bár a kötet végén lévő családfa mindkettőjüket az Arany család tagjaiként tünteti fel, és ez a katalógus az Arany család tárgyait regisztrálja. (Egyébként feltehetően azért hiányzik a nevük a tárgy megnevezéséből, mert ez esetben fontosabb szempont lehetett az, hogy a tárgyat Arany János használta, mint az, hogy ki alkotta.) Tulajdonképpen, ha a tárgyak életútjának a szemszögéből nézzük, akkor ritka, hogy egy tárgynak a létrejötte és megsemmisülése közötti periódusban egyetlen tulajdonosa lenne, így a megnevezéssel egy bizonyos tulajdonoshoz kötni a tárgyat azt jelenti, hogy a tárgy történetének egyetlen mozzanatát emeljük ki és rögzítjük, ami, figyelembe véve azt, hogy e tárgyak jelentőségét és speciális értékét elsősorban az biztosítja, hogy Arany Jánoshoz volt köztük, Arany János tulajdonosi voltát határozza meg a tárgyat identifikáló státuszként.

Akárcsak a PIM korábbi Petőfi-, illetve Arany-tárgykatalógusai,³ ez a kötet sem tartalmazza az Arany Jánoshoz (és/vagy családjához) köthető kéziratok, illetve képek adatait. A 2009-ben közreadott Arany-tárgykatalógus 80 tételt regisztrált, a jelen kiadvány 105-öt (a növekedés az elmúlt évtizedben közgyűjteménybe került vagy elvileg eddig is ott lévő, de lappangó tárgyak előkerülésének köszönhető). A tételek prezentációjának elrendezése ugyanakkor eltér e korábbi katalógusokétól, amelyek a kronológiát vették alapul, vagyis azt, hogy az adott tárgy (feltételezhetően) mikor került a költő tulajdonába. Ez a katalógus ugyanis tematikus csoportosításban mutatja be a tárgyakat, hat témakörhöz rendelve azokat: (1) író, költő, hivatalnok; (2) forradalom és a nemzeti szimbólumok; (3) nők a családban; (4) családi és szociális kapcsolatok; (5) férfiak egymás között; (6) hétköznapok Aranyéknál. Az egyes tárgycsoportokat Török Zsuzsa tanulmányai kísérik, amelyek nem elsősorban azt demonstrálják, hogyan lehetséges a tárgyak életrajzát létrehozni, hanem azt, hogyan lehetséges a tárgyak révén Arany János életének egyes aspektusait bizonyos szempontok mentén (nem kronologikusan) elbeszélni.

Ez merész kísérlet, hiszen a kötet műfaja tárgykatalógus, amely első pillantásra nem feltétlenül az izgalmas olvasmány szinonimája. Más értelmezések szerint viszont a költői életrajzok gyanakvásra adhatnak okot, mert hajlamosak biografikus adatok halmozásával és a költő magatartásának, cselekedeteinek pszichologizáló magyarázataival elfedni vagy háttérbe szorítani magukat a szövegeket és a költői életművet,

³ *Beszélő tárgyak: A Petőfi család relikviái*, második, javított és bővített kiadás, összeállította KALLA Zsuzsa, RATZKY Rita, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2006; *Arany János és családjára relikviái: Katalógus*, összeállította RATZKY Rita, THURÓCZY Gergely, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009.

miközben az életrajzíró szerepe az életút megkonstruálásában reflektálatlan marad. Ugyanakkor egyetlen költő sem légtüres térben alkot, az írás és a publikálás gyakorlata nem függetleníthető attól, hogy a szerző különféle társadalmi szerepeket tölt be, közösségek részese, amelyek normáihoz eltérő módon viszonyul, alkalmak, ajánlatok és kényszerek befolyásolhatják témáit és műfajválasztásait. Az utóbbi években például Kerényi Ferenc Petőfi, illetve Szilágyi Márton Csokonai életútját⁴ a korabeli társadalmi-kulturális kontextusba visszahelyező biográfiai vállalkozásai (rengeteg korabeli, szigorúan véve nem irodalomtörténeti forrás ismerete és értelmezése nyomán) tulajdonképpen sűrű leírások olyan szövetét hozták létre a költői életrajz ürügyén, amely azt is érzékelhetővé tette, miként függ össze a költőszerep alakítása és az írás gyakorlata, és amely az elsődleges kontextus visszaadásával új szemszögből volt képes láttatni e kiemelt kanonikus pozíciójú szerzőkről utólag kialakított életrajzi narratívák evidenciává nemesült állításait is. Arany Jánosról az emlékévkapcsán sem készült a fentiekhez fogható irodalomtörténeti munka, ezért is jelentős a Petőfi Irodalmi Múzeum *Önarckép álarckokban* című, 2017-ben megnyitott kiállítása⁵ és ez a vállalkozás is.

A katalógus által kialakított hat témakör és a hozzájuk rendelt tárgyak között lehetnek és vannak is átfedések (ezt a szerkesztők jelzik is). A tárgyak, korabeli források és visszaemlékezések összekapcsolásával Török Zsuzsa mintegy antropológusként érzékelteti azokat a mikroközösségeket – illetve ezek normáit és gyakorlatait –, amelyeknek Arany János részese volt, és ezáltal értelmezi a katalógusban megjelenített és másfél évszázad elteltével olykor már idegenné vált tárgyak használatának a módját. A tanulmányok nyomon kísérik azt is, milyen módon épültek be a tárgyak az emberek közötti viszonyok alakításába, ajándék, csere, vásárlás, kézimunka, továbbajándékozás révén, összességében pedig Arany János életútjának metszeteit képesek láttatni. A kegyelet indukálta muzealizáció révén elkülönített tárgyak kontextusba helyezése azonban nem kíván definitív érvényű lenni, ahogyan Török Zsuzsa írja: „Kérdéses [...], hogy ezek a kapcsolatok mennyire tükrözik azokat a tényleges összefüggéseket, melyek a tárgyak és korabeli használói között léteztek. E kételyünket a hiányos tárgyi és szórványos narratív forrásokból adódóan szükségszerűen fenn kell tartanunk, és vállalnunk is kell” (11).

A tárgykatalógust függelékként a már említett Arany-családfa, valamint az Arany család tárgyainak adományozásával kapcsolatos, eddig publikálatlan levelek szövegének közlése egészíti ki (a tizenkét levél 1885 és 1913 között keletkezett, és nagyrészt a nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum archívumából származik).

⁴ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008; SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014.

⁵ Kurátorok: Kalla Zsuzsa, Kaszap-Asztalos Emese, Sidó Anna; *Önarckép álarckokban: A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa*, főszerk. VADERNA Gábor, Bp., PIM, 2018.

A kötet folyamatosan reflektálva a tárgyak muzealizációjának okaira és következményeire azt a szociokulturális gyakorlatot mutatja be, amelynek révén a colstok és társai restaurátorok, muzeológusok, irodalomtörténészek, az irodalmi gépezet és a kulturális emlékezet működése révén jelentéseket nyerhetnek el. Mi teremtjük meg és alakítjuk jelentésüket, és a tárgyak e jelentéseket hordozva léteznek tovább.

Gulyás Judit

*Önarckép álarcokban. A Petőfi Irodalmi Múzeum Arany János-kiállításának katalógusa, főszerk. Vadera Gábor, szerk. Kalla Zsuzsa, Kaszap-Asztalos Emese, Sidó Anna**

Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2018, 454 l.

Az *Önarckép álarcokban* című kiállítás-katalógus, amely a Petőfi Irodalmi Múzeum emlékkiállításához kapcsolódóan jött létre az Arany János 200. születésnapja alkalmával megrendezett emlékév utóöngéjeként, nagy horderejű, komplex vállalkozás. Akárcsak a költőről, akivel kapcsolatban az emlékkiállítás keretei közt a különböző felvett, elfogadott szerepek, álarcok kérdése került előtérbe, erről a kötetről is elmondhatjuk, borítója „álarca” mögött valami más rejtőzik – hiszen sokkal többet vállal annál, mint ami egy katalógus ismérve. Mert azon túl, hogy mintegy a kiállítás keretei közt megtekinthető tárgyakat és dokumentumokat szakszerűen bemutatja, tehát egy bizonyos logika szerint rendszerezve, sorba rendezve közreadja a róluk készült fotót és a hozzájuk tartozó alapadatokat, tovább is gondolja ezeket. A katalóguson keresztül mindenki számára, az időszaki kiállítás időbeli korlátain is túl elérhetővé vált a kiállítás anyaga, amelyen keresztül nemcsak Arany Jánosról és koráról kaphatunk átfogó képet, hanem a saját korunk Arany János-képéről, valamint az Arany János kultuszát éltető és némiképp formálni kívánó közegről is.

A kötet a kiállítás-hoz hasonlóan három nagyobb részre tagolódik. Az emlékévben még a múzeum főigazgatójaként ismert Pröhle Gergely és a kötet főszerkesztője, Vadera Gábor bevezető gondolatai után az első nagyobb egység a kiállított tárgyak katalógusa. Ez a rész a tárgyakhoz és dokumentumokhoz köthető történeteken, korabeli jelentőségük bemutatásán, a az általuk valamilyen módon képviselt vagy szimbolikusan megjelenített társadalmi és közéleti konfliktusokon, egyéni vagy közösségi traumákon keresztül mutatja be Arany János életének fontosabb állomásait, meghatározó eseményeit, a korabeli életmódot és kultúrát, illetve azt, hogy miképp helyezhető el benne, hogy reagál rá a szerző és a szerzői életmű.

A katalógus részeként először megismerkedhetünk magának az emlékkiállításnak a műfajával, lehetséges célkitűzéseivel és azzal, hogy miként módosult az emlékezés gyakorlata napjainkra a 19–20. századi hagyományokhoz képest, valamint hogyan köthető ez a változás a megújuló mediális környezethez. Végül pedig azt is bemutatja, hogy az Arany-emlékév mentén milyen kezdeményezések jöttek létre, és hol van ebben a Petőfi Irodalmi Múzeum kiállításának a helye, mi volt annak kiindulópontja, alapkonceptiója.

* A recenzió szerzője a MANK Szegedi Kis István ösztöndíjas kutatója.

A katalógus első nagy egységének további tagolása vizuálisan is látványos, amely mögött nyilvánvalóan az a szándék áll, hogy a kiállításban átélhető vizuális élmények minél jobban megélhetővé, megérthetővé váljanak a köteten keresztül is. A korszakhoz, illetve Arany Jánoshoz köthető illusztrációk, festmények választják el egymástól a nagyobb és a kisebb egységeket, utóbbi tagolására szolgál az is, hogy a külön oldalakon szerepeltetett címek háttérül szolgáló színek a kiállítás vonatkozó termeinek háttérül választott színeivel egyezik meg, amely egyben jelölje a kötet és a kiállítás szoros összetartozásának. A kötet gazdagon illusztrált, képi világa a műfajon belül is páratlanul látványos, a tanulmányt követő *Bevezető tér* című alfejezettől kezdve a folyó szöveget a katalógus kiemelt műtárgyairól készült fotók felnagyított formátumai díszítik, amelyek a szöveget követő jegyzetek után a katalógusjegyzék elemeiként újra szerepelnek alapadataikkal együtt.

A *Bevezető tér* Arany Jánosnak Petőfivel való kapcsolatát, barátságát és a Petőfi által ráhagyományozott szerepet kívánja újragondolni, ez a kikerülhetetlen mozzanat – természetesen a konkrét kiállításban és a tudományos diskurzusban egyaránt – sok esetben előkerül a katalógus lapjain. A két alkotó egymás mellé emelése több ízben is óhatatlanul előhívja azt a – Babits Mihálytól megfogalmazott – gondolatot, amely szerint Petőfi nyárspolgár a zseni álarcában, míg Arany zseni egy nyárspolgár álarcában. Ez a berögzült, közhelyessé vált, a helyzetet kissé leegyszerűsítő nézet, amely kigyomláhatatlanul gyökeret vert az irodalomtörténet-írásban is, most más megvilágítást kap – a kötet és a kiállítás igazat ad annyiban a gondolatnak, amely Arany hivatalnokoskodására, hivatalnoki karrierjére vonatkozik, amennyiben ez az „álarc okozta feszültség” az, amelyet a szabadságharc leveréséhez való viszonya és a hivatalnokra vonatkozó szabályrendszer közti ellentét kelt. Az értelmiségi örök dilemmája is ez: meddig mehet el az adott történelmi helyzet, társadalmi berendezkedés, kulturális viszonyok meghatározta közegben, azaz miként viselkedjen nyilvánosan, mit vállaljon fel és utasítson vissza, és hogy fejezze ki véleményét úgy, hogy „fenn maradjon a víz felszínén”. Vagyis lelkiismerete, alkotói szabadsága megmaradjon, de ne is keseredjen meg, ne lehetetlenítse el teljesen önmagát, biztosíthassa megélhetését, családjá boldogulásának egzisztenciális feltételeit. A kötet elsődleges célja, hogy azt hangsúlyozza, ez csak egy álarc, csak egy szerep a sok közül, amelyet a szerző magán viselt, felvállalt és elfogadott, és ezeken az álarcokon keresztül próbál bemutatni olyan értelmezési kísérleteket, amelyek a kultusszal, az élő hagyománnyal nem mindig egyeztethetők össze.

A *Bevezető tér* bemutatása után a kiállítótermek elválasztófalakkal is tagolt, magasított padlóval is határolt bal oldalát meghatározó koncepció ismertetésére kerül sor. A jobb oldali életutat bemutató egységtől háttérszínében is elkülönülő rész négy rész Arany János életének meghatározó helyszínei szerint csoportosítva tagolják az életrajzot: a mezővárostól a nagyvárosi életmódig, a kisdíák sorsától a költőfejedelemmé válásig kísérhetjük végig a szerzői életutat. Az első két egység Nagyszalontára, a harmadik Nagykörösrre, a negyedik Pest-Budára koncentrál. Jobb oldalon ettől egy teljesen

eltérő szerkezettel és problémafelvetéssel találkozunk, ennek a kiállításrésznek négy, emelvényre helyezett, zöld háttérrel rendelkező helyszíne Arany János irodalmi figuráinak ad terepet. Ezek a figurák 2 × 4 ellentétpárba rendeződnek, és Arany egyfajta alteregóiként, álarcaiként is lehet gondolni rájuk, ezen keresztül pedig valamilyen módon tükröződései a túloldalon bemutatott életrajz egyes kiemelt elemeinek is. A kiállításon a befogadó maga dönthette el, hogy előre haladva, folyamatosan váltogatja a két oldalt, vagy az egyik fonalat végigkísérve visszatér a kiállítótér elejéhez, és egyben tekinti át a másik oldalt is. A katalógusban az utóbbi sokkal inkább adva van, hiszen ott a meghatározó helyszíneket bemutató részt követi az irodalmi alakpárok bemutatása (Toldi – Bolond Istók, Ágnes asszony – Attila, A bárdköltő – Akakij Akakievics, Vojtina – Tamburás öregúr). Ezeket az alakpárokat a kiállítás rendezői párbeszédre léptették a korabeli festészeti alkotásokkal: nemcsak az Arany-életmű egyes darabjainak vizuális változatai ezek, hanem ahogy azt a katalógus leírásából megtudhatjuk, elsősorban az volt a cél, hogy a felvetett társadalmi problémák, szereplehetőségek mentén kapcsolódjanak össze képek és szövegek, amelynél olykor a hasonló problémafelvetést eltérő következtetés is követheti.

A katalógusrész lezárásaként, a *Kivezetés* című fejezet azt mutatja be, hogy a modern technika lehetőségeivel és a „játékosítással” miként igyekeztek izgalmassá tenni az Arany-életművet a legifjabb generáció számára (emotikonok párosítása Aranyverssorokkal és erőpróbák a Toldi világával összekapcsolva). Szó esik röviden a kiállítás utolsó terméről is, ahol a medialitás adta lehetőségek kerültek előtérbe: a látogatók itt láthatták azt az interjúorozatot, amelyben közéleti személyiségek, irodalomtudósok és művészek mesélnek a költőhöz fűződő viszonyukról, arról, hogyan látják a kultuszát, és miként befolyásolta, milyen módon volt hatással az saját pályájukra. A kivezető térben, egy zeneboksban hatalmas babzsákokon kényelmesen elhelyezkedve lehetett meghallgatni a mai alternatív könnyűzene és a népzene népszerű művészeinek feldolgozásában Arany- és Petőfi-verseket.

Egy muzeológus számára egy kiállítás megrendezése a publikáció sajátos formája is. E kötet első részének szövegtörzsét olyanok írták, akik egyben a kiállítás rendezői, forgatókönyvírói és látványtervezői is voltak: Kalla Zsuzsa, Kaszap-Asztalos Emese és Sidó Anna a kötet első egységében tehát arra vállalkoztak, hogy egy katalógus keretei között felelevenítsék, elképzelhetővé és felidézhetővé tegyék az utókornak az emlékkiállítást, bemutassák a kiállítás koncepcióját, elmesélhessék azt, aminek a kiállítás terében már jutott hely, és egyben megkíséreljék a lehetetlent. Ugyanis az emlékkiállítás, valamint a katalógus mögött a befogadó számára is újszerű gondolkodásra való ösztönzés szándéka áll Arany János kultuszára vonatkozóan. A hagyományos irodalomfeldogástól, a klasszikus irodalomtörténet-írástól való eltávolodást lehet érzékelni a kötet további egységeiben is. A kultuszon fogást találni valóban szinte lehetetlen feladat, ahogy a kiállítás kivezető terében meghallgatható felvételek egyik interjúalánya, Margócsy István fogalmaz: „Arany Jánossal még ma sem lehet viccelni.”

A kiállítás és a hozzátartozó dokumentumok valójában remek alapanyagot, vérfonalat jelentenek egy fiatal műfajnak, egy olyan mikrotörténeti biográfiának, amelynek az irodalomtörténet-írás hagyományában Szilágyi Márton *A költő mint társadalomtörténeti jelenség. Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói* című kötete volt a megalapozója. A katalógus szerzőinek, illetve a kiállítás szervezőinek (és persze a katalógus megtervezésének) gondolkodásmódját nemcsak abban az értelemben jelzi a frissesség, hogy a kiállítás és a katalógus közérthető, a laikus számára is szerethető nyelvezetével, játékaival a megszokotthoz képest is rendkívüli módon, ötletesen nyúl a témájához, hanem az is, hogy az Arany-év eredményei lehetőség adnak nemcsak a szakma, hanem a tudománynépszerűsítés, a belföldi turizmus számára is. A közreadott eredmények között ugyanis nemcsak egy újszerűen gondolkodó biográfus, hanem a tematikus városi sétával, kirándulásokkal foglalkozó cégek, egyesületek is jó alapanyagot találhatnak, olyat, amit más szakmai eredményekhez már kevésbé kell átstrukturálni. Ebből a szempontból pedig kiemelten érdekes a kötet harmadik, tanulmányokat tartalmazó egysége is, amelyben többek között ott van Géra Eleonóra írása a nagyvárossá váló Budapest és Arany János kapcsolatáról vagy Eplényi Annának a Margitszigetről szóló tanulmánya. Az emlékév során ráadásul a Petőfi Irodalmi Múzeum szolgáltatása közé tartozott egy *Arany János a Margitszigeten* elnevezésű séta, amely elsősorban az iskolás korosztályt célozta meg, és jelenleg is futó tematikus, integrált városi sétákat tartalmazó projektjük tematikájában is kiemelten kezeli a 19. századi életmód, mentalitástörténet és a kultúra jeles képviselőinek helyét és viszonyát Budapesttel. Az innovatív eredményeken túl megmutatkozik az is, hogy a kiállításhoz végzett háttérmunka törzsének nemcsak a rügyei, új hajtásai, hanem a maga gyökerei is megvoltak – többéves alapkutatásokra támaszkodva tudtak csak ilyen komoly, szerteágazó, innovatív eredményeket felmutatni. A két meghatározó alpmunka, amelyre a kiállítás elsősorban támaszkodott, az azóta elhunyt Tarjányi Eszter, valamint Milbacher Róbert Arany János-monográfiái voltak.¹

A katalógus második egysége a hozott alapanyaggal számol el: bemutatja azokat a gyűjteményeket, amelyekből a kiállítás összeállt. Ebben Arany János hagyatéka felől több intézmény is jelentősen érintett, a decentralizált hagyaték kialakítása mögött Arany László döntése áll. Bútorainak nagy részét Nagyszalontának adományozta, míg Nagyőrösre, Debrecenbe, Gesztre, a Nemzeti Könyvtárba és a Magyar Tudományos Akadémiára elsősorban a kéziratos hagyatékot bízta.

A szerzők a tárgy legjobb szakértői, azaz a gyűjtemények kezelői, a gyűjteményekből létrejött kiállítások megújítói, megőrzői, kutatói, akik az emlékévet megelőzően is több szalon kötődtek Arany Jánoshoz és a gyűjtemények helyszíneire. Ezt a részt a kiállításokról, gyűjteményekről készült archív, illetve legújabb kori felvételek illusztrálják. A kötet ebben a fejezetben számol el az örökséggel is: az 1957-es Arany-

¹ TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Universitas, 2003; MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama*, Bp., Ráció, 2009.

emlékkiállítás bemutatása kapcsán megmutatkoznak nagyvonalakban egy harmadik időszak emlékezetgyakorlatának a körvonalai is, emellett pedig arra is fény derül, hogy a 19. századi irodalom megítélése az elmúlt száz évben milyen presztízsveszteséssel ment keresztül. Az Arany-életmű és a korabeli képzőművészeti ágak egyes eredményeinek az összekapcsolhatósága 1957-ben is kiemelt szerepet kapott.

A kötet harmadik, *Tanulmányok* című egységében Arany modernségét járják körül a szerzők, a már említett modernizálódó főváros és Arany kapcsolatán túl több tanulmányban szerepet kap a képzőművészet is, ahogyan nagy jelentősége van a kiállítás második részében és a katalógus erre vonatkozó fejezeteiben is. Így aztán itt külön szerephez jut az Arany Jánosról készült szobrok áttekintése és értelmezése, illetve az Arany egyik alteregójának tekinthető Toldi-ábrázolások világa is.

A katalógus lehetővé teszi mind a szakmabeli, mind a laikus befogadó számára azt is, hogy e különleges időutazáson túl beleshessen a jelenben is a kulisszák mögé. A köteten keresztül ugyanis az is jól érzékelhető, hogy egy ilyen emlékévké meg szervezéséhez, az emlékkiállítás létrehozásához a múzeumi közösség részéről milyen komplex háttérmunka, közös gondolkodás, energiabefektetés szükséges. Egy kiállítás megálmodójának nemcsak a tudományos élet eredményeiben kell naprakésznek lennie, hanem rendelkeznie kell a látványterv és a kiállításvezető nyelv megformálásának a képességével is, amely egyaránt fel tudja kelteni a különböző háttérű és korosztályú befogadók érdeklődését. Fel kell mérnie a szakmai kivitelezés lehetőségeit, a költségvetés és a technika adta lehetőségeket és korlátokat is. Emellett pedig az is megmutatkozik, hogy milyen gyümölcsözővé válhat, mennyire kitágíthatja egy muzeológus lehetőségeit, ha sűrű kapcsolati hálóval rendelkezik, és együttműködik a társdiszciplínák képviselőivel. A kötet keretei között e láthatatlan kezek vitathatatlan hozzáértésére is fény derül – megismerhetővé válik mi, illetve ki van a kiállítás, illetve az emlékévké létrejötté mögött. Választ kaphatunk olyan kérdésekre, mint hogy mennyire összetett, hosszú időn át tartó előkészítő munka szükséges egy kiállítás megrendezéséhez, milyen alapanyagra, szakmai munkákra támaszkodhat egy kiállításrendező, hogy dolgozik egy muzeológus, milyen koncepció szerint állít össze egy kiállítást, egyes technikai, vizuális megoldások mögött milyen szándék állhat, egy-egy adott korszakra jellemző mentalitás milyen lehetőséget és megoldásokat ad a kiállítás megálmodóinak a kezébe?

A kiállítást és a katalógust létrehozó szakmai közeg sokrétűségét és sokszínűségét tehát ugyanúgy bizonyítja ez a kötet, mint Arany János alkotói énjének az összetettségét. De vajon van-e lehetőség arra, hogy egy adott emblematikus személyiség körül kialakult kultuszon valamilyen módon egy múzeumi kiállítás módosítson – tudja-e hatásosan közvetíteni a tudományos élet legújabb állásfoglalását, eredményeit? A kötetnek komoly tétje van, és ennek a tétnek a körvonalai ugyanúgy csak kirajzolódnak látszanak mint a borítón előtűnő Arany-arckép. A kiállítás végén Arany János szókincsének

darabjait lehetett örökbefogadni, és ezek a szavak váltak a portré részeivé, kezdtek egyre élesebbé tenni a kontúrokat, és így egyre inkább felismerhetővé vált az alkotás.

Első gondolatra talán a tudományos közeg számára túlbeszéltnek tűnik most az életmű: konferenciák, konferenciakötetek, szakmai és kulturális események, rendezvények és kiadványok sokasága zúdult ránk az Arany-év ideje alatt, de ahogy a katalógus borítóján sem teljesen tiszta a kép, úgy bennünk sem kristályosodhattak ki a teljesen a dolgok – arra volt jó ez az év, hogy feltérképezzük, nagyjából meghatározzuk egy új Arany-kép körvonalait, miután szembesültünk azzal az Arany-örökséggel és -kultusszal, ami ránk maradt. E kötet is jó példa arra a tudományos világ képviselőinek jelentős részét meghatározó mentalitásra, amely folyamatosan törekszik kifelé – az olvasóközönség felé – és befelé – a szakmai közeg felé – is megfelelő, ideológiáktól mentes, de értékorientált értelmezéseket, újszerű meglátásokat kínálni és elgondolkodni azon, hogy hogy lehetne ezt szélesebb rétegek számára is fogyaszthatóvá, befogadhatóvá tenni, az emlékezetben megtartani az egyre inkább presztízsét veszítő 19. századi irodalom nagy képviselőit.

Erre vonatkozóan pedig már létező tapasztalattal, felelősségtudattal készülhetünk a közelgő, hasonló horderejű emlékévek – Petőfi Sándor és Jókai Mór – munkálataira is. Addig is úgy vegyük kézbe ezt a kivitelezésében régi díszkiadásokra emlékeztető kiállítás-katalógust, hogy reméljük, hatása legalább olyan sokszínű és sokrétű lesz, mint magának a kötetnek a tárgya és az az alkotói közeg, amelynek gondozásában megszülethetett.

Steinmacher Kornélia